

**A. Azamov, B. Haydarov, E. Sariqov,
A. Qo'chqorov, U. Sag'diyev**

GEOMETRİYA

7

TAShKENT
“YANGIYUL POLIGRAPH SERVICE”
2013

22.151

G35

Geometriya. 7: Uli'wma orta bilim beriw mekteplerinin' 7-klasi' ushi'n sabaqli'q/A. Azamov, B. Haydarov, E. Sariqov ha'm basq. – Tashkent: Yangiyul poligraph service, 2013. – 160 b.

I. Azamov, Abdulla

BBK 22.151ya72

Pikir bildiriw shiler:

A. Ya. Normanov, fizika-matematika pa'nlerinin' doktori', professor, O'zbekstan Milliy Universiteti geometriya ha'm a'meliy matematika kafedrası' basılıg'i;

S. X. Saidaliyeva, pedagogika pa'nlerinin' kandidati', matematika ha'm woni' oqiti'w metodikasi' kafedrası' dotsenti;

B. Q. Eshmamatov, fizika-matematika pa'nlerinin' kandidati', Tashkent qalası' №6 ga'nigelestilgen maktab direktori';

M. M. Shaniyazova, Tashkent qalası' №300 mekteptin' matematika mug'allimi.

7-klasta geometriyani'n' planimetriya bo'lumin – tegis geometriyali'q figuraların' qa'siyetlerin u'zliksiz tu'rde u'yreniwge kirisiledi. Bunda siz a'piwayi' geometriyali'q figuralar ha'm wolardin' tiykarg'i' qa'siyetleri, geometriyali'q wo'lshemler, u'shmu'yeslikler, wolardin' tu'rleri ha'm qa'siyetleri, u'shmu'yesliklerdin' ten'lik belgileri, parallel tuwri'lar ha'm wolardi'n' qa'siyetleri, u'shmu'yesliktin' ta'repleri ha'm mu'yeshleri arasi'ndag'i' qatnalar ha'mde jasawg'a tiyisli ma'seleler menen tani'sasi'z.

"Geometriya-7" sabaqli'g'i'ni'n' mazmuni' aksiomatikalı'q sistema tiykari'nda du'zilgen bolsa da, teoriyalı'q materiallardı' yerkin tu'rde, a'piwayi' ha'm tu'sinikli tilde an'lati'wg'a ha'reket yetilgen. Barli'q tema ha'm tu'sinikler turmi'stag'i' ushi'rasatug'i'in tu'rli mi'sallar menen ashi'p beriledi. Ha'r temadan son' keltirilgen sorawlar, da'lilewge, yesaplawg'a ha'm jasawg'a tiyisli ko'plep ma'sele ha'm mi'sallar sizdi do'retiwshilik pikirlewge iytermeleydi, wo'zlestirilgen bilimlerdi teren'lestiriwge ha'm bekemlep bari'wg'a ja'rdem beredi.

Sabaqli'q wo'zine say dizayi'n ha'm sabaqli'q materiallari'ni'n' ko'rgizbeli yetip usi'ni'l'iwi' menen aji'rallı'p turadi'. Bunda berilgen su'wret ha'm si'zi'lmlar sabaqli'q materiallari'na jaqsi'ilap ug'i'p ali'wi'n'i'zg'a xi'zmet yetedi.

"Geometriya-7" sabaqli'g'i' uli'wma bilim beretug'i'n mekteplerdin' 7-klass woqi'wshi'lari'na arnalg'an, wonnan geometriyani' wo'z betinshe u'yrenbekshi ha'm ta'kirarlamaqshi' bolg'an kitapqumarlar da paydalani'wi' mu'mkin.

"Ma'mleketlik byudjet qarji'lari' esabi'nan basi'p shi'g'ari'ldi". Biypul.

ISBN 978-9943-366-03-9

© "Yangiyul poligraph service", 2013

M A Z M U N I'

I bap. Planimetriya. Baslang'i'sh geometriyali'q mag'li'wmatlar

1.	Geometriya pa'ni ha'm predmeti. Geometriya pa'ninin' wazi'ypalari'.....	6
2.	Yen' a'piwayi' geometriyali'q figuralar: noqat, tuwri' ha'm tegislik	11
3.	Kesindi ha'm nur.....	14
4.	Kesindilerdi sali'sti'ri'w	16
5.	Kesindinin' uzi'nli'g'i' ha'm woni'n' qa'siyetleri. Kesindilerdi wo'lshew.....	20
6.	Shen'ber ha'm do'n'gelek	24
7.	A'meliy shi'n'i'g'i'w	26
8.	Mu'yesh. Mu'yeshlerdi sali'sti'ri'w. Bissektrisa	28
9.	Mu'yeshlerdi wo'lshew. Transportir	31
10.	1-baqlaw jumi'si'	31
11.	Mu'yeshtin' tu'rleri: tuwri', su'yir ha'm dog'al mu'yeshler	36
12.	Qon'si'las ha'm vertikal mu'yeshler ha'mde wolardi'n' qa'siyetleri	37
13.	Geometriyani' u'yreniwde pikirlerdin' izbe-izligi ha'm baylani'sli'li'g'i'.....	39
14.	Perpendikulyar tuwri'lar	42
15.	Kerisinshesin woylap da'lillew usi'l'i'	44
16.	A'meliy shi'n'i'g'i'w	48
17.	Bilimin'izdi si'nap ko'r'in'	51
18.	2-baqlaw jumi'si'	57

II bap. U'shmu'yeshlikler

19.	Si'n'i'q si'zi'q. Ko'pmu'yeshlik	59
20.	U'shmu'yeshlik. U'shmu'yeshliktin' tu'rleri.....	62
21.	U'shmu'yeshliktin' tiykarg'i' yelementleri: mediana, biyiklik ha'm bissektrisa	64
22.	U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' birinshi (TMT) belgisi	67
23.	Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' qa'siyetleri	70
24.	U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' yekinshi (MTM) belgisi.....	73
25.	U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' u'shinshi (TTT) belgisi	75
26.	Kesindinin' orta perpendikulyari'ni'n' qa'siyeti	77
27.	A'meliy shi'n'i'g'i'w	78
28.	Bilimin'izdi si'nap ko'r'in'	80
29.	3-baqlaw jumi'si'	85

III bap. Parallel tuwri'lar

30.	Tuwri'lardi'n' parallelligi	87
31.	Yeki tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken mu'yeshler.....	89
32.	Yeki tuwri'ni'n' parallelilik belgileri	91
33.	Yeki tuwri'n' parallelilik belgileri (dawami')	93

34. Keri teorema	95
35. Yeki parallel tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken mu'yeshler	97
43. Sa'ykes ta'repleri wo'z-ara parallel bolg'an mu'yeshler	106
44. Sa'ykes ta'repleri wo'z-ara perpendikulyar bolg'an mu'yeshler	107
35. Bilimin'izdi si'nap ko'rin'	100
37. 4-baqlaw jumi'si'	113
IV bap. U'shmu'yeshliktin' ta'repleri ha'm mu'yeshleri arasi'ndag'i qatii'naslar	
38. U'shmu'yeshliktin' ishki mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si' haqqi'ndag'i teorema	106
39. U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshinin' qa'siyeti.....	109
40. Ma'selelerdi sheshiw.....	111
41. Tuwri' mu'yshli u'shmu'yeshliktin' qa'siyetleri.....	112
42. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliklerdin' ten'lik belgileri.....	115
43. Mu'yesh bissektrisasi'n'i'n' qa'siyeti.....	118
44. U'shmu'yeshliktin' ta'repleri ha'm mu'yeshleri arasi'ndag'i qatnaslar.....	120
45. U'shmu'yeshliktin' ten'sizligi.....	122
46. Bilimin'izdi si'nap ko'rin'	123
47. 5-baqlaw jumi'si'	128
V bap. Jasawg'a tiyisli ma'seleler	
48. Sirkul ha'm si'zg'i'sh ja'rdeminde jasawg'a tiyisli ma'seleler	130
49. Berilgen mu'yeshke ten' mu'yeshti jasaw	133
50. Mu'yesh bissektrisasi'n jasaw.....	134
51. Berilgen tuwri'g'a perpendikulyar tuwri' jasaw. Kesindini ten' yekige bo'liw.....	136
52. U'shmu'yeshlikti berilgen u'sh ta'repi boyi'nsha jasaw	139
53. Bilimin'izdi si'nap ko'rin'	141
54. 6-baqlaw jumi'si'	141
VI bap. Ta'kirarlaw	
55. Geometriyali'q ma'selelerdi sheshiw.....	143
56. Yesaplawg'a tiyisli ma'seleler	145
57. Da'lillegwe tiyisli ma'seleler	147
58 – 59. Ta'kirarlawg'a tiyisli ma'selele	149
60 – 61. Bilimin'izdi si'nap ko'rin'	150
62 – 63. Juwmaqlawshi' baqlaw jumi'si'	155
Juwaplar ha'm ko'rsetpeler.....	156

I BAP

PLANİMETRİYA. BASLANG'ISH GEOMETRİYALI'Q MAG'LİWMATLAR

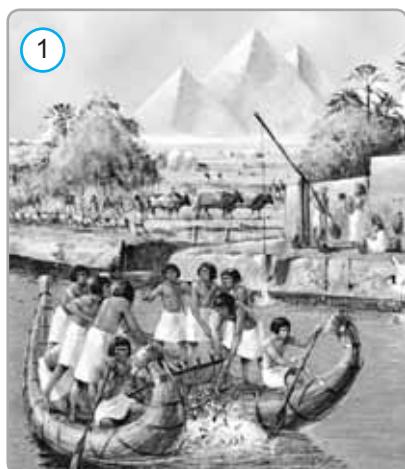
Bul bapti' u'yrenip shi'qqannan keyin, to'mendegi bilim ha'm a'meliy ko'nlikpelerge iye bolasi'z:

Bilimler:

- Geometriya tariixi'na tiyisli tiykarg'i' mag'li'wmatlardi' biliw;
- noqat, tuwri', tegislik, kesindi, nur, mu'yesh si'yaqli' da'slepki geometriyali'q tu'siniklerge iye boli'w;
- da'slepki geometriyali'q tu'siniklerdin' tiykarg'i' qa'siyetlerin biliw;
- geometriya ha'm planimetriya ta'riyplemesin biliw;
- tuwri', su'yir ha'm dog'al mu'yeshlerdi aji'rata biliw;
- qon'si'las ha'm vertikal mu'yeshler ha'm de wolardi'n' qa'siyetlerin biliw;
- ani'qlama, aksioma, teoriya ha'm da'lillew tu'siniklerini'n' a'hmiyetine tu'sinip jetiw;
- kerisinshe woylap da'lillew usi'li'n biliw.

A'meliy ko'nlikpeler:

- Tiykarg'i' geometriyali'q figuralardi' tegislikte su'wretlew, belgilew, aji'rata ali'w ha'm belgileri boyi'nsha oqi'w;
- kesindilerdi ko'shirip qoyi'w, wo'z-ara sali'sti'ri'w ha'm wolardi'n' uzi'nli'qlari'n wo'lshew biliw;
- mu'yeshlerdi ko'shirip qoyi'w, sali'sti'ri'w ha'm wolardi'n' gradus wo'lshemlerin taba biliw;
- geometriyali'q figuralardi' jasaw ha'm wo'lshew islerinde si'zg'i'sh, sirkul, transportir si'yaqli' oqi'w qurallari'nan paydalana ali'w.

1**Geometriya pa'ni ha'm predmeti. Geometriya pa'ninin' wazi'ypalari'**

Geometriyag'a tiyisli da'slepki tu'sinikler, bunnan 4-5 mi'n' ji'l buri'n a'yyemgi Mi'srda payda bolg'an. Sol ji'llari' Nil dariyasi'n'i'n suwi' ha'r ji'li' tasi'p, egislik maydanlari'n juwi'p turg'an. Soni'n' ushi'n, egislik jerlerdi qayta bo'listiriw ha'm sali'q mug'dari'n ani'qlaw ushi'n bul maydanlarda belgilew ha'm wo'lshew islerin wori'nlawg'a tuwra kelgen (1-su'wret). A'yyemgi grek ali'mlari' jer wo'lshew usi'llari'n mi'srlilardan u'yrenip, woni' geometriya dep atag'an. "Geometriya" grek so'zi boli'p, "geo" – jer, "metriya" – wo'lshew degen ma'nisti an'lati'wshi' bo'limlerden du'zilgen.

Geometriyag'a tiyisli da'slepki tu'sinikler, a'yyemgi Vovilde de payda bolg'an. Sonday-aq, tariyxshi'lар Pifagor teoremasi' Vovilde tabi'lg'an dep esaplaydi'. Erami'zdan aldi'n'g'i' VII – VI a'sirlerde A'yyemgi Xarezmde de Mi'srdag'i' si'yaqli' A'miwda'riyan'i'n' to'mengi bo'liminde jer wo'lshew isleri ali'p barilg'an.

A'yyemgi Mi'srda geometriya ba'lent piramidalar, saraylar ha'm turaq jaylardi' quri'wda za'ru'r bolg'an. Grekler ushi'n geometriya quri'li'stan ti'sqari', ten'izde ju'ziwde de za'ru'r bolg'an (2-su'wret). Mine usi'nday a'meliy za'ru'rlikler insandi' tu'rli figurallardi' ha'm wolardi'n' qa'siyetlerin u'yreniwe iytermelegen.

A'yyemgi Gretsiyan'i'n' 7 dani'shpanlari'n'i'n' biri bolg'an Miletlik Fales geometriyani'n' da'slepki teoremlari'n da'lillegen.

Erami'zdan aldi'n'g'i' IV a'sirge kelip, geometriyag'a baylani'sli' u'yrenilgen ko'plep tu'sinikler ha'm wolardi'n' qa'siyetleri ji'ynali'p qalghan. Grek ali'mi' Platon geometriyada a'jayi'p bir ni'zamli'qtı' bayqag'an: aldi'n u'yrenilgen, duri'sli'g'i' tasti'yqlang'an qa'siyetlerden logikalıq pikirlew, talqi'law arqali' jan'a qa'siyetlerdi keltirip shi'g'ari'wg'a boladi' yeken. Bunday shi'ni'g'i'w oqi'wshi'lardi'n' pikirlew qa'bilyetin artti'rg'ani' ushi'n

geometriya mekteplerde tiykarg'i' pa'nge aylang'an. Ha'tteki, Platon akademiyasi'nin' man'layshasi'na "Geometriyani' bilmeytug'i'nlar ushi'n bul mektepke jol joq!" degen shaqi'ri'q so'zi ildirilip qoyi'lg'an yeken (3-su'wret).

A'yyemgi grek ali'mi' Evklid sol waqi'tqa shekem belgili bolg'an geometriyalı'q tu'sinik ha'm qa'siyetlerdi ta'rtipke keltirip, "Negizler" dep atalg'an kitabı'nda bayan yetken. Bul kitap yeki mi'n' ji'l dawami'nda mektepler ushi'n yen'a'hmiyetli sabaqlı'q wazi'ypasi'n atqardi' ha'm pa'nnin' rawajlani'wi'nda u'lken a'hmiyetke iye boldi'. Geometriyani' woqi'ti'wda ha'zirde usi' kitaptag'i' qag'i'ydalarg'a su'yenedi.

Yertede jasap wo'tken derlik barli'q ali'mlar geometriya menen shug'i'llang'an. Ulli' jerlesimiz Maxammad ibn Musa al-Xarezmiy, Axmad Farg'aniy, Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Umar Hayyam da Evklid "Negizler" in puqta u'renenip, bul pa'nnin' rawajlani'wi'na wo'z u'lesin qosqan. Shi'g'i's ma'mlekelerinde geometriya *handasa* dep atalg'an ha'm wog'an u'lken a'hmiyet berilgen. Bul pikirdi, injener so'zinin' negizi "handasa" yekenligi de tasti'yqlap turadi'.

Bizdi qorshap turg'an ha'r bir predmet qanday da bir formag'a iye. Ma'selen gerbishti alayi'q. Wol 5-klastan sizge tani's bolg'an tuwri' mu'yeshli parallelepiped formasi'nda boladi' (4-su'wret). Bunnan basqa woni'n' 8 to'besi bar – bular noqatlar boladi', 12 qi'ri' bar – bular kesindiler boladi', 6 qaptal (ta'repi) jag'i' bar – bular tuwri'mu'yeshlikler boladi'.

Noqat, tuwri', kesindi, mu'yesh, u'shmu'yeshlik, kvadrat, shen'ber, kub, shar, si'yaqli' qatar geometriyalı'q figuralar menen siz to'mengi klaslarda

Geometriya — geometriyalı'q figuralar ha'm wolardi'n' qa'siyetleri haqqi'ndag'i' pa'n.

tani'sqansi'z (5–7- su'wretler).

7-su'wrette ko'rsetilgen figuralar ta'biyattag'i'

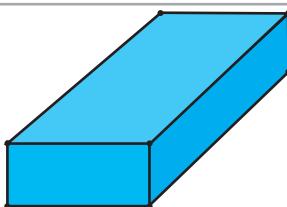

Evklid

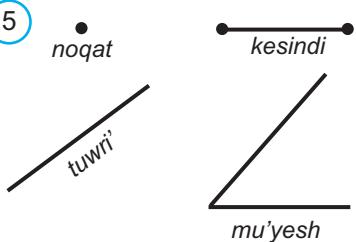
(erami'zdan aldi'n'g'i' III a'sir)

A'yyemgi grek ali'mi', geometriya pa'ninin' qa'liplesi-winde u'lken wori'n tutqan – "Negizler" miyneti menen tani'lg'an.

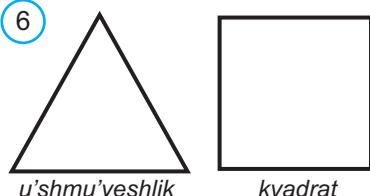
4

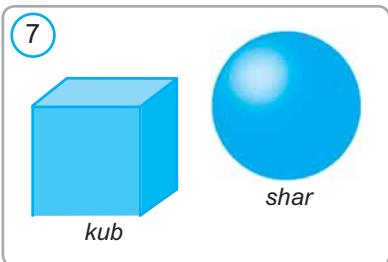

5

6

tu'rli denelerdin' geometriyali'q formasi'nан ibarat. Denelerdi geometriyali'q ko'z qarastan u'yrenengenimizde wolardi'n' tek g'ana formasi'n esapqa alami'z.

Biz noqat, kesindi, mu'yesh, u'shmu'yeshlik si'yaqli' tegis figuralardı' da'pterdin' betine si'za alami'z. Kub, piramida, shar si'yaqli' ken'isliktegi geometriyali'q figuralardı' bolsa si'za almaymi'z. Biraq wolardi'n' ko'rinishin da'pterde su'wretlewimiz mu'mkin.

Planimetriya geometriyani'n' baslang'i'sh bo'limi boli'p, wol tegisliktegi geometriyali'q figuralardı'n' qa'siyetlerin u'yrenedi. Ken'isliktegi figuralardı'n' qa'siyetlerin bolsa geometriyani'n' *stereometriya* dep atalatug'i'n bo'limi u'yrenedi. Biz geometriyani u'yreniwdi planimetriyadan baslaymi'z.

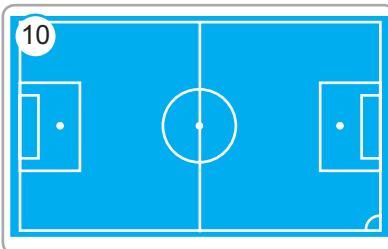

✓ Planimetriya — geometriyani'n' baslang'i'sh bo'limi boli'p, wol tegisliktegi geometriyali'q figuralardı'n' qa'siyetlerin u'yrenedi.

?

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Geometriyag'a tiyisli da'slepki mag'li'wmatlar qay jerde ha'm qalay payda bolg'an?
2. Geometriya so'zinin' ma'nisi ne ha'm wol ne ushi'n usi' at penen atalg'an?
3. Geometriyag'a tiykar salg'an ha'm woni'n' rawaj-lani'wi'na u'les qosqan qaysi' ali'mlardi' bilesiz?
4. Samarqandtag'i' tarixi'y yeskertkishler ha'm ha'-zirgi da'wirge tiyisli imaratlar (8–9 -su'wretler) quri'li'si'nda geometriyag'a tiyisli bilimler qanshellik kerek bolg'an?
5. Geometriya pa'ni neni u'yrenedi?
6. Planimetriya geometriyani'n' qanday bo'limi? Stereometriya-she?
7. Do'gerek a'tirapi'mi'zdan geometriyali'q figuralardı' yesletiwshi predmetlerge mi'sallar keltirin' ha'm wolardi' da'pterin'izge si'zi'n'.

8. 5–7- su'wretlerde ko'rsetilgen figuralardı'n' qay-sı' o'zgesheliklerine qarap toparlarg'a aji'rati'w mu'mkin? Bul wo'zgeshelikler qanday?
9. Planimetriya 5–7- su'wretlerde ko'rsetilgen figuralardı'n' qaysı'lari'ni'n' qa'siyetlerin u'yrenedi?
10. 10-su'wrette futbol maydanshası' ko'rsetilgen. Bul su'wretlewde qanday geometriyali'q figuralardı' ko'rip tursı'z?
11. 11-su'wrette berilgen figurada neshe u'shmu'yeshlik bar?
12. 12-su'wrette ma'mlekетimiz gerbindegi ti'msal ko'rsetilgen. Wol qanday figuralardan du'zilgen?

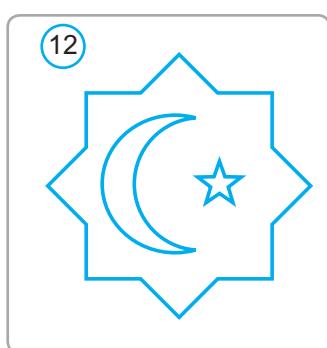
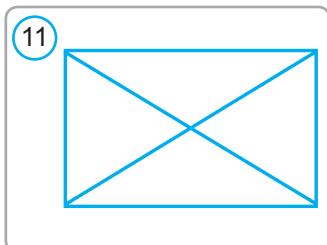
Tariyxtan u'zindiler

Nildi ji'lawlag'an farg'anali'dani'shpan.

Tariyxi'y mag'li'wmatlar boyi'nsha, jurti'mi'zda jetisip shi'qqan Axmad al-Farg'aniy (13-su'wret) 861-ji'li'Qaqi'ra qalasi' jani'ndag'i' Nil da'riyasi'ndag'i' suw qa'ddin wo 'lsheytag'i'n "Nilometr" (yag'ni'y "Nil wo'lshegish") dep atalg'an quri'lmani' payda yetken (14-su'wret). İlimiy-texnikali'q ha'm arxitekturalı'q jaqtan ju'da' jetik esaplang'an ha'mde o'zinde a'jayi'p geometriyali'q sheshimlerdi ja'mlegen bul quri'lmada ali'p bari'lg'an wo 'lshew isleri uzaqqi'llar dawami'nda di'yganshi'li'q ushi'n ju'da' za'ru'r bolg'an ha'm wol ha'zirge shekem saqlanı'p qalg'an. Axmad Farg'aniy wo'zinin' "Usturlob yasash haqida risola" "atamasi'ndag'i' miynetinde astranomiya ushi'n za'ru'rli qa'siyet ~ Ptolomey teoreması'ni'n'a'jayi'p da'lillemesin bergen. Axmad al-Farg'aniydi'n' hu'rmetine Ayda tabi'lg'an krater atalg'an ha'm Qaqi'ra qalasi'nda estelik wornati'lg'an.

13

Axmad al-Farg'aniy
(shama menen 797–875 ji'llarda
jasap do'retiwshilik yetken)

*Ulli' astranom, matematik
ha'm geograf.*

Matematikali'q ma'seler g'aziynesi!

Keyingi waqi'tlari' informatsiya kommunikatsiya texnologiyalari' ju'da' tez rawajlanbaqta ha'm tez pa't penen bilimlendirirw sistemasi'na da kirip barati'rg'ani' bizge belgili. Usi' ku'nge kelip, internetin' Word-Wide-Web – Jer ju'zi informatsiya tarmag'i'nda sonshelli ko'p informatsiya derekleri jaylasti'ri'lq'an, bul g'aziyneden paydalani'w ha'r bir jas a'wlad ushi'n ju'da' za'ru'r ha'm paydali'. Bul Web-betlerinen siz wo'zbek, rus, ingliz ha'm basqa tillerde matematika a'lemindegi yen'son'g'i' jan'ali'qlar, yelektron kitapxanalar qoymasi'nda saqlani'p

ati'rg'an ko'plep yelektron sabaqli'qlardi' tabi'wi'n'i'z mu'mkin. Sonday-aq, wolar arqali' tu'rli teoriyali'q materiallar, metodikali'q usi'ni'slar, san-sanaqsiz ma'seleler, mi'sallar ha'm wolardi'n' sheshimleri, tu'rli ma'mlekетtlerde wo'tkerilip ati'rg'an matematikali'q ko'rik tan'law ha'm olimpiadalar tuwrali' mag'li'wmatlar ha'm olarda usi'ni'lq'an ma'seleler, qi'zi'g'arli' matematikali'q ma'seleler ha'm wolardi'n' sheshimleri menen tani'si'wi'n'i'z mu'mkin.

Tiykari'nan, www.uzedu.uz, www.eduportal.uz – xali'q bilimlendirirw ministrliginin' informatsiya bilim beriw portalı'nan da geometriyag'a baylani'sli' wo'zin'izdi qi'zi'qtı'rg'an tu'rli mag'li'wmatlardı' ali'p ko'riwdi usi'ni's yetemiz.

To'memde ja'ne bir qatar informatsiya resurs dereklerinin' ma'nzilleri berilmekte:

- www.edu.uz – informatsiya bilim beriw portalı' (wo'zbek, rus, ingliz tilinde);
- www.pedagog.uz – ta'jiriye asi'ri'w mekemeleri sayti' (wo'zbek ha'm rus tilinde);
- www.school.edu.ru – Uli'wma bilim beriw portalı' (rus tilinde);
- www.allbest.ru – Internet resurslari' yelektron kitapxanası' (rus tilinde);
- www.schulen-ans-netz.de – Germaniya "Internet-Mektep" sayti';
- www.studienkreis.de – Germaniya woqi'w do'gereklerinin' sayti';
- www.educasource.education.fr – Fransiya bilimlendirirw sayti';
- www.educmath.inrp.fr – Fransiya matematikadan bilim beriw csifrli' resurslari';
- <http://mat-game.narod.ru/> – Matematikali'q gimnastika. Matematikali'q ma'seleler ha'm basqatirmalar;
- <http://mathproblem.narod.ru/> – Matematika do'gerekleri, mektepler ha'm olimpiadalar (rus tilinde);
- <http://mathtest.narod.ru/> – Matematikadan testler (rus tilinde);
- <http://www.ams.org/mathweb/> – Math on the Web – Internette matematika (ingliz tilinde);
- <http://www.sch57.msk.ru/collect/smogl.htm> – Matematika tari'yxı'na tiyisli materiallar (rus tilinde);
- <http://www.exponenta.ru> – Matematikadan bilim beriw sayti' (rus tilinde);
- <http://zadachi.mccme.ru> – Geometriyali'q ma'seleler sayti' (rus tilinde);
- <http://www.math-on-line.com> – Qi'zi'g'arli' matematikali'q ma'seleler (rus tilinde).

2

Yen' a'piwayi' geometriyali'q figuralar: noqat, tuwri' ha'm tegislik

Noqat, tuwri' ha'm tegislik – geometriyani'n tiykarg'i' tu'sinikleri boladi'.

Qa'lemin' ushi'n qag'azg'a, pordi'taxtag'a tiygizgende qalq'an iz yamasa aspandag'i' jildi'zlardi' (1-su'wret) ali'p qaraytug'i'n bolsaq, wolar ko'zimizge sonday kishi boli'p ko'rinedi, wolardı'n' wo'lshemlerin yesapqa almasaq ta boladi'. *Noqat* – a'ne usi'nday, wo'lshemlerin esapqa almasa da bolatug'i'n na'rselerdin' geometriyali'q ko'rinişi boladi'. Evklid "Negizler" dep atalg'an miynetinde noqatti' hesh bir bo'limge iye bolmag'an figura si'pati'nda ta'riyplegen.

Sho'lide tegis jatqari'lg'an temir jol reisleri (2-su'wret), si'm ag'ashqa kerip tarti'lg'an elektr si'mlari', aspang'a qarap bag'darlang'an lazer nuri', kerip tarti'lg'an darwaz si'mi' si'yaqli' denelerdin' geometriyali'q ko'rinişi – tuwri' boladi'. Jaqtı'li'q nurlari' da tuwri' boylap tarqaladi'. Tiykari'nda tuwri' sheksiz dawam etetug'i'n figura boladi'. Biz woni' qag'az, klass taxtasi'nda su'wretlegende kishi bo'legin si'zami'z. Biraq tuwri' barqulla ha'r yeki ta'repke sheksiz dawam yetken boladi' (4-su'wret).

Pol, stoldi'n' u'stin'gi beti, diywal, potalok, da'pterdi'n' beti, ti'ni'q ko'ldegi suw beti (3-su'wret), usi' si'yaqlı'lardi'n' geometriyali'q ko'rinişi *tegislik* boladi'.

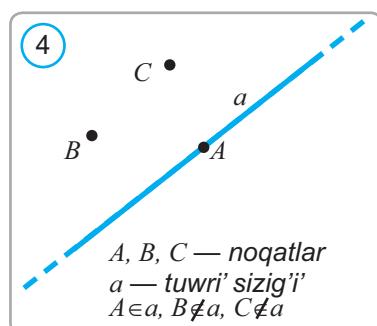
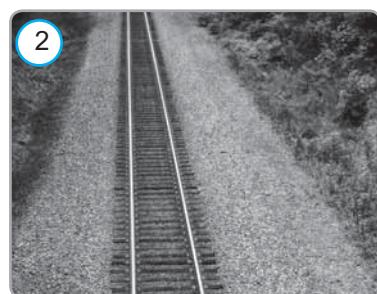
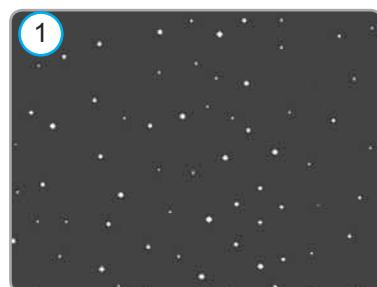
Noqatlar u'lken lati'n ha'ripleri A, B, C, D, \dots , tuwri'lar kishi lati'n ha'ripleri a, b, c, d, \dots menen belgilenedi ha'm " A noqati'", " a tuwri'si'" tu'rinde oqi'ladi' (4-su'wret).

A

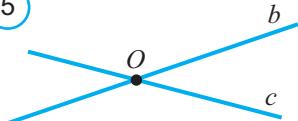
Tegislikten qanday tuwri' ali'nbasi'n, bul tuwri'g'a tiyisli bolg'an noqatlar da, tiyisli bolmag'an noqatlar da bar boladi'.

Ma'selen, 4-su'wrette A noqati' a tuwri'si'na tiyisli, B ha'm C noqati' a tuwri'si'na tiyisli yemes. Buni' qi'sqasha

$A \in a$ ha'm $B \notin a$, $C \notin a$
tu'rinde belgileymiz ha'm " A tiyisli a " ha'm " B tiyisli yemes a " dep woqiyimi'z.

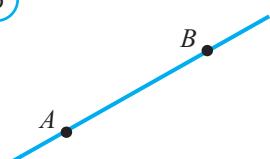

5

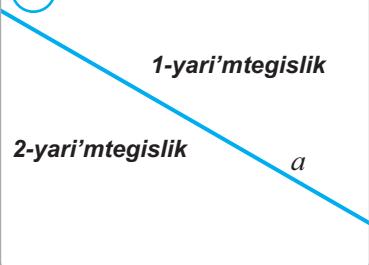
*O noqati' — b ha'm c
tuwri'lari'-ni'n'
kesilisiw no-qati'.*

6

AB — tuwri'

7

1-ma'sele. *a ha'm b tuwri'lari' A noqati'nda kesilisedi. a tuwri'si' B noqati'nan wo'tedi. b tuwri'si' da B noqati'nan wo'te me?*

Sheshiliwi. *b tuwri'si' B noqati'nan wo'te almaydi'. Keri jag'dayda a ha'm b tuwri'lari'ni'n' yekewi de A ha'm B noqatlari'nan wo'tken bolar yedi. Bul bolsa, yeki noqattan tek bir tuwri' wo'tkeriw mu'mkin degen qa'siyetke qarsi' keledi. Sol sebepli, b tuwri'si' B noqati'nan wo'tiwi mu'mkin yemes.*

Bul ma'seleni sheship, tuwri'lardi'n' to'mendegi ja'ne bir a'hmiyetli qa'siyetin bilip aldi'q.

Na'tiyje. *Yeger yeki tuwri' kesilisse, Wolar tek g'ana bir noqatta kesilisedi.*

Yeger *O* noqati' *b* tuwri'si'na da, *c* tuwri'si'na da tiyisli bolsa, *b* ha'm *c* tuwri'lari' *O* noqati'nda kesilisedi (5-su'wret) ha'm *O* noqati' *b* menen *c* tuwri'lari'ni'n' kesilisiw noqati' dep ataladi'.

6-su'wrette ko'rsetilgen tuwri' *A* ha'm *B* noqatlari'nan wo'tedi.

A

Ha'r qanday yeki noqattan tek bir tuwri' wo'tedi.

Bul qa'siyet boyi'nsha, tuwri'ni'n' yeki noqati' ko'rsetilse, bul tuwri' ani'qlang'an boladi'. Soni'n' ushi'n ani'qlang'an tuwri'ni' wonda jatqan yeki noqat ja'rdeminde de belgilew mu'mkin. 6-su'wrette *AB* tuwri'si' ko'rsetilgen.

A

Ha'r bir tuwri' tegislikti yeki bo'lekke: yeki yari'm-tegislikke aji'ratadi'.

A

Qarali'p ati'rg'an tuwri' yari'm tegisliklerdin' ha'r yekewine de tiyisli dep qaraladi'. Wol wo'zi aji'rat'i'p bo'lgen yari'm tegisliklerdin' uli'wma shegarasi' boladi', 7-su'wrette *a* tuwri'si' tegislikti yeki yari'm tegislikke aji'rat'i'wi' su'wretlengen.

Yeskertiw: *Aldag'i' waqi'tta yeki tuwri' (yeki noqat, yeki yari'mtegislik, ...) dep ayti'lg'anda yeki ha'r qi'yli' tuwri' (yeki noqat, yeki yari'm tegislik, ...) tu'siniledi.*

2 -ma'sele. C noqati' AB tuwri'si'na tiyisli. AB ha'm AC tuwri'lari' ha'r tu'rli boli'wi' mu'mkin be?

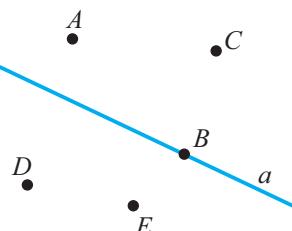
Sheshiliwi. AB ha'm AC tuwri'lari'ni'n' ha'r yekewi de A ha'm C noqatlari'nan wo'tedi. Bizge belgili, yeki noqattan tek bir tuwri' wo'tiwi mu'mkin. Sol sebepli bul tuwri'lar u'stpe-u'st tu'sedi, yag'ni'y ha'r tu'rli bola almaydi'.

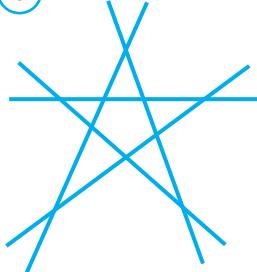
Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Yeki tuwri' yeki noqatta kesilisiwi mu'mkin be?
2. Da'pterin'izge yeki noqat belgilen'. Wolar arqali' qoli'n'i'z benen, yag'ni'y si'zg'i'shtan paydalabanbastan tuwri' ju'r-gizin'. Su'wrettin' tuwri'li'g'i'n si'zg'i'sh ja'rdeminde tekserin'. Shi'ni'g'i'wdi' ta'kirarlan'.
3. a , A , AB tu'rinde qaysi' geometriyali'q figuralar belgilenedi?
4. To'mendegi an'latpalardi' woqi'n' ha'm talqi'lan': a) $A \in b$; b) $C \notin b$; c) $C \in AB$. Bul an'latpalarg'a sa'ykes si'zi'lmlar jasan'.
5. 8-su'wretten mu'mkinshiligi bolg'ansha ko'birek noqat, tuwri', tegislik ha'm yari'm tegislikler arasi'ndag'i' qat-naslardı' aytı'p berin' ha'm wolardi' kirgizilgen belgiler ja'r-deminde jazi'n'.
6. A ha'm B noqatlari' c tuwri'si'na tiyisli, C noqati' bolsa c tuwri'si'na tiyisli yemes. AB ha'm AC tuwri'lari' haqqi'nda ne aytı'w mu'mkin?
7. AB ha'm AK tuwri'lari' neshe uli'wma noqatqa iye boli'wi' mu'mkin?
8. Tegislikte b tuwri'si'n si'zi'n' ha'm wonda A noqati'n belgilen'. b tuwri'si'nan da parqli' AB tuwri'si'n ju'rgizin'. B noqati' b tuwri'si'nda jata ma?
9. a) Bir; b) yeki; c) u'sh noqattan neshe tuwri' wo'tkeriw mu'mkin? Juwabi'n'i'zdi' tiykarlap berin'.
10. 9-su'wrette neshe tuwri' ko'rsetilgen?
11. Qa'legen u'shewi bir tuwri'da jatpaytug'i'n a) u'sh; b) to'rt noqat arqali' usi' noqatlardi' jup-jubi' menen tutasti'ri'wshi' neshe tuwri' ju'rgiziw mu'mkin?
12. To'rt tuwri'ni'n' ha'r yekewinin kesilisken noqatlari' belgilengen. Noqatlar sanı' ko'bi menen neshew boladi'? Tuwri'lar besew bolsa-she?
13. Tegislikte bes noqatti' sonday yetip jaylasti'ri'n', wolardi'n' ha'r yekewi arqali' tuwri' ju'rgizilgende, tuwri'lar besew bolsi'n.

8

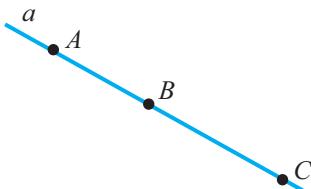

9

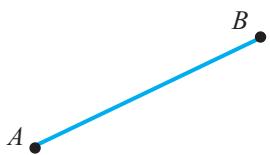

3**Kesindi ha'm nur**

1

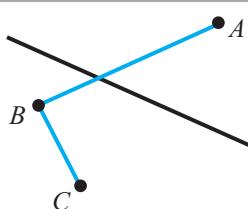

2

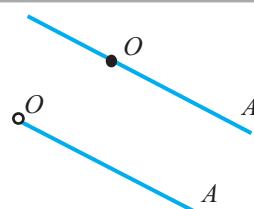

AB — kesindi
A, B — kesindinin' ushlari'

3

4

OA — nur
O — nurdi'n' ushi'

A

Bir tuwri'da belgilengen qa'legen u'sh noqatti'n' tek birewi qalg'an yekewinin arasi'nda jatadi'.

Yeger a tuwri'si'nda u'sh A , B , C noqatlari' ali'nsa (1-su'wret), wolardi'n' tek birewi — B noqati' qalg'an yekewi, yag'ni'y A ha'm C noqatlari'n'i'n' arasi'nda jatadi'. A ha'm B noqatlari' C noqati'n'i'n' bir ta'repinde, B ha'm C noqatlari' bolsa A noqati'n'i'n' bir ta'repinde jatadi'.

Kesindi dep, tuwri'ni'n' yeki noqati' ha'm wolardi'n' arasi'nda jatqan noqatlari'nan ibarat bolg'an bo'legine aytii'ladi'.

2-su'wrette kesindi su'wretlengen A ha'm B no-qatlari' kesindinin' ushlari' yamasa shetki noqatlari' delinedi. Wolardi'n' arasi'ndag'i noqatlar bolsa kesindinin' ishki noqatlari' dep ataladi'. Kesindi wo'zinin' shetki noqatlari' ja'rdeinde "AB kesindi" tu'rinde belgilenedi. Bul kesindini "BA kesindi" tu'rinde jazi'wg'a da boladi'.

Yeger yeki noqat bir yari'm tegislikke tiyisli bolsa, ushlari' usi' noqatlarda bolg'an kesindi yari'm tegisliktin' shegarasi'n' kesip wo'tpeydi, keri jag'dayda kesip wo'tedi (3-su'wret).

Nur dep, tuwri'ni'n' qaysi' bir noqati'nan bir ta'repte jatqan barli'q noqatlari'nan ibarat bolg'an bo'legine aytii'ladi'.

a tuwri'si'nda jatqan O noqati' bul tuwri'ni' (bir-birin tolti'ri'wshi') yeki nurg'a aji'ratadi'. O noqati' bul nurdi'n' ushi' yamasa baslang'i'sh noqati' dep ataladi'. Nurdii'n' ushi' O ha'm qaysi' bir A noqati' arqali' " OA nur" tu'rinde belgilenedi (4-su'wret). Usi'nday jazi'wda nurdi'n' ushi' birinshi wori'nda jazi'ladi'.

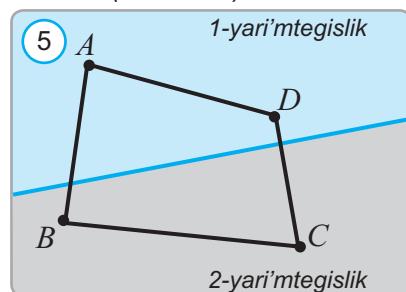
Ayi'ri'm jag'daylarda OA nuri' " O noqati'nan shi'g'i'wshi' nur" dep te aytii'ladi'.

Nurdii' jaqtii'l'i'q nuri'ni'n' geometriyali'q ko'rinishi si'pati'nda qarawg'a da boladi'. "Nur" ataması' usi'dan kelip shi'qqan.

Ma'sele. Qanday da bir tuwri' ha'm wonda jatpaytug'i'n A, B, C, D noqatlari' berilgen. AB ha'm CD kesindileri berilgen tuwri' menen kesilisedi, BC kesindisi bolsa kesilispeydi. AD kesindisi tuwri'n'i' kesip wo'teme (4-su'wret)?

Sheshiliwi. Auwri' tegislikti yeki yari'mtegislikke aji'ratantag'i'nli'g'i' belgili. A noqati' usi' yari'm tegisliklerinin' birinshisine tiyisli bolsi'n. AB kesindisi tuwri' menen kesilisedi. Demek, B noqati' yekinshi yari'm tegislikte jatadi'. BC kesindisi tuwri' menen kesilispeydi. Demek, C noqati' yekinshi yari'mtegislikte jatadi'. CD kesindisi bolsa, tuwri'n'i' kesip wo'tedi. Soni'n ushi'n D noqati' birinshi yari'm tegislikte, yag'ni'y A noqati' menen bir yari'm tegislikte jatadi'. Demek AD kesindisi tuwri'n'i' kesip wo'tpeydi.

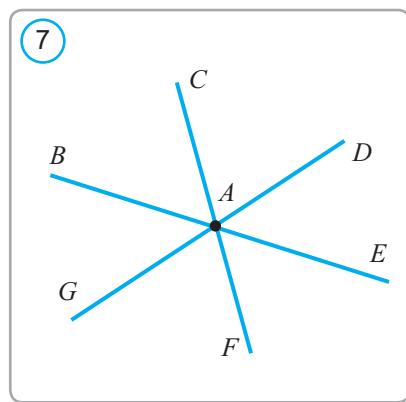
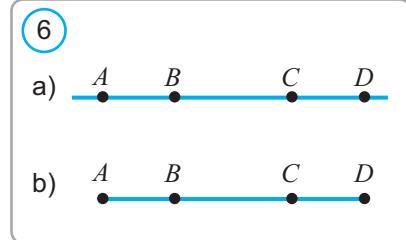

Juwabi': Kesip wo'tpeydi.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

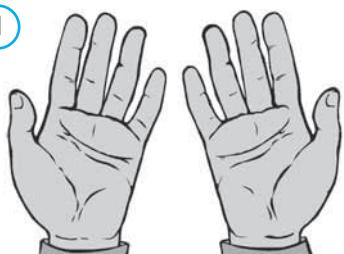
1. 6.a-su'wrette B noqati' qaysi' noqatlar arasi'nda jatadi'? Qaysi' noqatlar C noqati'nan bir ta'repte jatadi'?
2. Kesindi ha'm nurg'a si'patlama berin'. Wolar qan-day belgilenedi?
3. Tuwri'da C ha'm D noqatlari' berilgen. CD ha'm DC tuwri'lari' u'tpe-u'st tu'se-me? CD ha'm DC nurlari'-she?
4. Kesindi, nur ha'm tuwri' bir-birinen nesi menen parqlanadi'?
5. a) bir; b) yeki; c) u'sh; d) 10; e) n noqat tuwri'n'i' neshe bo'lekke bo'ledi?
6. 6.b-su'wrette neshe kesindi bar?
7. 7-su'wrette neshe nur bar?
8. Bir tuwri'da jatqan 2 noqat usi' tuwri'da jatqan neshe nirdi' ani'qlaydi'? 3 noqat-she?
9. Tegislikte jatqan yeki tuwri', usi' tegislikti neshe bo'lekke bo'ledi?
10. Tuwri' ha'm wonda jatpaytug'i'n A, B, C noqatlari' berilgen. AB kesindisi berilgen tuwri'n'i' kesip wo'tedi, AC kesindisi bolsa kesip wo'tpeydi. BC kesindisi bul tuwri'n'i' kesip wo'te me?

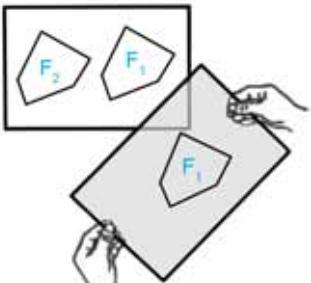
4

Kesindilerdi salı'sti'ri'n'

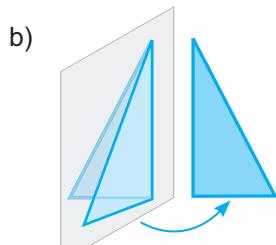
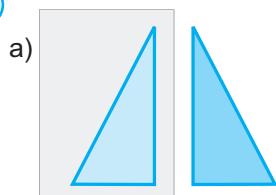
1

2

3

Aktivlestiriwshi shi'ni'g'i'w

- Do'gerek a'tirapi'n'i'zdan formasi' da, wo'lshemleri de bir q'i'lyi' bolg'an na'rselerge mi'sallar keltirin'.
- Yeki da'pterdin' betinin' wo'lshemleri bir q'i'lyi' yekenligin qanday a'meliy usi'l menen ani'qlaw mu'mkin?
- 1-su'wrette shep qol ha'm won' qoldi'n' ko'rinişi berilgen. Bul figuralardi'n' birin yekinshisine bet-pe-bet u'stpe-u'st tu'setug'i'nday yetip qoyi'w mu'mkin be? Qanday yetip? Buni' wo'z qollari'n'i'z benen wri'nlap ko'rın'.

Ten' figuralar dep, birin ekinshisinin' u'stine betpe-bet u'stpe-u'st tu'setug'i'nday yetip qoyi'w mu'mkin bolg'an figuralarg'a aytıladi'.

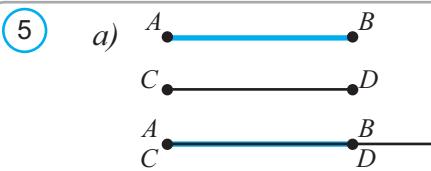
Bir geometriyaliq figurani' ekinshisinin' u'stine qoyi'w tu'sinigi menen aktivlestiriwshi shi'ni'g'i'wlarda tani'si'p wo'ttik. Bul tu'siniki a'melde to'mendegishe ko'z aldi'mi'zg'a keltiriw mu'mkin. Bir figurani' yekinshisinin' u'stine qoyi'w ushi'n, da'slep kalka (ji'lti'r) qag'azi'na birinshi figurani'n' nusqasi'n ko'shirip u'lgi alami'z. Keyin kalka (ji'lti'r) qag'azi'n tegislep boylap ji'lji'ti'p, birinshi figurani'n' u'lginin yekinshi figura menen da'l u'stpe-u'st tu'setug'i'nday yetip qoyi'wg'a ha'reket yetemiz (2-su'wret). Yeger buni'n' mu'mkinshiliği bolsa, bul figuralar ten' boladi'. Geyde bir figurani' yekinshisine da'l u'stpe-u'st qoyi'w ushi'n, da'slep figurani'n' nusqasi' tu'sirilgen kalka qag'azdi' awdaripa ali'wg'a tuwra keledi. 3-su'wrette usi'nday jag'day su'wretlengen.

Ushi' O noqati'nda bolg'an nur ha'm qa'legen AB kesindisi berilgen bolsi'n. Bir ushi' usi' nurdı'n' ushi', yekinshi ushi' bolsa nurga jataturg'i'n ha'm AB kesindige ten' bolg'an kesindini nurdı'n' u'stine qoyi'w mu'mkin (4-su'wret) yekenligi ko'rinipli tur. Bunday

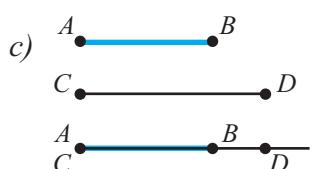
kesindi jalg'ı'z boli'p, wol berilgen kesindini berilgen nurg'a qoyi'w delinedi. Buni', aldi'mi'zda qi'sqasha "Kesindini nurg'a qoyi'w" dep ju'rgizemiz.

A Qa'legen nurdi'n' u'stine woni'n' ushi'nan baslap berilgen kesindige ten' bolg'an jalg'ı'z kesindini qoyi'w mu'mkin.

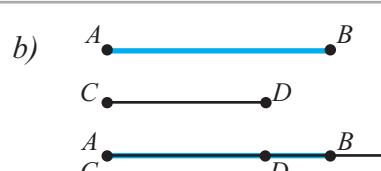
Yeki kesindini wo'z-ara sali'sti'ri'w ushi'n, ha'r yeki kesindi bir nurdi'n' u'stine qoyi'ladi'. Keyin bolsa, to'mendegi jag'daylardan qaysi' biri boli'wi'na qarap, kesindilerdin' wo'z-ara ten'ligi yamasa uzi'n-qisqali'g'i' (yag'ni'y u'lken-kishiligi) haqqi'nda juwmaq shi'g'ari'ladi' (5-su'wret):

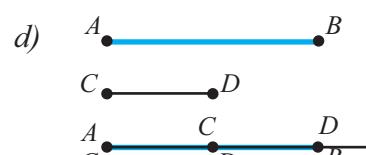
AB kesindisi CD kesindisine ten'

AB kesindisi CD kesindisinen qisqala

AB kesindisi CD kesindisinen uzi'n

Kesindinin' wortasi' dep, woni' ten' yeki kesindige bo'liwshi noqatqa ayt'iladi'.

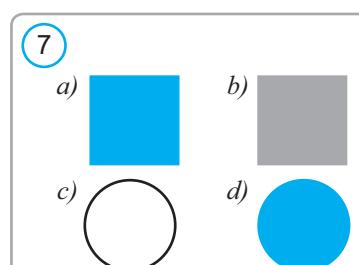
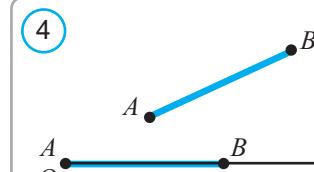
6-su'wrette *AB* kesindisinin' wortasi' bolg'an *C* noqati' ko'rsetilgen. Figurada ten' kesindiler bir qiyli' sandagi' si'zi'qshalar menen belgilenedi.

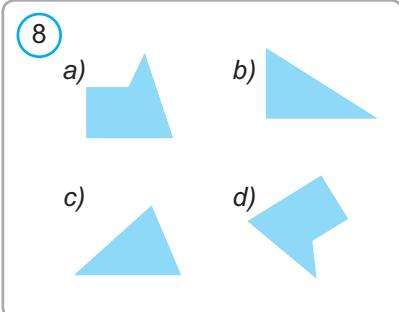

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

- Qanday figuralardi' wo'z-ara ten' dep ataymi'z?
- 7-su'wrettegi figuralardi'n' qaysi'lari' wo'z-ara ten'?
- To'mendegi ha'rip belgilerinin' qaysi'lari' geometriyalı'q figura si'pati'nda wo'z-ara ten'?

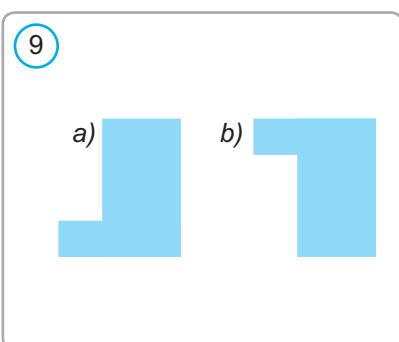
a, b, g, d, i, y, n, o, p, u, q

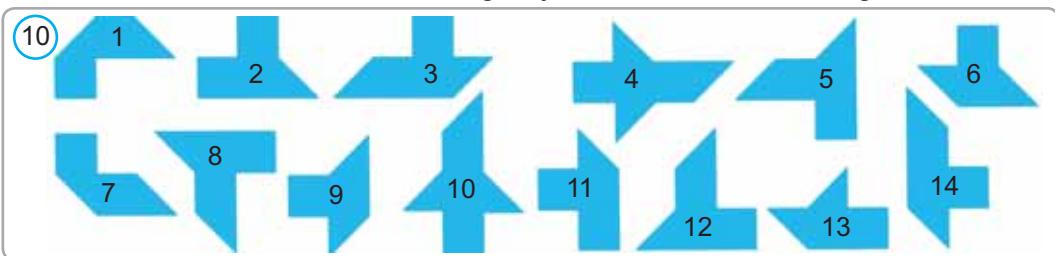

4. 8-su'wrettegi figuralardan qaysi'lari' wo'z-ara ten'?
5. To'mendegi csifr belgilerinin' qaysi'lari' geometriyali'q figura si'pati'nda wo'z-ara ten'?

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

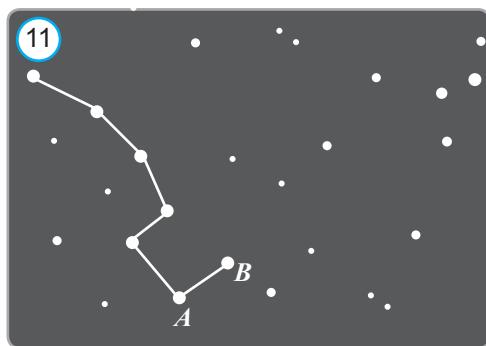

6. 9. a-su'wrette berilgen figurani'n' wo'lshemlerin wo'zgertpesten qag'azg'a si'zi'p, qirqi'p ali'n'. Woni' 9. b-su'wrettegi geometriyali'q figurani'n' u'stine qoyi'w arqali', wolardi'n' ten' yamasa ten' yemesligin ani'qlan'.
7. 10-su'wrettegi figuralardı'n' arasi'nan wo'z-ara ten'lerin tabi'n'.
8. Qanday figuralar wo'z-ara ten' boladi'?
9. Kesindiler qalay sali'sti'ri'ladi'?
10. Kesindinin' wortasi' degen ne?
11. Tuwri'da A, B, C, D noqatlari' berilgen. Ushlari' usi' noqatlarda bolg'an neshe kesindi bar? Wolardi' jazi'n'?
12. Da'pterinizge qanday da bir kesindini si'zin'ha'm woni'n' wortasi'n ko'z benen shamalap tabi'n'. Na'tiyjeni si'z-g'i'sh ja'rde minde tekserin'. Shi'ni'g'i'wdi' ta'kirlan'.

A'meliy shi'ni'g'i'w.

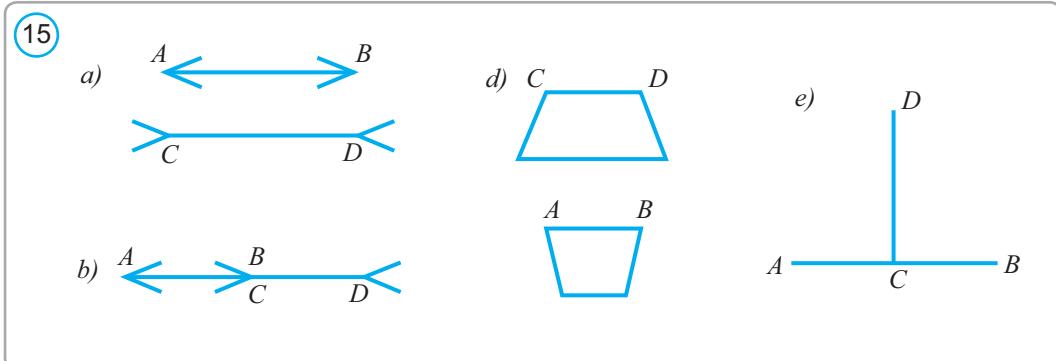
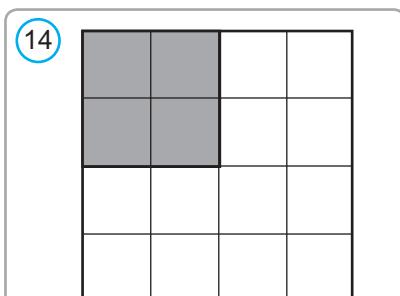
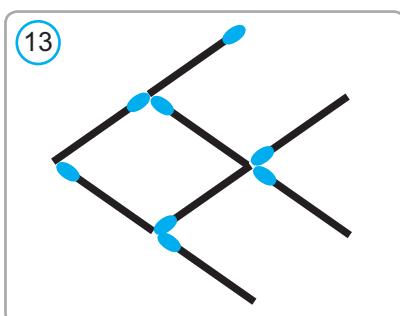
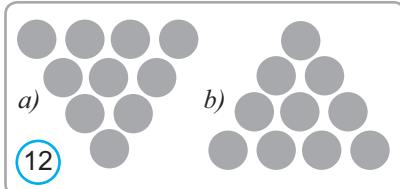
11-su'wrette "Jeti qaraqshi'" jaldi'zlar du'rki mi su'wretlengen. Yeger bul jaldi'zlardı' kesindiler menen tutasti'rsaq "Sho'mish" ke uqsas figura payda boladi'. "Sho'mish" tin' aq'rg'i' yeki jaldi'zi' payda yetken AB kesindini B noqattan baslap AB nuri' boyi'nsha 5 ma'rtle qoyi'p shi'g'i'lsa temir qazi'q jaldi'zi'nin' jani'na bari'ladi'. Su'wretten temir qazi'q jaldi'zi' qay jerde jaylasqani'n' ani'qlan'.

Geometriyali'q basqatırmalar

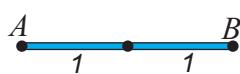
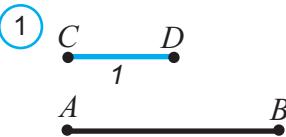
- 10 bir qi'yli' ten'ge 12.a-su'wrettegidey yetip jaylastırılg'an. Tek 3 ten'genin' worni'n wo'zertip ten'gelerdi 12.b- su'wrettegi ko'riniske keltirin'.
- 12-su'wrettegi 3 shi'ri' sho'biniñ worni'n wo'zertip "bali'qtı'" arqag'a qaytari'n'.
- Diyqan atani'n' kvadrat formasi'ndag'i' jer maydanshası' bar yedi. Wol jer maydanshası'ni'n' sherek bo'lumin 14-su'wrette ko'rsetilgendey yetip wo'zi ushi'n qaldi'rdi'. Qalg'an bo'lumin bolsa bir qi'yli' formada bo'leklerge bo'lip, to'rt ulı'na bo'listirip berdi. Ata bul isti qalay a'melge asi'rg'an?
- 15-su'wrette su'wretlengen AB ha'm CD kesindilerin ko'z benen shamalap wo'z-ara sa-li'sti'ri'n'. Keyin bul isti kalka qag'azi' ja'rdeminde wori'nlan'.

Juwmaq: Geometriyada wo'lshew ha'm sali'sti'ri'w jumi'slari' wori'nlanı'wi' kerek: ko'z aldawi' mu'mkin!

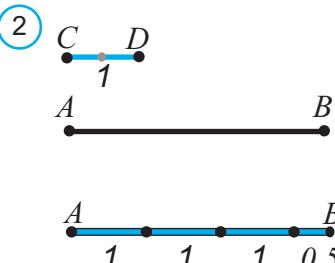
5

Kesindini'n' uzi'nli'g'i' ha'm woni'n' qa'siyetleri. Kesindilerdi wo'lshew

Kesindilerdi nurdi'n' u'stine qoyi'w arqali' sali'sti'ri'w aytarli'qtay qolayli' yemes. Kesindilerdin' qaysi' biri uzi'n yamasa qi'sqa yekenligin (yag'ni'y u'lken yamasa kishi yekenligin), wolardi'n' uzi'nli'qlari'n sali'sti'ri'w arqali' ani'qlawg'a boladi'.

Qanday da bir kesindini birlik kesindi dep ali'p, woni'n' uzi'nli'g'i'n 1 ge ten' dep qabi'l yetemiz. Qalg'an kesindilerdin' uzi'nli'qlari'n usi' birlik kesindinin' uzi'nli'g'i'na sali'sti'ri'p ani'qlaymi'z. Kesindinin' uzi'nli'g'i' won' san boli'p, wol kesindige birlik kesindi ha'm woni'n' bo'leklerin neshe ma'rte qoyi'w mu'mkin yekenligin ko'rsetedi. 1-su'wettegi CD kesindisin birlik kesindi dep ali'p, woni'n' uzi'nli'g'i'n 1 ge ten' desek, wonda AB kesindisinin' uzi'nli'g'i' 2 ge ten' bolatug'i'nli'g'i' ko'rinp tur. Sebebi, AB kesindisine CD kesindisi yeki ma'rte jaylasip tur. 2-su'wrettegi CD kesindisin birlik kesindi dep alsaq, wonda AB kesindisinin' uzi'nli'g'i' 3,5 ke ten' boladi'. Sebebi, AB kesindisine CD kesindisi pu'tinluginshe u'sh ma'rte ha'm woni'n' yari'mi' jaylasip tur.

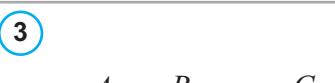

A Ha'r qanday kesindi belgili bir uzi'nli'qqa iye boli'p, wol won' san menen an'lati'ladi'.

Aktivlestiriwshi shi'n'i'g'i'w.

3-su'wrette su'wretlengen AB , BC ha'm AC kesindilerinin' uzi'nli'g'i'n si'zg'i'sh ja'rdeinde wo'lshen'. Bul kesindilerdin' uzi'nli'qlari'n qanday formula ja'rdeinde wo'zara baylani'sti'ri'w mu'mkin yekenligin ani'qlan'.

Tuwri'da jati'wshi' A , B ha'm C noqatlari' berilgen boli'p, B noqati' A ha'm C noqatlari' arasi'nda jaylasqan bolsa, AC kesindisinin' uzi'nli'g'i' AB ha'm BC kesin-dilerinin' uzi'nli'qlari'ni'n' qosi'ndi'si'nan ibarat boladi', yag'ni'y $AC = AB + BC$ ten'ligi wori'nli' boladi' (3-su'wret). Kesindilerdin' uzi'nli'qlari' haqqi'ndagi' bul tasti'yi'qlawdi' da'lillewsiz qabi'l yetemiz:

A

Yeger tuwri'da jati'wshi' B noqati' A ha'm C noqatları' arası'nda jaylasqan bolsa, AC kesindisinin' uzi'nli'g'i' AB ha'm BC kesindilerinin' uzi'nli'qları'nı'n qosı'ndı'sı'na ten' boladi':

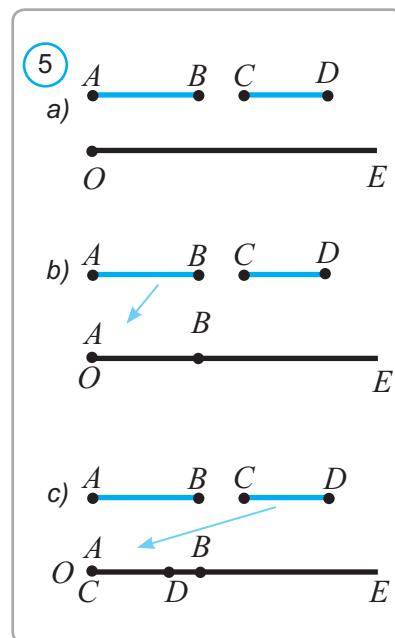
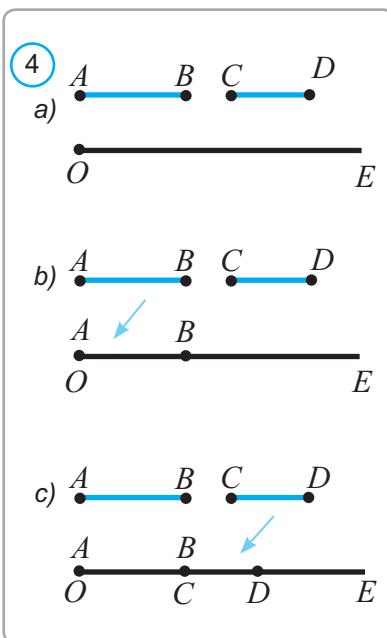
$$AC = AB + BC.$$

Joqari'da keltirilgen da'lil kesindiler u'stinde qosı'w ha'm ali'w a'mellerin ani'qlaw mu'mkinshiligin beredi. OE nur, AB ha'm CD kesindiler berilgen bolsı'n (4.a-su'wret). Aldı'n OE nurg'a AB kesindini qoyami'z (4.b-su'wret). So'n BE nurg'a CD kesindini qoyami'z (4.c-su'wret).

Na'tiyjedea payda bo'lg'an AD kesindi AB ha'm CD **kesindilerinin' qosı'ndı'sı'** dep ataladi' ha'm bul kesindiler ushi'n $AD = AB + CD$ ten'glik ori'nli' bo'ladi'.

Usı' si'yaqli' kesindilerdi bir-birinen ayi'ri'w a'melin de kirgiziwge boladi'

Aytaui'q, OE nur, AB ha'm CD kesinndiler berilgen ha'mda $AB > CD$ bolsı'n (5.a-su'wret). OE nurg'a uzi'n kesindi AB ni' qoyami'z (5.b-su'wret). Son' ja'na OE nurg'a CD kesindi qoyami'z (5.c-su'wret). Payda bolg'an DB kesindi AB ha'm CD **kesindiler ayi'rması'** deb ataladi' ha'm $DB = AB - CD$ ten'glik wori'nli boladi'.

AB kesindinin' uzi'nli'g'i' A ha'm B noqtalar arası'ndag'ı' **arali'q** dep te ju'rgiziledi. Bunnan, bir qi'yli' uzi'nli'qa iye bolg'an kesindiler wo'z-ara ten' ekenligi kelip shı'g'adi'.

AB kesindisinin' uzi'nli'g'i' A ha'm B noqatlari' arasi'n-dag'i' arali'q dep te ataladi'. Bir q'i'yli' uzi'nli'qqa iye bolg'an kesindiler wo'z-ara ten' boladi'.

A'yyemgi zamannan berli adamlar uzi'nli'qtii' wo'lshewde tu'rli uzi'nli'q birliklerinen paydalani'p kelgen. Ma'selen, Orta Aziyada buwi'n, qari's, qulash, shaqi'ri'm si'yaqli' uzi'nli'q birliklerin qollang'an. Tu'rli wo'lshem birliklerinen paydalani'w qolaysi'zli'q tuwdi'rg'an. Sonli'qtan, XVIII a'sirden baslap du'nya boyi'nsha xali'qarali'q uzi'nli'q wo'lshem birligi si'pati'nda metr qabi'l yetilgen.

Siz uzi'nli'q birligi bolg'an metr etalonii' menen 6-klass "Fizika" sabaqlig'i'nda tani'sqansi'z. Wol jerde metrge qara-g'anda birqansha u'lken yamasa kishi uzi'nli'qlardi' wo'lshew ushi'n qollani'ilatug'i'n birliklerde keltirilgen edi. Sonli'qtan:

$$1 \text{ km} = 1000 \text{ m}; \quad 1 \text{ sm} = 0,01 \text{ m}; \quad 1 \text{ mm} = 0,001 \text{ m}.$$

Kesindilerdin' uzi'nli'g'i' tu'rli a'sbaplar ja'rdeminde o'lshenedi. Wolardi'n' yen' a'piwayi'si' shkalali', yaq'ni'y bo'liniw noqatlari'na iye bolg'an si'zg'i'sh boladi'. Kesindi uzi'nli'g'i'ni'n' mug'dari' tan'lang'an uzi'nli'q wo'lshem birligine baylani'sli' boladi'. Yeger uzi'nli'q birligi si'pati'nda uzi'nli'g'i' 1 sm ge ten' bolg'an kesindini alatug'i'n bolsaq, 6-su'wrette berilgen kesindinin' uzi'nli'g'i' 5 sm ge ten' boladi' ha'm $AB = 5 \text{ sm}$ dep jazi'ladi'. Yeger uzi'nli'q wo'lshem birligi retinde uzi'nli'g'i' 1 millimetre ten' kesindini alatug'i'n bolsaq, $AB = 50 \text{ mm}$ boladi'.

Ayi'ri'm jag'daylarda kesindinin' uzi'nli'g'i'ni'n' wo'lshem birligi ko'rsetilmesten jazi'ladi'. Ma'selen, $AB = 5$. Bunnan AB kesindisinin' uzi'nli'g'i' 5 wo'lshem birligine ten' dep tu'siniledi.

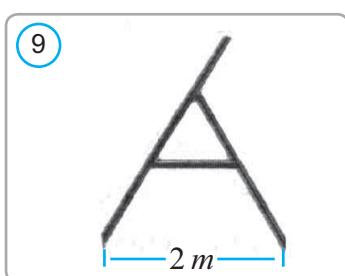
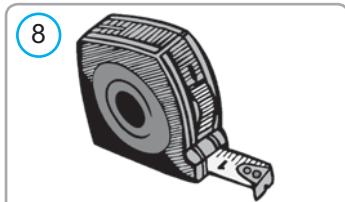
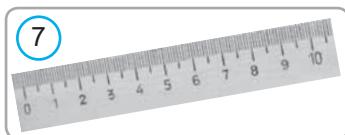
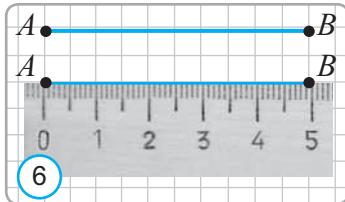
Da'pterin'izde tu'rli kesindi uzi'nli'qlari'n wo'lshew ushi'n millimetrlı bo'linbelerge iye bolg'an woqi'w si'zg'i'shi'nan (7-su'wret) paydalani'p keldin'iz. Taxtag'a kesindilerdi si'zi'w ushi'n santimetr bo'linbelerge iye mektep si'zg'i'shi'nan paydalani'ladi'. Jer betinde tu'rli wo'lshew jumi'slari'n a'melge asi'ri'w ushi'n lentali' wo'lshew a'sbab'i' – ruletkadan (8-su'wret), dalada bolsa altaqta – dala cirkuli'nan (9-su'wret) paydalani'ladi'.

Ma'sele. Bir tuwri'da jati'wshi' A , B ha'm C noqatlari' ushi'n $AB = 8 \text{ sm}$. $BC = 11 \text{ sm}$ bolsa, AC kesindisinin' uzi'nli'g'i' nege ten'?

Sheshiliwi: To'mendegi jag'daylardi' qaraymi'z:

- 1) A , B , C noqatlari' a tuwri'si'nda $8.a$ -su'wrette

10

- a) A B C a
 b) B A C a
 c) B C A a

ko'rsetilgen ta'tipte jaylasqan bolsi'n. Kesindilerdin' uzi'nli'qlari'ni'n' qa'siyeti boyi'nsha $AC = AB + BC = 8 + 11 = 19$ (sm) boladi'.

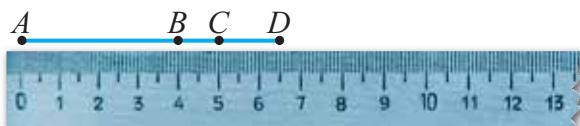
2) 10.c-su'wrettegidey noqatlar a tuwri'si'nda 10.b-su'wrette ko'rsetilgen ta'tipte jaylasqan bolsi'n. Bul jag'dayda kesindi uzi'nli'g'i'ni'n' qa'siyeti boyi'nsha $BA + AC = BC$, yamasa $AC = BC - BA = 11 - 8 = 3$ (sm) boladi'.

3) C noqati' 10.c-su'wrettegidey B ha'm A noqatlari' arasi'nda jaylasa almaydi'. Sebebi, $AB < BC$.

Demek, AC kesindisini'n' uzi'nli'g'i', noqatlari'ni'n' wo'z-ara jaylasa w'i'ha qarap 19 sm yamasa 3 sm ge ten' boladi'. **Juwabi':** 19 sm yamasa 3 sm.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Kesindiler qalay o'lshenedi?
2. Kesindi uzi'nli'g'i'ni'n' tiykarg'i' qa'siyetlerin aytip berin'.
3. To'mendegi su'wretten AB, AC, AD, BC, BD, CD kesindilerinin' uzi'nli'g'i'n aniqlan'.

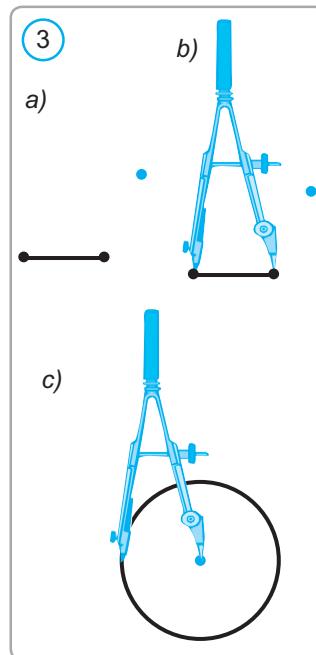
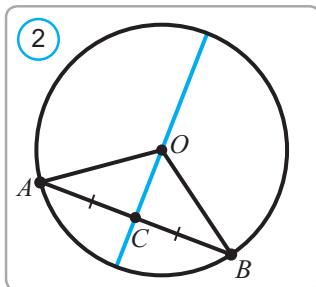
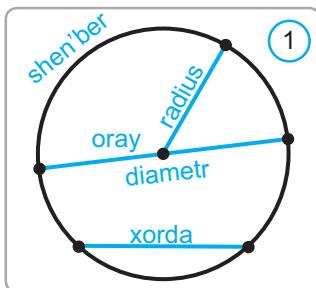
4. $AC = ?$
 4. $AB = 3, AC = 2BC, BC = ?$
 5. $AB = 24, BC = AC + 6, AC = ?$
- $AB = 2,4$
 $AC = 4,2$
 $BC = 1,8$

$AC = 2$
 $CB = 2$

$AC = 2$
 $CB = 2$
7. Yeger $B \in AC, AB = 7,2$ sm, $AC = 2$ dm bolsa, BC ni' tabi'n'.
 8. Yeger $C \in AB, D \in AB, AB = 5, AC = 2,2$ ha'm $BD = 3,6$ bolsa, CD ni tabi'n'.
 9. Tuwri'dan ko'z benen shamalap, a) 3 sm; b) 7 sm; c) 10 sm bolg'an kesindi bo'lip alin'. Keyin isti qansha aniq wori'nlag'ani'n'i'zdi' si'zg'i'sh penen tekserin'.
 10. Tuwri'dag'i' A, B, C noqatlari' ushi'n $AB = 600$ m, $BC = 200$ m bolsa, AC ni' tabi'n'.
 11. Tuwri'dag'i' A, B, C ha'm D noqatlari' ushi'n $AB = 2, AC = CB, 2AD = 3BD$ bolsa, CD ni' tabi'n'.
 12. Nur ha'm uzi'nli'qlari' $AB = 1,2$ sm, $CD = 2,8$ sm bolg'an kesindiler berilgen. Bul kesindilerden paydalani'p usi' nurg'a uzi'nli'g'i' a) 4,4 sm; b) 1,6 sm; c) 0,4 sm; d) 2,6 sm bolg'an kesindilerdi qo'yin'.
 13. Yeger $AB = 9$ bolsa, AB kesindisinde jati'wshi' sonday C noqati'n belgilen', a) $AC - BC = 1$; b) $AC + BC = 11$; c) $AC + BC = 10$ bolsi'n'.
 - 14*. AB kesindisi berilgen. Uzi'nli'g'i': a) $2AB$; b) $AB : 2$; c) $AB : 4$; d) $0,75AB$ bolg'an kesindilerdi jasan'.
 15. Tuwri'dag'i' A, B, C noqatlari' ushi'n $AB = 5,6$ sm, $AC = 8,9$ sm va $BC = 3,3$ sm yekenligi belgili. A, B, C noqatlari'ni'n' qaysi' biri qalg'an yekewinin wortasi'nda jatadi'?

29

Shen'ber ha'm do'n'gelek

Berilgen noqattan ten'dey arali'qta jatqan noqatlardan ibarat figura **shen'ber** dep ataladi'. Bul berilgen noqat shen'berdin' **worayi'** delinedi. Shen'berdin' qa'legen noqati'nan woni'n' orayi'na shekemgi arali'q shen'berdin' **radiusi'** dep ataladi' (1-su'wret). Sonday-aq, shen'berdin' orayi'n woni'n' qa'legen noqati' menen tutasti'ri'wshi' kesindini de radius dep ataymi'z. Shen'berdin' qa'legen yeki noqati'nan tutusti'ri'wshi' kesindi shen'berdin' **xordasi'** dep ataladi'. Woraydan wo'tiwshi xorda bolsa **diametr** dep ataladi'. Tegisliktin' shen'ber menen shegaralang'an bo'legi (shekli bo'limi) **do'n'gelek** dep ataladi'.

Shen'ber tsirkul ja'rdeinde si'zi'ladi'. Worayi' berilgen O noqati'nda, radiusi' a kesindiden ibarat bolg'an shen'berdi tsirkul ja'rdeinde si'zi'w 3-su'wrette ko'rsetilgen.

Ma'sele. Shen'ber xordasi'ni'n' wortasi'nan wo'tiwshi dia-metr xordag'a perpendikulyar bolatug'i'ni'n da'lilen'.

Da'lilew. Aytayi'q, AB — shen'berdin' xordasi' ha'm C woni'n' wortasi' bolsi'n (3-su'wret). AOB u'shmu'yeshliginin' OA ha'm OB ta'repleri shen'berdin' radiuslari' bolg'ani' ushi'n, bul u'shmu'yeshlik ten' qaptalli' boladi'. Sha'rt boyi'nsha, OC — AOB ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' medianasi'. Bul jag'dayda ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' medianasi'ni'n' qa'siyetleri boyi'nsha, OC kesindisi biyikligi de boladi'.

Demek, xordani'n' wortasi'na tu'sirilgen diametr xordag'a perpendikulyar boladi'. **Teorema da'lillendi.**

Shen'berdi shaqmaq da'pterge tsirkulsi'z qol menen si'zi'w bol-jori'g'i'.

1. Shaqmaq da'pterge 4-su'wrette ko'rsetilgendey yetip noqatlardi' belgilen'.
2. Payda bolg'an 12 noqatlardi' izbe-iz dog'a ta'rizli si'zi'q penen tutasti'ri'p si'zi'n'.

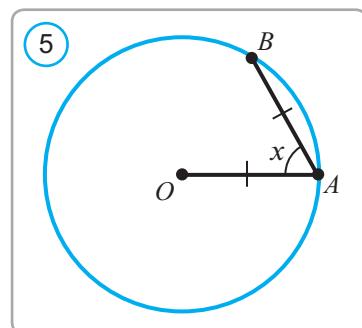
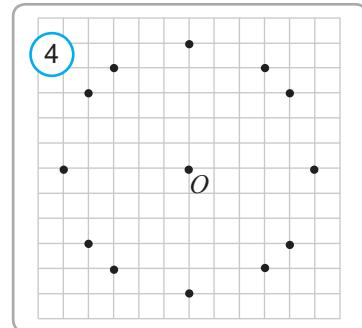
Na'tiyjede, worayi' O noqati'nda bolg'an shen'berlerdin' ko'rinişi shamalap payda boladi'. Bul usi'lđi' (noqatlardi'n' worni'n) yadta saqlap qali'n'.

- O noqati'nan a'ne usi' 12 noqatqa shekemgi arali'qlari'ni'n' wo'z-ara ten'ligin tekserip ko'rin'.

?

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

- Shen'berge ta'riypleme berin' ha'm si'zi'lmada tu'-sindirin'.
- Shen'berdin' worayi', radiusi', xordasi' ha'm diametri degen ne?
- Shen'berdin' qaysi' xordasi' yen' uzi'ni' boladi'?
- Csirkuldan paydalabanbastan shen'ber si'zi'wdi'n' qanday usi'llari' bar?
- Ne ushi'n arba, velosiped, avtomobillerdin' do'n'-gelekleri shen'ber tu'rinde?
- Ne ushi'n qudi'qlardi'n' qaqpag'i' kvadrat forması'nda yemes, al do'ngelek ta'rizli boladi'?
- A'tirapi'n'i'zda shen'berge mi'sal bolatug'i'n 10 predmentlerdin' ati'n jazi'n'.
- AB ha'm CD kesindileri O orayi'na iye shen'berdin' diametrleri: a) $\angle BCD = \angle ABC$; b) $\angle BAD = \angle BCD$; c) $AD = BC$; d) $AC = BD$ ekenlgin ko'rsetin'.
- Worayi' berilgen tuwri'da jati'wshi' radiusi'a) 5 sm ge; b) 7 sm ge; c) $4,6\text{ sm}$ ge ten' bolg'an shen'ber si'zi'n'.
- AB ha'm CD kesindileri – worayi' O noqati'nda bolg'an shen'berdin' diametrleri. Yeger $CB = 10\text{ sm}$, $AB = 12\text{ sm}$ bolsa, ΔAOD ni'n' perimetrin tabi'n'.
- 5-su'wrettegi belgisiz mu'yesh x ti' tabi'n'.
- Shenberdin' xordasi'na perpendikulyar bolg'an diametr usi' xordani' ten' yekige bo'letug'i'ni'n' da'lilen'.
- Shen'berdegi noqattan radiusqa ten' bolg'an yeki xorda ju'rgizildi. Usi' xordalardi'n' arasi'ndag'i' mu'yeshti tabi'n'.

7

A'meliy shi'ni'g'i'w

Aktivlestiriwshi a'meliy shi'ni'g'i'wlar

- Qoli'n'i'zdag'i' sabaqli'qtin' uzi'nli'g'i', eni ha'm qali'nli'g'i'n si'zg'i'sh ja'rdeinde wo'lshen'.
- Qoli'n'i'zdag'i' sabaqli'qtin' bir betinin' qali'nli'g'i'n qalay wo'lshew mu'mkin? Si'zg'i'sh ja'rdeinde gerbishtin' diagonalin o'lshey alasi'z ba?
- Klaslaslari'n'i'zdi'n' boyi'n shamalap wo'lshen' ha'm sa-li'sti'ri'n'. Boyi' yen' uzi'n klaslasi'n'i'zdi' ani'qlan'.
- Qari'si'n'i'zdi' si'zg'i'sh ja'rdeinde santimetrlerde wo'lshen', keyin bir neshe predmetlerdin' wo'lshemlerin (partani'n' yenin, uzi'nli'g'i'n ha'm biyikligin, aynan'i'n biyikligin ha'm yenin, taxtani'n' uzi'nli'g'i'n ha'm yenin) qari'slap wo'lshen' ha'm santimetrlerde an'lati'n'.
- Adi'mi'n'i'zdi'n' uzi'nli'g'i'n wo'lshen'. Mektep imarati'n'i'n' uzi'nli'g'i'n ha'm yenin, sport may-danshasi'n'i'n' uzi'nli'g'i'n ha'm yenin adi'mlap wo'lshen' ha'm metrlerde an'lati'n'.
- Wo'zbekstanni'n' kartasi'nan, berilgen masshtab boyi'nsha tu'rli qalalar arasi'ndag'i' arali'qlardi' tabi'n' (1-su'wret).

Qari'si'n'i'z ha'm adi'mi'n'i'zdi'n' uzi'nli'g'i'n wo'lshep, eslep qali'n'. Wolardi' biliw sizge ku'n-delikli turmi'sta ko'p jag'daylarda kerek bo-ladi'.

2

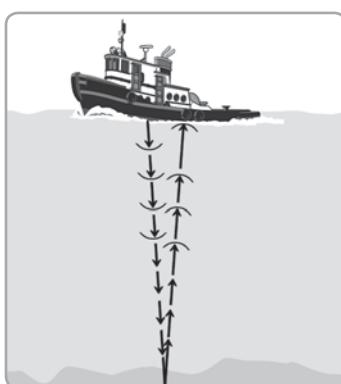
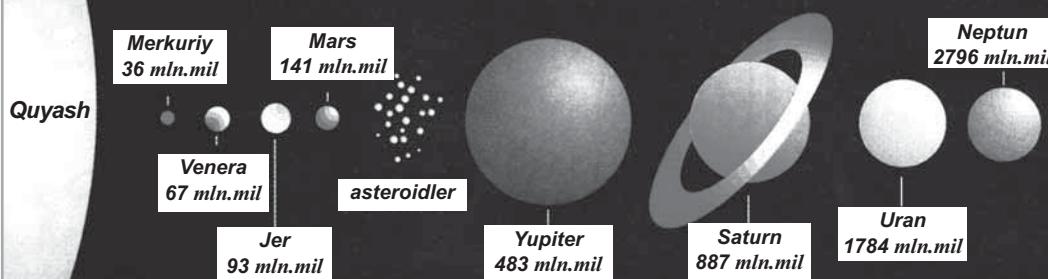
Ko'plegen ma'mleketlerde, xali'q arali'q wo'lshem birliklerinen ti'sqari' to'mendegi uzi'nli'q wo'lshem birlikleri de qollani'ladi'.

$$1 \text{ dyuym} = 2,54 \text{ sm}, \quad 1 \text{ mil} = 1,609 \text{ km}.$$

7. Televizor ha'm kompyuter monitori'n' diagonali' (2-su'wret) dyuymlarda o'lshenedi. Yeger 1 dyuym 2,54 sm bolsa, 15, 17 ha'm 19 dyuymli' monitor diagonali'n' santimetrlerde an'lati'n'.
8. 3-su'wrette berilgen mag'li'wmatlardan paydalani'p, Jerden Quyashqa shekem ha'm basqa planetalarg'a shekem bolg'an arali'qtı' tabi'n' ha'm woni' kilometrlerde an'lati'n'.
9. Yeger bir shaqi'ri'm 900 m yekeni belgili bolsa, Buxara ha'm Samarcand qalalari' arasi'ndag'i' arali'qlardi' shaqi'ri'mlarda an'lati'n'.

3

Quyashtan planetalarg'a shekemgi arali'qlar

 Qi'zi'g'arli' ma'sele. Qashi'qli'qtı' ses penen wo'lshew. Ten'izde ju'zip ju'rgen keme ushi'n ten'iz teren'ligin biliw ju'da' za'ru'rli esaplanadi'. Buni'n' ushi'n ten'izdin' tu'bine ses signali' jiberiledi ha'm sestin' ten'iz tu'bine uri'lip qansha waqi'tta qayti'p kelgeni wo'lshenedi. Bul waqi'tti'n' yari'mi'n sestin' suwdag'i' tezligi — 1490 m/s qa ko'beytip ten'iz tu'binin' teren'ligi ani'qlanadi'.

Yeger bul waqi't 3 sekundti' qurag'an bolsa, ten'iz tu'bi neshe metr teren'likte?

8

Mu'yesh. Mu'yeshlerdi salı'sti'ri'w. Bissektrisa

Mu'yesh dep noqat ha'm wonnan shi'g'i'wshi' yeki nurdan ibarat bolg'an figurag'a ayt'iladi'.

Mu'yeshti payda yetken nurlar mu'yeshtin' ta'repleri, wolardi'n' uli'wmali'q to'besi bolsa mu'yeshtin' to'besi dep ataladi'. 1-su'wrete mu'yesh su'wretlengen. Wonda O noqati' mu'yeshtin' to'besi, OA ha'm OB nurlar bolsa woni'n' ta'repleri. Bul mu'yesh " $\angle AOB$ " yamasa " $\angle BOA$ " tu'rinde belgilenedi ha'm " AOB mu'yeshi" yamasa " BOA mu'yeshi" dep oqi'ladi'. Bunday jazi'wda mu'yehtin' to'besi barqulla ortada jazi'ladi'. Sonday-aq bul mu'yesh qisqasha " $\angle O$ " tu'rinde de belgilenip, " O mu'yeshi" dep oqi'-ladi'. Su'wrette mu'yeshti aji'rati'p ko'rsetiw ushi'n, geyde woni'n' yeki ta'repi 1-su'wrette ko'rsetilgenindey yetip dog'a ta'rizli si'zi'q penen tutasti'ri'p qoyi'ladi'.

Jayi'q mu'yesh dep ta'repleri bir-birin toli'qtiri'wshi' nurlardan ibarat bolg'an mu'yeshke ayt'iladi'.

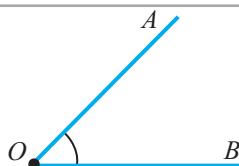
2-su'wrette jayi'q mu'yeshler ko'rsetilgen.

Jayi'q mu'yeshten wo'zgeshe O mu'yeshi berilgen bolsi'n. To'beleri usi' mu'yeshtin' ta'replerinde bolg'an qanday da bir AB kesindisin qaraymi'z (3-su'wret).

Yeger mu'yeshtin' to'besinen shi'g'i'wshi' OC nuri' (3-su'wret) AB kesindisin kesip wo'tse, bul nundi' mu'yeshtin' ta'replerinin' arasi'nan wo'tedi deymiz. Mu'yeshtin' ta'replerinin' arasi'han wo'tiwhi nur yeki mu'yeshke aji'raladi'.

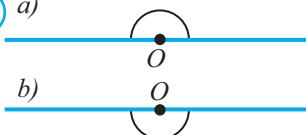
O mu'yeshi jayi'q bolg'annda, woni'n' to'besinen shi'g'i'wshi' ha'm ta'replerinen wo'zgeshe ha'r qanday nundi', woni'n' ta'repleri arasi'nan wo'tedi, deymiz.

1

$\angle AOB$ — AOB mu'yeshi
 O — mu'yeshtin' to'besi
 OA, OB nurlar — mu'yeshtin' ta'repleri

2 a)

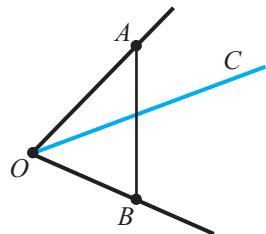

b)

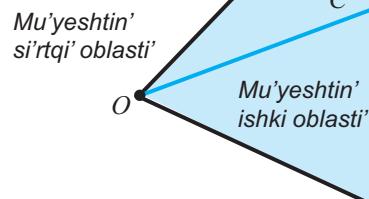
$\angle O$ — jayi'q mu'yesh

3

OC — mu'yesh ta'repleri arasi'nan wo'tiwhi nur.

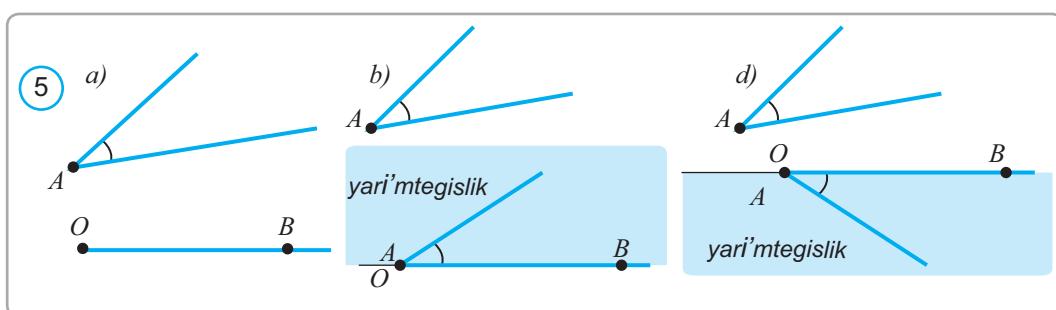
4

4-su'wrette ko'rsetilgen O mu'yeshi tegislikti yeki bo'lekke aji'ratatug'i ni' belgili.

Tegisliktin' mu'yesh ta'replerinin' arasi'nan wo'tiwshi qanday da bir nundi'n' jati'rg'an bo'legi *mu'yeshtin' ishki oblasti'* dep ataladi', yekinshisi bolsa *mu'yeshtin' si'rtqi' oblasti'* dep ataladi'.

Qa'legen OB nuri' ha'm jayi'q bolmag'an A mu'yeshi berilgen bolsi'n (5.a-su'wret). OB nuri' jatqan tuwri' tegislikti yeki yari'mtegislikke aji'ratatug'i ni' belgili, A mu'yeshke ten', bir ta'repi OB nuri' menen u'stpe-u'st tu'setug'i n, yekinshi ta'repi berilgen yari'mtegislikte jatatug'i n mu'yeshti jalg'i z tu'rinde qoyi'w mu'mkinligi ko'rinip tur (5.b,d-su'wretler). Bul "mu'yeshti nuradan yari'mtegislikke qoyi'w" dep te ju'rgiziledi.

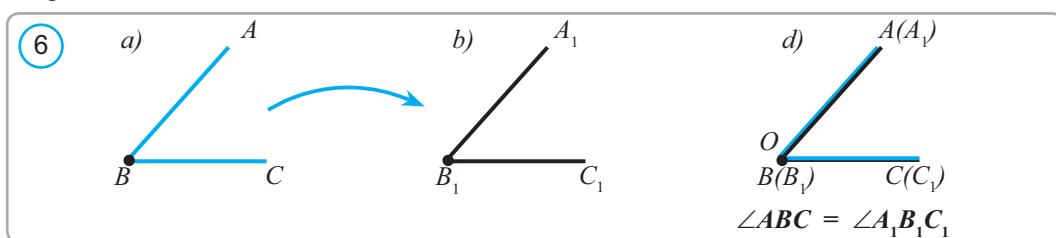

Figurada mu'yeshlerdin' ten'ligi ha'r qi'yli' sandag'i' dog'alar menen belgilenedi.

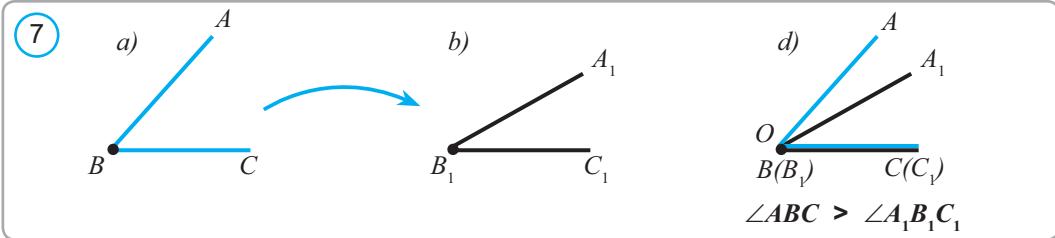
A

Qa'legen nurdan baslap tayar yari'mtegislikke, berilgen jayi'q yemes mu'yeshke ten' bolg'an jalg'i z mu'yeshti qoyi'w mu'mkin.

Yeki mu'yeshti wo'z-ara sali'sti'ri'w ushi'n, bul mu'yeshler qanday da bir nurdan baslap berilgen yari'mtegislikke qoyi'ladi'. Son' bolsa, to'mendegi jag'daylardi'n' qaysi' biri ju'z beriwine qarap, mu'yeshlerdi'n' wo'z-ara ten'ligi yamasa u'lken-kishiligi haqqi'nda juwmaq shi'g'ari'ladi':

$\angle ABC$ ha'm $\angle A_1B_1C_1$ mu'yeshlerdi O nuri'na qoyg'ani'mi'zda (6.d-su'wret) BA nuri' B_1A_1 nuri' menen, BC nuri' bolsa B_1C_1 nuri' menen u'stpe-u'st tu'sedi. Bul jag'dayda, ABC mu'yeshi $A_1B_1C_1$ mu'yeshke ten' delinedi ha'm $\angle ABC = \angle A_1B_1C_1$ tu'rinde an'lati'ladi'.

7.d-su'wrette ko'rsetilgen jag'dayda, ABC mu'yeshi $A_1 B_1 C_1$ mu'yeshinen **u'lken** delinedi ha'm $\angle ABC > \angle A_1 B_1 C_1$ jazi'wi' menen an'lati'ladi'. Sonday-aq, bul jag'dayda $A_1 B_1 C_1$ mu'yeshi ABC mu'yeshinen **kishi** delinedi ha'm $\angle A_1 B_1 C_1 < \angle ABC$ tu're an'lati'ladi'.

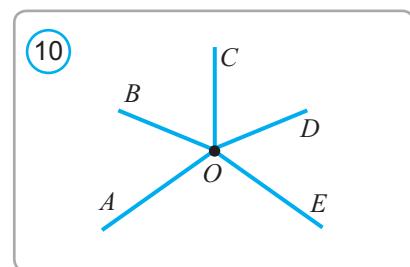
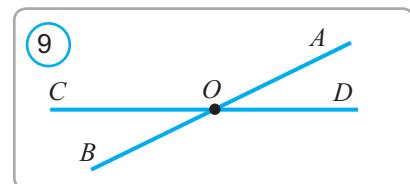
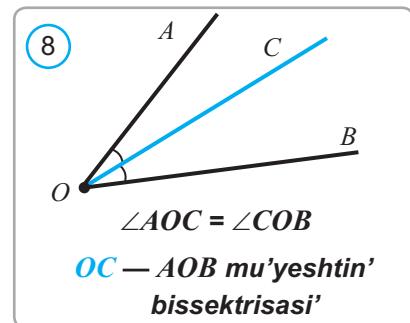
Mu'yeshtin' bissektrisasi' dep – woni'n' to'be-sinen shi'g'i'p, mu'yeshti ten' yeki mu'yeske aji'ratı'wshi' nurg'a aytı'ladi'.

8-su'wrette AOB mu'yeshinin' OC bissiktrisasi' ko'rsetilgen.

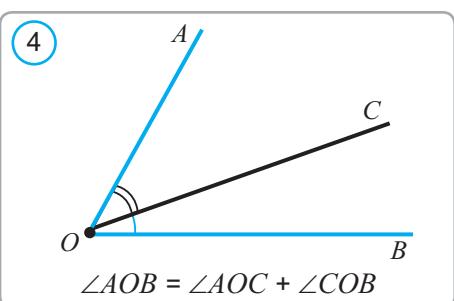
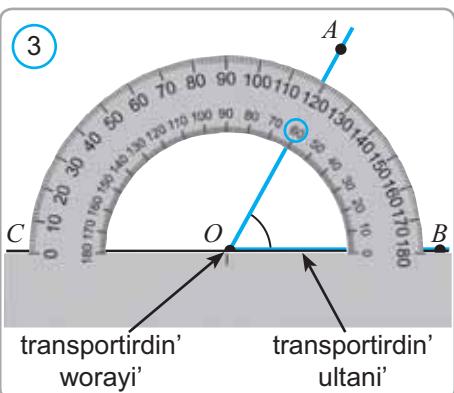
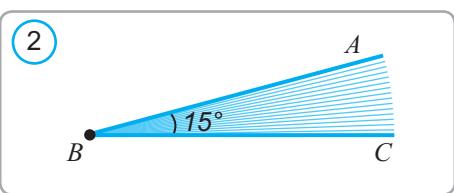
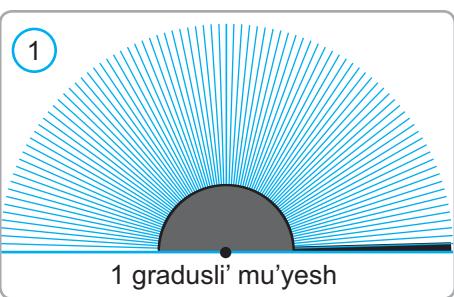
Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Mu'yesh dep nege aytı'ladi' ha'm wol qanday belgilenedi?
2. Jayı'q mu'yesh degen ne?
3. Mu'yesh tegislikti qanday bo'leklerge aji'ratadi?
4. 9-su'wrette ko'rsetilgen mu'yeshlerdi ani'qlan' ha'm atı'n atan'.
5. 10-su'wrette neshe mu'yesh bar? Wolardi' atap da'pterin'izge jazi'n'.
6. "Mu'yeshti nurdi'n' u'stine qoyi'w" degende nenı tu'sinesiz?
7. Qashan mu'yeshler wo'z-ara ten' boladi'?
8. Qashan bir mu'yesh yekinshisinen u'lken yama-sa kishi boladi'?
9. Mu'yesh bissektrisasi'na ani'qlama berin'.
10. $\angle AOB$ berilgen. To'mendegi ten'likler ma'niske iye me? $\angle AOB = \angle BOA$; $\angle AOB = \angle ABO$; $\angle AOB = \angle OAB$.

9

Mu'yeshlerdi wo'lshew. Transportir

Jayi'q mu'yesh woni'n' ta'repleri arasi'nda jati'wshi' nurlar menen 180 ten' mu'yeshke bo'lingen bolsi'n (1-su'wret). Bul mu'yeshlerdin' birewinin tin' wo'lshew birligi – *birlik mu'yesh* si'pati'nda ali'w qabi'l yetilgen. Woni'n' mu'yesh shaması' bir *gradus* dep ataladi' ha'm 1° dep belgilenedi. Qa'legen mu'yeshtin' gradus wo'lshemin usi' birlik tiykari'nda ani'qlaw mu'mkin. *Mu'yeshtin' gradus wo'lshemi* mu'yeshtin' ishki oblasti'na neshe birlik mu'yesh ha'm woni'n' bo'lekleri jaylasi'wi'n ko'rsetedi.

2-su'wrette su'wretlengen ABC mu'yeshi 15° qa ten'. Sebebi woni'n' ishki oblasti'na 15 birlik mu'yesh jaylasadi'.

A Ha'r qanday mu'yesh tayar gradus wo'lshemine iye boli'p, woni'n' ma'nisi won' san menen an'lati'ladi'. Jayi'q mu'yeshtin' gradus wo'lshemi 180° qa ten'.

Mu'yeshlerdin' gradus wo'lshemi transportir dep atalatug'i'n a'sbap ja'deminde wo'lshenedi. Transportir menen to'mengi klaslarda tani'sqansi'z. Woni'n' shkalali' dog'a ta'rizli bo'legi si'zi'qlar menen 180 ten' bo'lekke bo'lingen boli'p, ha'r bir bo'lek bir gradusti' an'latadi'. 3-su'wrette transportir ja'deminde mu'yeshlerdi wo'lshew bari'si' su'wretlengen. Su'wrette ko'rip turg'an'i'n'i'zday $\angle AOB$ mu'yeshinin' shaması' 60 gradusqa ten' ha'm bul $\angle AOB = 60^\circ$ tu'rinde jazi'ladi'. Birdey gradus o'lshemge iye mu'yeshler wo'z-ara ten' boladi', ha'm kerisinshe wo'z-ara ten' mu'yeshlerdin' gradus wo'lshemleri de ten' boladi'. U'lken mugeshtin' gradus wo'lshemleri de u'lken boladi' ha'm kerisinshe.

Mu'yeshlerdi wo'lshewde gradusti'n' u'leslerinen de paydalani'ladi'. 1° ti'n' 1/60 bo'legi "minut", 1/3600 "sekund" dep ataladi' ha'm sa'ykes tu'rde «'» ha'm «» tu'rinde belgile-nedi. Ma'selen, shaması' 45 gradus 38 minut 59 sekundqa ten' mu'yesh $45^\circ 38' 59''$ tu'rinde jazi'ladi'. $1^\circ = 60'$, $1' = 60''$ yekenligi belgili.

Aytayi'q AOB mu'yeshi berilgen boli'p, woni'n' ta'repleri arasi'nda jati'wshi' qa'legen OC nuri' woni' AOC ha'm COB mu'yeshlerge aji'ratsi'n (4-su'wret). Bul jag'dayda AOB mu'yeshinin' gradus wo'lshemi AOC ha'm COB mu'yeshlerinin' gradus wo'lshemleri-nin' qosi'ndi'si'na ten' boladi':

$$\angle AOB = \angle AOC + \angle COB.$$

Bul qa'siyetti to'mendegishe an'lati'w mu'mkin:

A Mu'yeshtin' gradus wo'lshemi, mu'yeshtin'ta'repleri arasi'nan wo'tiwshi qa'legen nur aji'ratqan mu'yeshlerdin' gradus o'lshemlerinin' qosi'ndi'si'na ten'.

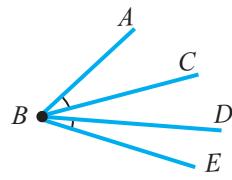
1-ma'sele. Yeger 5-su'wret $\angle ABC = \angle DBE$ bolsa, $\angle ABD = \angle CBE$ yekenligin korsetin'.

Sheshiliwi. Berilgen $\angle ABC = \angle DBE$ ten'likit'in' ha'r yeki ta'repine $\angle CBD$ ni' qo'sami'z: $\angle ABC + \angle CBD = \angle CBD + \angle DBE$

Lekin, $\angle ABC + \angle CBD = \angle ABD$ ha'm $\angle CBD + \angle DBE = \angle CBE$.

Demek, $\angle ABD = \angle CBE$.

5

Berilgen nurg'a berilgen gradus wo'lshemli mu'yesh jasawdi'n'a'meliy joli'

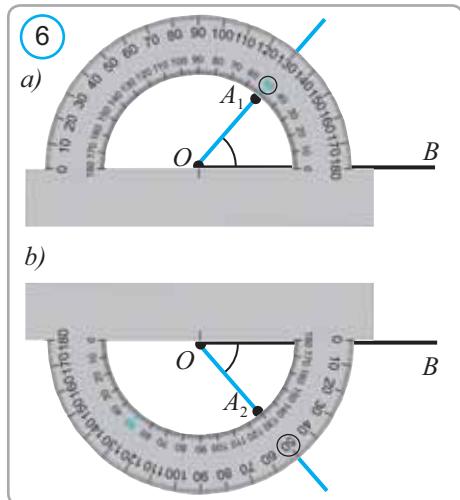
1. Qa'legen OB nuri' si'zi'p ali'nadi'.
2. Transportirdin' ultani'n berilgen OB nuri'ni'n' u'stine, worayi'n bolsa O noqati'na 6-su'wrette ko'rsetilgендey yetip qoy'iladi'.
3. Transportir shkalasi'nan mu'yeshtin' berilgen gradus wo'lshemin ko'rsetiwshi bolegi tabi'ladi' ha'm woni'n' tuwri'si'ha A noqati' qoy'iladi'.
4. O ha'm A noqatlari' arqali' nur ju'rgiziledi. Na'tiyede berilgen gradus wo'lshemli A_1OB (A_2OB) mu'yeshi payda boladi'.

2-ma'sele. Berilgen OB nuri'na 50° li' mu'yeshti qoyi'n'.

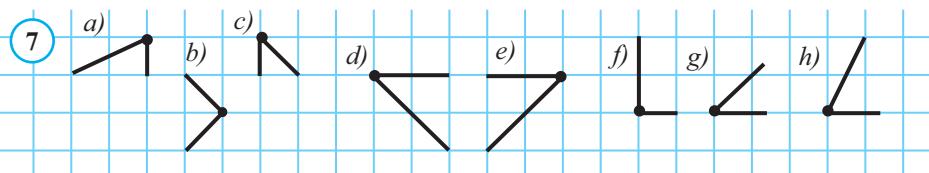
Sheshiliwi. Transportirdin' ultani'n OB nuri'nin' u'stine, worayi'n bolsa O noqati'na qoyi'p, woni'n' shkalasi'nda 50° qa sa'ykes keliwshi bo'legi tabi'ladi' ha'm mu'yesh jasaladi'. OB tuwri'si'nin' bir bo'legi boli'p, bul tuwri' tegislikti yeki yari'mtegislikke aji'ratatug'i'nli'g'i belgili. Demek, berilgen nurdan ha'r bir yari'mtegislikke birewden 50° li' mu'yesh qoyi'w mu'mkin.

$$\angle A_1 OB = \angle A_2 OB = 50^\circ \text{ (6-su'wret).}$$

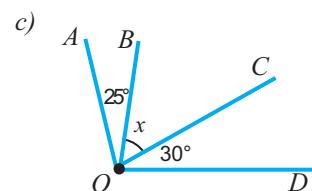
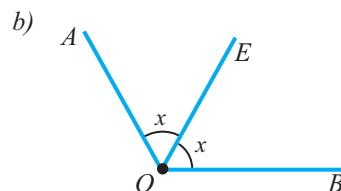
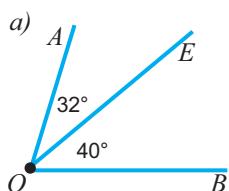

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

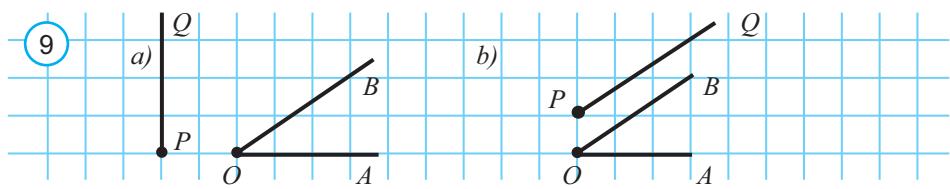
1. Jayi'q mu'yesh neshe gradus?
2. 1° qa ten' mu'yesh degende qanday mu'yeshti tu'sinesiz?
3. Yeki mu'yeshtin' gradus wo'lshemleri ten' bolsa, wolar ten' bola ma?
4. Berilgen gradus wo'lshemine iye bolg'an mu'yesh qanday jasaladi'?
5. 7-su'wrette ko'rsetilgen mu'yeshler arasi'nan ten' mu'yeshlerdi aniqlang.
6. Transportir ja'rdeminde $10^\circ, 30^\circ, 70^\circ, 100^\circ$ ha'm 160° li' mu'yeshlerdi jasan'.

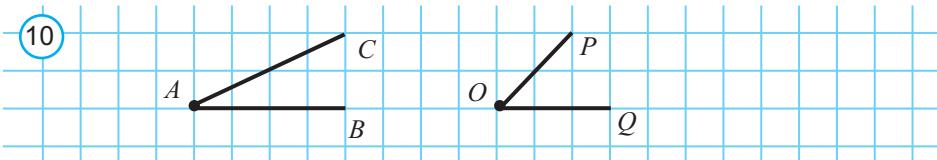
7. a) $\angle AOB=?$ (8.a-su'wret)
- b) $\angle AOB=120^\circ, x=?$ (8.a-su'wret)
- c) $\angle AOD=105^\circ, x=?$ (8.a-su'wret)
8. Berilgen AB nuri'na 150° li' OAB mu'yeshti qoyi'n'.

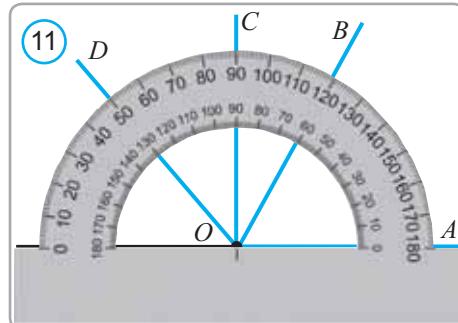
9. PQ nuri'na AOB mu'yeshlerdi qoyi'n' (9-su'wret).
10. Uli'wma ta'repke iye bolg'an 60° ha'm 120° li' mu'yeshlerdi jasan'. Qanday mu'yesh payda boladi'?
11. 10-su'wrette ko'rsetilgen mu'yeshlerden qaysi'si' u'lken?
12. Yeger a) $\angle AOE = 20^\circ$, $\angle EOB = 40^\circ$, $AOB = 60^\circ$; b) $\angle AOE = 80^\circ$, $EOB = 120^\circ$; c) $\angle AOE > \angle AOB$ bolsa, OE nur $\angle AOB$ ta'replerinin' wortasi'nan wo'te me?

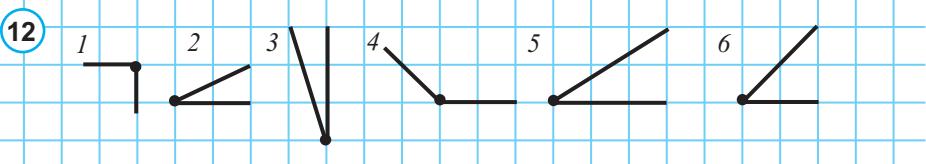

13. Da'pterin'izge nur si'zi'n' ha'm wog'an ko'zin'iz benen shamalap a'piwayi' si'zg'i'sh ja'rde-minde 15° , 30° , 45° , 60° , 75° , 90° , 120° ha'm 150° li' mu'yeshlerdi qoyi'n'. Son'i'nan payda bolg'an mu'yeshlerdi transportir ja'rdeinde wo'lshen' ha'm qanshelli duri's si'zg'ani'n'i'zdi' tekserin'. Shi'nig'i'wlardi' ta'kirarlan'.
14. Saat: a) 3.00; b) 6.00 bolg'anda saat ha'm minut tilleri payda yetken mu'yesh neshe gradusqa ten' boladi'?

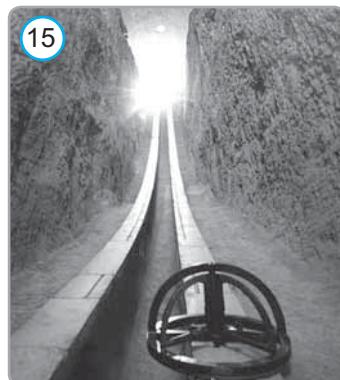
15. 11-su'wrette paydalani'p AOB , AOC , AOD , BOC , BOD ha'm COD mu'yeshlerinin' gradus wo'lshemin ani'qlan'.
16. 12-su'wretten ko'rsetilgen mu'yeshler sanlari'n wolardi'n' gradus wo'lshewlerin wo'siw ta'rtibinde jazi'n'.

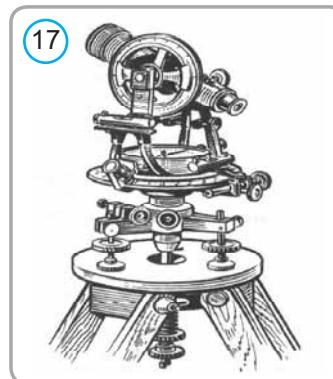
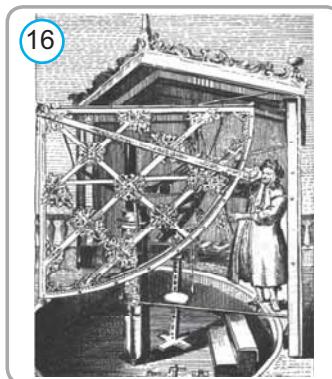

Tariyxtan u'zindiler

Astrolyabiya (Asturlab) – mu'yesh wo'lshetyug'i'n a'sbap boli'p, wol a'yyemgi grek astranomi' Gipparx ta'repinen erami' zdan 180–125 ji'l aldi'n woylap tabi'lg'an (13-su'wret). Ko'rinişi ju'da' a'piwayi' bolg'an bul a'sbapta wonlag'an wo'lshew jumi'slari'n wori'n law mu'mkin bolg'an. Samarqandtag'i' Ulug'bektin' astranomiyali'q abservatoriysi'nda da mu'yesh wo'lshew jumi'slari' ali'p bari'lg'an. Bul u'lken cilindr formasi'ndag'i' u'sh qabatli' yetip quri'lg'an abservatoriyada ko'plegen quri'lma ha'm a'sbaplar bolg'an (14-su'wret). Wolardi'n' yen'tiykarg'i'si' wo'lshemi ha'm geometriyali'q

sheshimi boyi 'nsha tensiz bolg'an vertikal kvadrant yesaplanadi'. Woni'n' radiusi '42 m bolg'an! Ulug'bek bul quri'lma ja'r deminde 1018 juldı'zdi'n' kosmostag'i' worni'n hayran qalarli'q ani'qli'qta wo'lshep, wo'zinin "Ziji jadidi Ko'ragoniy" degen miynetinde keltirgen. 15-su'wrette woni'n'jer asti'nda saqlani'p, usi'ku'nge shekem jetip kelgen bo'legi su'wretlengen. 16-su'wrette Evropali'ali'mlar teleskop woylap tabi'li'wi'nan aldi'n paydalang'an kvadrant su'wretlen-gen. Wol Ulug'bek kvadranti'nan a'dewir kishi a'lvette. Ha'zirde jer wo'lshew jumi'slari'nda joqari' ani'qli'qqa iye bolg'an teodolit (17-su'wret) degen a'sbap qollani'ladi'.

10

1-baqlaw jumi'si'

Ulgili baqlaw jumi'si' yeki bo'limnen ibarat boladi':

I. Teoriyalı'q bo'lim. Usi' waqi'tqa shekem u'yrenilgen geometriyalı'q figuralardi' sanan'. Wolarg'a ta'riypleme berin' ha'm wolardi'n' qa'siyetlerin jazi'n'.

II. A'meliy bo'lim. To'mendegi ma'selelerdi sheshin' (4-ma'sele "ayri'qasha" baha almaqshi' bolg'an woqi'wshi'larg'a arnalg'an):

1. Bir tuwrı'da jati'wshi' A , B ha'm C noqtaları' ushi'n $AB = 9\text{ sm}$, $AC = 12\text{ sm}$ bolsa, BC kesindinin' uzi'nli'g'i nege ten'?
2. $AB = 48$, $AC = 3BC$, $BC = ?$ (1-su'wret)
3. Yeger 2-su'wrette $\angle AOE = 140^\circ$ bolsa, BOC mu'yeshinin' gradus wo'lshemin tabi'n'.
- 4*. Saat 5.00 bolg'anda saat ha'm minut tilleri (strelkalari') payda yetken mu'yesh neshe gradus boladi'?

1

2

36

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

161

162

163

164

165

166

167

168

169

170

171

172

173

174

175

176

177

178

179

180

181

182

183

184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

226

227

228

229

230

231

232

233

234

235

236

237

238

239

240

241

242

243

244

245

246

247

248

249

250

251

252

253

254

255

256

257

258

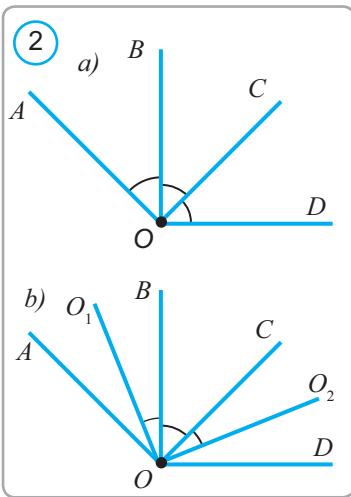
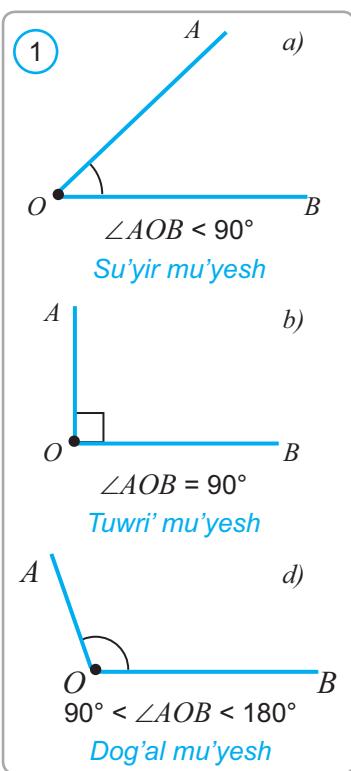
259

260

</div

11

Mu'yeshtin' tu'rleri: tuwri', su'yir ha'm dog'al mu'yeshler

Aldi'n'g'i' sabaqlarda aytip wo'tkenimizdey, jayi'q mu'yeshtin' gradus wo'lshemi 180° qa ten'. Buni' qisqasha: "Jayi'q mu'yesh 180° qa ten" dep te aytami'z. Mu'yeshler shaması'na qarap tu'rlerge aji'rati'ladi': Yeger mu'yeshtin' gradus wo'lshemi:

90° dan kishi bolsa (1.a-su'wret), su'yir mu'yesh,
 90° qa ten' bolsa (1.b-su'wret), tuwri' mu'yesh,
 90° penen 180° arasi'nda bolsa (1.d-su'wret), dog'al mu'yesh dep ataladi'.

Si'zi'lmada mu'yeshtin' tuwri' mu'yesh yekenligin ko'r-setiw ushi'n wo'z aldi'na, 1.b-su'rettegidey belgilenedi.

Ma'sele. Yeger $\angle AOD=135^\circ$, $\angle AOB=\angle BOC=\angle COD$ bolsa (2.a-su'wret),

- a) si'zi'lmada neshe su'yir, dog'al ha'm tuwri' mu'yesh bar?
- b) AOB ha'm COD mu'yeshlerinin bissektrisaları' arasi'ndag'i' mu'yeshti tabi'n'.

Sheshiliwi: a) $\angle AOB=\angle BOC=\angle COD=\alpha$ bolsi'n. Bul jag'dayda, mu'yeshlerdi wo'lshewdin' tiykarg'i' qa'siyeti boyi'nsha, $\angle AOD=\alpha+\alpha+\alpha=135^\circ$. Bunnan $\alpha=45^\circ$. Demek, $\angle AOC=2\alpha=90^\circ$, $\angle BOD=2\alpha=90^\circ$. Solay yetip, si'zi'lmada 3 su'yir, 2 tuwri' ha'm 1 dog'al mu'yesh bar.

b) OO_1 ha'm OO_2 — sa'ykes bissektrisalar bolsi'n (2.b-su'wret). $\angle AOB=\angle COD=45^\circ$ bolg'anı' ushi'n, mu'yesh bissektrisasi'ni'n' ani'qlamasi' boyi'nsha,

$$\angle O_1OB = \angle O_2OC = \frac{\alpha}{2} = 22,5^\circ.$$

Izlenip ati'rg'an mu'yesh bolsa:

$$\begin{aligned}\angle O_1OO_2 &= \angle O_1OB + \angle BOC + \angle COO_2 = \\ &= \frac{\alpha}{2} + \alpha + \frac{\alpha}{2} = 2\alpha = 90^\circ,\end{aligned}$$

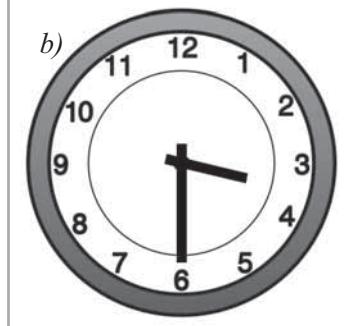
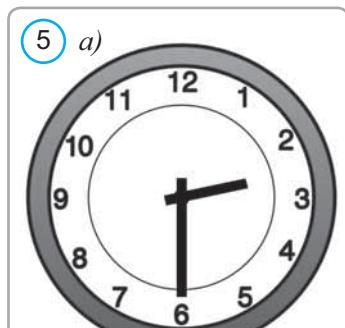
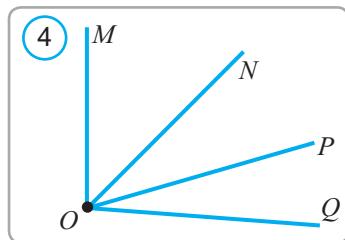
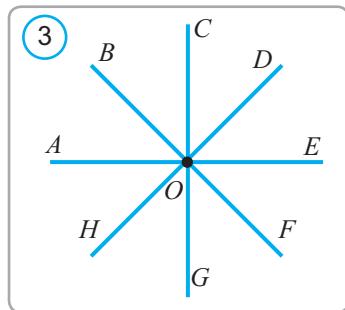
yag'ni'y O_1OO_2 — tuwri' mu'yesh.

Esletpe. A'dette mu'yeshlerdin' grek alfavitinin' kishi α (alfa), β (beta), γ (gamma), ... ha'ripleri menen belgilenedi.

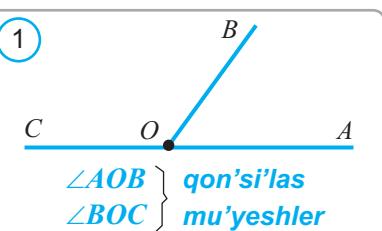
Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

- Qanday mu'yesh tuwri' mu'yesh delinedi? Do'gerek a'tiraptan tuwri' mu'yeshke mi'sallar keltirin'.
- Su'yir ha'm dog'al mu'yeshler bir-birinen qanday wo'zgeshelikke iye?
- U'sh mu'yesh si'zi'n'. Wolardi' sa'ykes tu'rde $\angle AOB$, $\angle MNL$, $\angle PQR$ menen belgilen'. Transportir menen wolardi' wo'lshen' ha'm tu'rlerin ani'qlan'.
- OA nuri'n si'zi'n'. Transportir ja'rdeminde gradus wo'lshemi sa'ykes 25° , 72° ha'm 146° bolg'an $\angle AOB$, $\angle AOC$ ha'm $\angle AOD$ mu'yeshlerin jasan'.
- Tuwri' mu'yeshtin' bissektrisasi' woni'n' ta'repi menen qanday mu'yesh payda yetedi?
- 3-su'wrette neshe: a) su'yir; b) dog'al; c) tuwri'; d) jayi'q mu'yesh bar?
- 4-su'wrette neshe su'yir ha'm neshe dog'al mu'yesh bar?
- Qag'azdi'n' betin bu'klep tuwri' mu'yesh payda yete alasi'z ba?
- Qashan saatti'n' saat ha'm minut tilleri tuwri' mu'yesh payda yetedi?
- Saatti'n' saat tili: a) 1 saatta ; b) 6 saatta; c) 2 minutta neshe gradusqa buri'ladi'?
- Saatti'n' minut tili: a) 1 minutta; b) 5 minutta; c) 0,5 saatta neshe gradusqa buri'ladi'?
- Saat: a) 14^{30} ; b) 15^{30} bolg'anda saat ha'm minut tilleri payda yetken mu'yeshti ani'qlan' (5-su'wret).
- $\angle AOB$ mu'yesh OC , OD ha'm OE nurlari' menen ten'dey to'rt mu'yeshke bo'lingen. Bul nurlar qaysi mu'yeshlerdin' bissektrisalarini' boladi'?

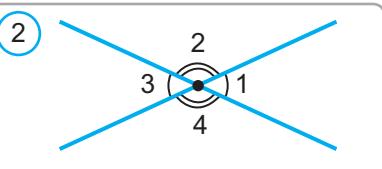
12

Qon'si'las ha'm vertikal mu'yeshler ha'm de wolardi'n' qa'siyetleri

Qon'si'las mu'yeshler dep, bir ta'repi uli'wma, qalg'an ta'repleri tuwri'ni' payda yetiwshi mu'yeshler jubi'na ayt'i'ladi'.

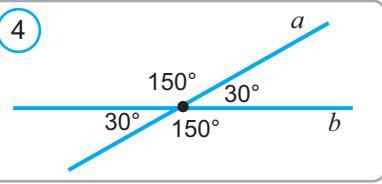
1-su'wrette AOB ha'm BOC qon'si'las mu'yeshleri su'wretlengen. Bunda OC ha'm OA nur'lari' bir tuwri'da jatadi'.

Aktivlestiriwshi shi'ni'g'i'w

- Qon'si'las mu'yeshlerdin' qos'i'ndi'si' jayi'q mu'yesh bolatug'i'ni'n ko'rsetin'.
- Yeger qon'si'las mu'yeshler wo'z-ara ten' bolsa, wolar tuwri' mu'yesh bolatug'i'n ko'rsetin'.
- 2-su'wrette ko'rsetilgen, yeki tuwri'ni'n kesilisiwinen payda bolg'an $\angle 1$, $\angle 2$, $\angle 3$ ha'm $\angle 4$ mu'yeshlerinen qaysi'lari' wo'z-ara qon'si'las mu'yehler jupli'g'i'n payda yetedi?

Qa'siyet. Qon'si'las mu'yeshlerdin' qos'i'ndi'si' 180° qa ten'.

Vertikal mu'yeshler dep, yeki tuwri'ni'n kesilisiwinen payda bolg'an ha'm wo'z-ara qon'si'las bolmag'an mu'yeshlerdin' jupli'g'i'na ayt'i'ladi'.

3-su'wrette $\angle 1$ ha'm $\angle 3$ vertikal mu'yeshler. Sonday-aq, $\angle 2$ ha'm $\angle 4$ de vertikal mu'yeshler jupli'g'i'n payda yetedi.

Yendi vertikal mu'yeshlerdin' to'mendegi qa'siyetlerin da'lilleymiz.

Qa'siyet. Vertikal mu'yeshler wo'z-ara ten'.

Aytai'q, $\angle 1$ ha'm $\angle 3$ vertikal mu'yeshleri berilgen bolsi'n (3-su'wret). $\angle 1 = \angle 3$ boli'wi'n da'lilleymiz.

Da'liliev: $\angle 1 + \angle 2 = 180^\circ$, sebebi $\angle 1$ ha'm $\angle 2$ qon'si'las mu'yeshler.

$\angle 2 + \angle 3 = 180^\circ$, sebebi $\angle 2$ ha'm $\angle 3$ ler de qon'si'las mu'yeshler boladi'.

Bul yeki ten'likten $\angle 1 + \cancel{\angle 2} = \cancel{\angle 2} + \angle 3$, yag'ni'y $\angle 1 = \angle 3$ yekenligin payda yetemiz.

Qa'siyet da'lillendi.

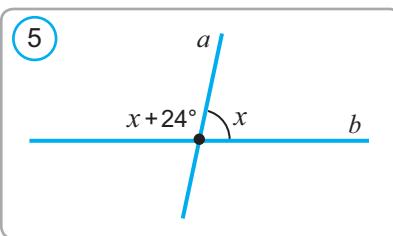
Solay yetip, yeki tuwri' kesiliskende vertikal ha'm qon'si'las mu'yeshler payda boladi'. Qon'si'las mu'yeshlerdin' juplig'i' wo'z-ara jayi'q mu'yeshti payda yetetug'i'ni' belgili. Olardin' biri 90° dan u'lken bolsa, yekinshisi 90° dan kishi boladi'. Qon'si'las mu'yeshlerdin' kishisinin' gradus wo'lshemi tuwri'lardi'n' arasi'ndag'i' mu'yesh dep qabi'l yetilgen. 4-su'wrettegi tuwri'lar arasi'ndag'i' mu'yesh 30° ti' payda yetedi. Buni' basqasha tu'rde "tuwri'lar 30° li' mu'yesh asti'nda kesilisedi" dep te aytami'z.

Ma'sele. Yeki tuwri'ni'n' kesilisiwinen payda bolg'an mu'yeshlerdin' biri yekinshisinen 24° u'lken bolsa, bul mu'yeshlerdi tabin'.

Sheshiliwi. Yeki tuwri'ni'n' kesilisiwinen payda bolg'an mu'yeshler qon'si'las ha'm vertikal mu'yeshler bolatug'i'nlig'i' belgili (5-su'wret). Vertikal mu'yeshler wo'z-ara ten' boladi'.

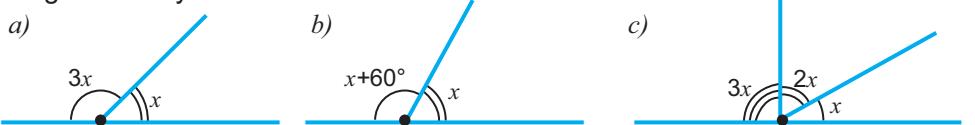
Demek, ma'sele sha'rtinde berilgen mu'yeshler qon'si'las mu'yeshler yeken. Wolardi'n' birewin (kishisin) x penen belgilesek, ekinshisi, $x+24^\circ$ qa ten' boladi'. Qon'si'las mu'yeshler qa'siyeti boyi'nsha, $x+x+24^\circ=180^\circ$. Bunnan $x=78^\circ$ ha'm $x+24^\circ=102^\circ$ yekenligin ani'qlaymi'z. Demek, a ha'm b tuwri'lari' kesiliskende 78° , 102° , 78° ha'm 102° li' mu'yeshler payda boladi'. **Juwabi':** 78° , 102° , 78° va 102° .

Soraw ha'm ma'seleler

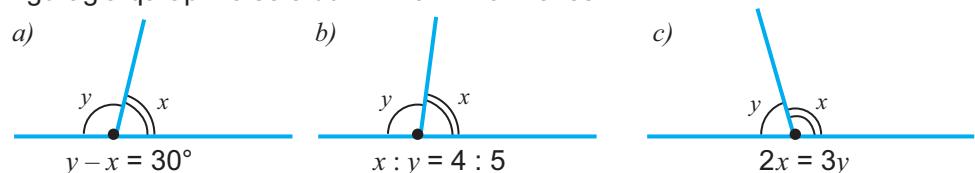
- Qanday mu'yeshler qon'si'las mu'yeshler delinedi?
- Qon'si'las mu'yeshlerdin' qos'i'ndi'si' nege ten'? Juwabi'n'i'zdi' tu'sindirin'.
- Qon'si'las mu'yeshler wo'z-ara ten' boli'wi' mu'mkin be?
- Vertikal mu'yeshler degen ne? Si'zi'lmada ko'rsetin'.
- Vertikal mu'yeshlerdin' tiykarg'i' qa'siyetin tu'sindirin'.
- 20° , 30° , 45° , 90° li' mu'yeshlerge qon'si'las bolg'an mu'yeshlerdi tabi'n'.
- Yeger qon'si'las mu'yeshlerdin' biri yekinshisinen u'sh ma'rte u'lken bolsa, wonda wolardi' tabi'n'.
- Qon'si'las mu'yeshlerdin' yekewi de: a) su'yir; b) tuwri'; c) dog'al mu'yeshler bola ala ma?
- Yeger yeki mu'yesh ten' bolsa, wolarg'a qon'si'las bolg'an mu'yeshler de ten' bola ma?
- Belgisiz x mu'yeshti tabi'n'.
 -
 -
 -

11. Belgisiz x mu'yeshti tabi'n'.

12. Yeger qon'silas mu'yeshlerdin' gradus wo'lshemlerinin' qatnasi' a) 2:7; b) 11:25; c) 1:9 bolsa, wonda wolardi' tabi'n'.

13. Figurag'a qarap ma'sele du'zin' ha'm woni' sheshin'.

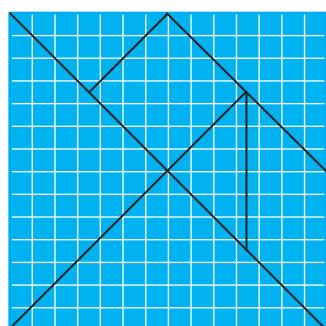
14. Yeger yeki tuwri'nin' kesilisiwinen payda bolg'an mu'yeshlerdin' biri 40° bolsa, qalg'an mu'yeshlerdi tabi'n'.

15. "Yeger mu'yeshler ten' bolsa, wolar vertikal mu'yeshler boladi'", — degen tasti'yi'qlaw barqulla duri's pa?

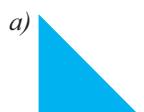
Geometriyali'q basqati'rma

6

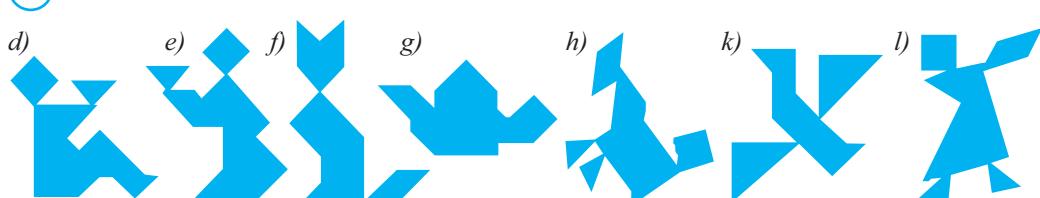

Tangram atli' Qi'tay woyi'nshi'g'i'n jasan'. Buni'n' ushi'n 6-su'wrette ko'rsetilgendey, kvadratti' qali'n' qag'azg'a si'zi'n' ha'm jeti bo'lekke bo'lip, qi'yi'p ali'n'.

Son' "tangram" bo'leklerinin' ha'mesinen paydalani'p, 7-su'wrette ko'rsetilgen figuralardı' jasan'.

7

13

Geometriyani' u'reniwde pikrler izbe-izligi ha'm baylani'sli'l'i'g'i'

Usi' waqitqa shekem qatar geometriyali'q figuralar ha'm wolardi'n' qa'siyetleri menen tani'si'p shi'qtı'q. Ma'selen, wo'tken sabaqta vertikal mu'yeshler menen tani'sti'q ha'm wolardi'n' wo'z-ara ten' boli'wi'n ko'rsettik. Yeslesen'i'z, bul qa'siyet penen tek tani'si'p qalmastan, woni' da'lilledik. Bul "da'lillew" tu'sinigi menen birinshi ma'ret tani'sqani'mi'z boldi'. Geometriyag'a birinshi boli'p "da'lillew" tu'sinigin ali'p kirgen matematik – erami'zdan aldi'n'g'i' 625 – 527 ji'llarda jasag'an Miletlik grek ali'mi' Fales boli'p esaplanadi'.

Qanday da bir tasti'yi'qlawdi'n' duri'sli'g'i'n logikali'q pikirler ja'rdeinde keltirip shi'g'ari'w da'lillew dep ataladi'. Duri'sli'g'i'n da'lillew joli' menen da'lillenetug'i'n tasti'yi'qlaw bolsa teorema dep ataladi'. Teorema a'dette sha'rt ha'm juwmaq bo'limlerinen ibarat boladi'. Teoremani'n' birinshi – sha'rt bo'liminde neler berilgeni bayan etiledi. Yekinshi – juwmaq bo'liminde bolsa nenin da'lillew kerekligi an'lati'ladi'. Ma'selen, to'mendegi teoremani' ali'p qarayi'q:

Teorema. *Yeger qon'si'las mu'yeshler wo'z-ara ten' bolsa, wolardi'n' ha'r yekewinde tuwri' mu'yesh boladi'.*

Bul teoremani'n' sha'rt bo'limi, "wo'z-ara qon'si'las mu'yeshlerdin' ten'ligi bolsa, juwmaq bo'limi "wolardi'n' tuwri' mu'yeshi boladi'" degeninen ibarat. Teoremani'n' da'lillew – woni'n' sha'rtinen paydalani'p, usi' waqitqa shekem belgili bolg'an mag'li'wmatlар'a su'yenip, pikir ju'ritip, juwmaq bo'liminde an'lati'lg'an tasti'yi'qlawdi'n' duri'sli'g'i'n keltirip shi'g'ari'w boli'p yesaplanadi'. Teoremani'n' sha'rt ha'm juwmaq bo'limlerin ani'qlasti'ri'p ali'w teoremani' aydi'nlasti'radi', woni' tu'siniw ha'm da'lillew protsesin jen'illestiredi. Soni'n' ushi'n teoremani' da'lillewden aldi'n woni' sha'rt ha'm juwmaq bo'limlerge aji'rati'p, qayta jazi'p ali'w maqsetke muwapi'q boladi'. Ma'selen, joqari'da keltirilgen teoremani' to'mendegi ko'rinishete qayta jazi'p ali'w mu'mkin:

Berilgen: $\angle A$ ha'm $\angle B$ qon'si'las mu'yeshler, $\angle A = \angle B$

Da'lillew kerek: $\angle A = \angle B = 90^\circ$

Teoremani'n' sha'rti

Teoremani'n' juwmag'i'

Uli'wma alg'anda, teoremani' sha'rt ha'm juwmaq bo'limlerinde aji'rati'p, to'mendegi sxema ko'rinisinde ko'rsetiw mu'mkin:

Yeger **A tasti'yi'qlawi' wori'nli'** bolsa, **B tasti'yi'qlawi' wori'nli'** boladi'.

Teoremani'n' sha'rti

Teoremani'n' juwmag'i'

Baslang’i’sh tusinik ha’m aksiomalar. Noqat, tuwri’ ha’m tegislik si’yaqli’ tu’sinikler geometriyani’n’ baslang’i’sh tu’sinikleri boli’p yesaplanadi’. Wolarg’a ani’qlama bermedik. Geometriyani’n’ baslang’i’sh tusinikleri ani’qlaması’z tuwri’dan-tuwri’ kiritiletug’i’n tu’sinikler. Geometriyani’ bir imarat dep alsaq, bul tu’sinikler woni’n’ fundamenti. Baslang’i’sh tu’sinikler tiykari’nda basqa jan’a figura ha’m tu’sinikler haqqı’nda tu’sinik beriledi, yag’ni’y wolar ta’riyplenedi. Sabaqlıqta ta’riypler belgisi menen ayri’qsha ko’rsetilip aji’rati’ladi’, sebebi wolar geometriyani’ u’yreniwe a’hmiyetli wori’n tutadi’.

Sonday-aq, usi’ waqi’tqa shekem noqat, tuwri’ ha’m tegisliktin’ wo’z-wo’zinen payda bolg’an qatar qa’siyetlerin de da’lillewsiz, tuwri’dan-tuwri’ qabi’l yetti. Bunday qa’siyetler aksiomalar dep ataladi’. Yeger itibar bergen bolsan’i’z, sabaqlıqtag’i’ barli’q aksiomalardi’ tiykarg’i’ tekstten ayri’qsha ko’rsetilip, belgisi asti’nda berip keldik. Usi’ waqi’tqa shekem tani’si’p shi’qsan aksiomalarg’a mi’sallar keltiremiz (qalg’anları’n sabaqlı’q betlerinen tawi’p, jazi’p shi’g’i’n’):

1. *Tegisliktegi tuwri’ qanday ali’nbasi’n, usi’ tuwri’g’ a tiyisli bolg’an noqatlar da, tiyisli bolmag’an noqatlar da bar.*
2. *Ha’r qanday yeki noqattan tek g’ana bir tuwri’ ju’rgiziw mu’mkin.*
3. *Tuwri’da ali’ng’an qa’legen u’sh noqattan tek g’ana birewi qalg’an yekewinin arasi’nda jatadi’.*

Geometriyada tu’sinikler belgili u’zliksizlik ha’m logikali’q izbe-izlikte kiritiledi. Da’slep geometriyani’n’ fundamenti – baslang’i’sh tu’sinikler ta’riyplemesiz ha’m aksiomalar da’lillew siz, tuwri’dan-tuwri’ qabi’l etiledi. Keyin, bul fundament tiykari’nda jan’a tu’sinikler ta’riyplenedi ha’m wolardi’n’ jan’a qa’siyetleri ani’qlanadi’. Bul qa’siyetlerden bir neshewi da’lillewsiz, aksioma si’pati’nda qabi’l etiledi. Qalg’an qa’siyetler bolsa teoremlar ko’rinisinde an’lati’ladi’ ha’m aksiomalarg’a tiykarlani’p logikali’q pikirlewler qurli’nda da’lillenedi. Pikir ju’ritiw waqtı’nda da’lillenbegen qa’siyetlerden, wolardi’n’ duri’sli’g’i’ ani’q ko’rinip turg’an bolsa da wolardan paydalani’w mu’mkin yemes – bul geometriyani’n’ logikali’q quri’li’si’na qarsi’ boladi’.

Soraw, ma’sele ha’m tapsi’rmalar

1. Ani’qlama degen ne? Qanday tu’sinikler ta’riypsiz qabi’l etiledi?
2. Teorema degen ne? Wol qanday bo’limlerden ibarat?
3. Teoremlar qanday da’lillenedi? Da’lillew degende nenin tu’sinesiz?
4. Aksioma degen ne?
5. Yeger figurani’n’ qa’siyeti si’zi’lmada ashi’q-aydi’n ko’rinip turg’an bolsa, bul qa’siyetti da’lillemesten qabi’l etiwge bola ma?
6. To’mende keltirilgen tasti’yi’qlawlardi’n’ qaysi’lari’ da’lillewsiz qabi’l yetilgen:
 - 1) ha’r qanday yeki noqat arqali’ tek bir tuwri’ ju’rgiziw mu’mkin;

- 2) jayı'q mu'yesh tuwri' mu'yeshten yeki ma'erte u'lken;
- 3) qon'si'las mu'yeshlerdin' qosı'ndi'si' 180° qa ten';
- 4) ha'r bir mu'yesh bissektrisag'a iye;
- 5) ha'r bir kesindinin' tek g'ana bir wortasi' bar;
- 6) ha'r bir won' san ushi'n uzi'nli'g'i' usi' sang'a ten' bolg'an kesindi bar boladi'?
7. Usi' tasti'yi'qlawdi' da'lillewsiz qabi'l etiwge bola ma: "Tuwri'da jati'wshi' A, B, C, D noqatlari' ushi'n $AB=CD$ bolsa, AD ha'm BC kesindilerinin' wortalari' u'stpe-u'st tu'sedi".
8. Sabaqli'qta aldi'n'g'i' sabaqlarda wo'tilgen temalarg'a tiyisli da'lillengen qa'siyetlerdi tabi'n'.

14

Perpendikulyar tuwri'lар

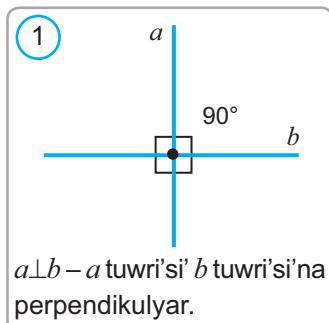

Aktivlestiriwshi shi'ni'g'i'w

Yeki tuwri' kesiliskende payda bolg'an mu'yeshlerdin' birewi tuwri' mu'yesh bolsa (1-su'wret), qalg'an mu'yeshleri haqqi'nda ne aytı'w mu'mkin?

Tuwri' (90° li') mu'yesh asti'nda kesilisiwshi tuwri'lар perpendikulyar tuwri'lар dep ataladi'.

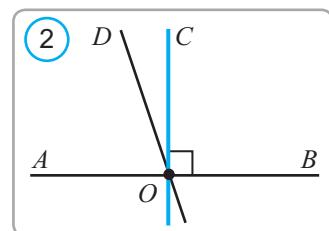
1-su'wrette bir-birine perpendikulyar a ha'm b tuwri'lari' su'wretlengen. Bul tuwri'lardi'n' perpendikulyarli'g'i' arnawli' belgi ja'rdeinde $a \perp b$ tu'rinde jazi'ladi' ha'm " a tuwri'si' b tuwri'si'na perpendikulyar" dep woqi'ladi'. Perpendikulyar tuwri'lardi'n' kesilisiwinen to'rt tuwri' mu'yesh payda boladi'.

Perpendikulyar tuwri'larda jatqan kesindiler (nurlar) de bir-birine perpendikulyar dep ju'ritiledi.

Teorema. Tuwri'ni'n' qa'legen noqati'nan wog'an perpendikulyar bolg'an jalgi'z tuwri' ju'rgiziw mu'mkin.

Da'lillev. Aytayı'q, AB tuwri' ha'm wondag'i' O noqati' berilgen bolsi'n (2-su'wret). OB nurg'a to'besi O noqatta bolg'an, 90° li' COB mu'yeshin qoyi'w mu'mkin yekenligi belgili. Wonda CO tuwri'si' AB tuwri'si'na perpendikulyar tuwri'lар boladi'.

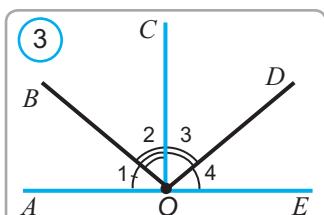

Yendi bul tuwri'nin' jalg'i'z yekenligin da'lilleyik. Kerisinshe woylaymi'z, yag'ni'y O noqati'nan wo'tiwshi, berilgen AB tuwri'si'na perpendikulyar bolg'an ja'ne bir DO tuwri'si' bar bolsi'n. Bul jag'dayda, DOB ha'm COB mu'yeshlerinin' ha'r biri 90° li' boli'p, OB nuri'na qoyi'lg'an mu'yeshler boli'p qaladi'. Biraq, OB nuri'na ani'q gradus wo'lshemge iye jalg'i'z mu'yesh qoyi'w mu'mkinligi haqqi'ndag'i' aksiomag'a baylani'sli' bunday boli'wi' mu'mkin yemes.

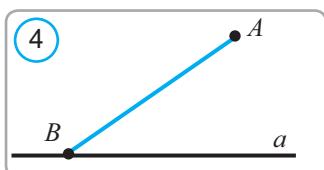
Demek, AB tuwri'si'na O noqattan tek g'ana bir perpendikulyar tuwri' ju'rgiziw mu'mkin yeken. **Teorema da'lillendi.**

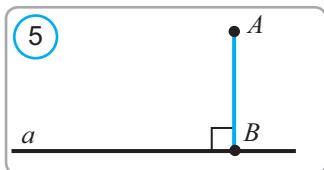
Ma'sele. Yeger 3-su'wrette $\angle 1 = \angle 4$, $\angle 2 = \angle 3$ bolsa, $CO \perp AE$ boli'wi'n ko'rsetin'.

Sheshiliwi: Aytai'q $\angle 1 = \angle 4 = \alpha$, $\angle 2 = \angle 3 = \beta$ bolsi'n. Mu'yeshlerdi wo'lshewdin' qa'siyeti boyi'nsha $\angle AOE = \angle 1 + \angle 2 + \angle 3 + \angle 4 = \alpha + \beta + \alpha + \beta = 2\alpha + 2\beta = 180^\circ$, $2(\alpha + \beta) = 180^\circ$, yag'ni'y $\alpha + \beta = 90^\circ$ boladi'. Wonda, $\angle AOC = \angle 1 + \angle 2 = \alpha + \beta = 90^\circ$ bolg'ani' ushi'n, $CO \perp AE$ boladi'.

a tuwri'si' ha'm wonda jatpaytug'i'n A noqati' berilgen bolsi'n. A noqatti' a tuwri'si'nin' qa'legen bir B noqati' menen tutasti'rami'z (4-su'wret). Yeger AB kesindisi a tuwri'si'na perpendikulyar bolmasa, AB kesindisi $qi'ya$ dep ataladi'.

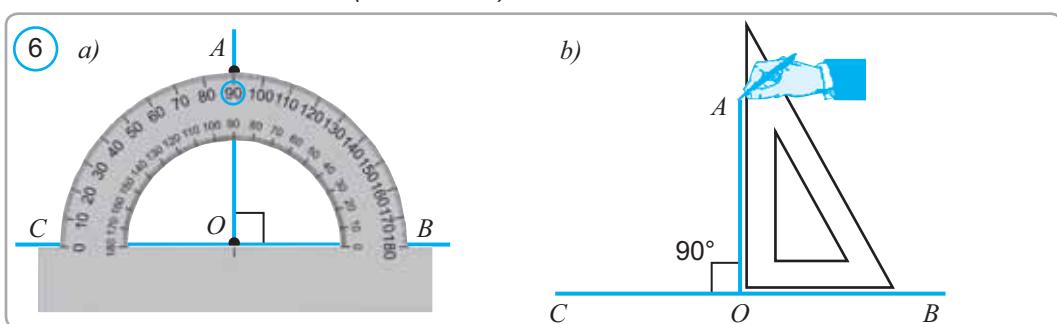

Yeger AB kesindisi a tuwri'si'na perpendikulyar bolsa, bul jag'dayda AB kesindi A noqati'nan a tuwri'si'na tu'sirilgen perpendikulyar dep ataladi'. 5-su'wrette A noqati'nan a tuwri'si'na tu'sirilgen perpendikulyar su'wretlenengen. B noqati' $qi'yani'n'$ (perpendikulyardi'n') *ultani'* dep ataladi'.

Tuwri'g'a perpendikulyar ju'rgiziwdin' a'meliy jollari'

1-usi'l. Tranaportir ja'rdeminde (6.a-su'wret).

2-usi'l. Tuwri' mu'yeshli si'zg'i'sh (guniya) ja'rdeminde (6.b-su'wret).

Geometriyali iżertlew

Qanday da bir tuwri' si'zi'n'. Wonda jatpaytug'i'n qanday da bir noqattan tuwri'g'a perpendikulyar ha'm bir neshe qi'yalar ju'rgizi'n'. Perpendikulyar ha'm qi'yalardi'n' uzi'nli'qlari'n wo'lshen' ha'm wo'z-ara sali'sti'ri'n'. Qaysi' kesindinin' uzi'nli'g'i' yen' kishi boladi? Juwabi'n'i'zdi' gipoteza ko'rinisinde an'lati'n'. Bul woylawdi'n' duri'sli'g'i'n da'lillewsiz qabi'l etse bola ma yamasa woni' a'lvette da'lillew kerek pe?

Shi'ni'g'i'w. Diyqan – fermer xojali'g'i'ni'n' kartasi' 7-su'wrette berilgen.

1. Fermer u'yinen fermag'a ali'p bari'wshi' yol qurmaqshi'. Wog'an joldi' qaysi' si'zi'q boylap quri'wdi' ma'sla'ha't beresiz? Nege? Si'zi'lmada bul joldi' si'zi'p ko'rsetin'.
2. Fermer fermasi'nan kanalg'a ali'p bari'wshi' yol qurmaqshi'. Wog'an joldi' qaysi' si'zi'q boyi'nsha quri'wdi' ma'sla'ha't beresiz? Nege? Si'zi'lmada bul joldi' si'zi'p ko'rsetin'.

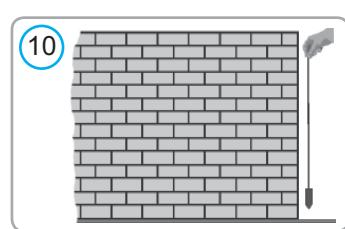
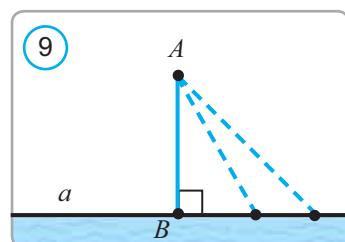
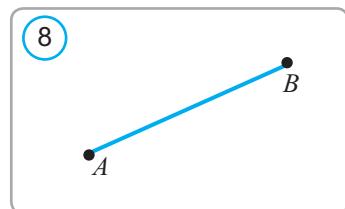
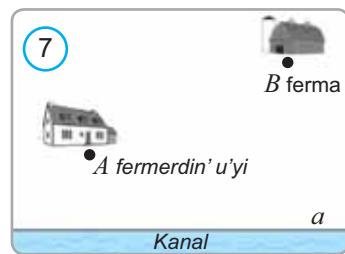
8-su'wrette su'wretlengen A ha'm B noqatlari'n tutasti'ri'wshi' yen' qi'sqa "jol", bul AB kesindisi yekenligi belgili. Sonli'qtan to'mengi klaslarda AB kesindisinin' uzi'nli'g'i'n A ha'm B noqatlari' arasi'ndagi' arali'q dep qabi'l yetken yedik. Usi'g'an uqsas, A noqati'nan a tuwri'si'na shekem bolg'an arali'q dep, A noqati'nan a tuwri'si'na tu'sirilgen AB perpendikulyardi'n' uzi'nli'g'i'n qabi'l qi'lami'z. Bul arali'q A noqati'nan a tuwri'si'na tu'sirilgen barli'q qi'yalardi'n' uzi'nli'g'i'n kishi boladi' (9-su'wret). Bul tasti'yi'qlawdi'n' da'lilleniwine keyin toqtalami'z.

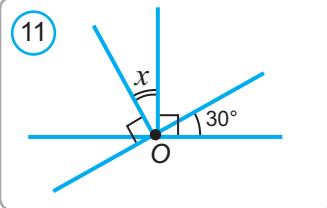
Quri'li'sta diywallar ha'm bag'analardi'n' tikligi (polg'a qarata perpendikulyarli'g'i') shoqul degen a'sbap ja'rde minde tekseriledi (10-su'wret).

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Qashan tuwri'lар perpendikulyar boladi? Juwabi'n'i'zdi' si'zi'lmada ko'rsetip berin'.
2. Berilgen tuwri'da jati'wshi' noqattan wog'an neshe perpendikulyar tuwri' ju'rgizi' mu'mkin? Juwabi'n'i'zdi' tu'sindirin'.

3. Berilgen noqattan tuwri'g'a tu'sirilgen perpendikulyar dep nege ayt'i'ladi'?

4. Berilgen noqattan tuwri'g'a tu'sirilgen qi'ya degen ne?

5. Berilgen A noqati'nан tuwri'g'a neshe perpendikulyar tu'siriw mu'mkin?

6. Si'zg'i'sh ha'm guniya ja'rdeinde berilgen tuwri'g'a wonda jati'wshi' noqattan perpendikulyar tu'sirin'.

7. a tuwri'si'nda A, B, C noqatlari'n belgilen' ha'm transportir ja'rdeinde bul noqatlardi'n' ha'r biri arqli' a tuwri'si'na perpendikulyar bolg'an tuwri'lardı' ju'rgizin'.

8. Tuwri' mu'yeshke vertikal bolg'an mu'yesh neshe gradus?

9. a tuwri'si' A mu'yeshinin' ta'replerin B ha'm C noqatlarda kesip wo'tedi. AB ha'm AC tuwri'lari' a tuwri'si'na perpendikulyar bola ala ma?

10. Yeki tuwri'ni'n' kesilisiwi na'tiyjesinde 4 ten'dey mu'yesh payda boldi'. Bul tuwri'lar perpendikulyar bola ma?

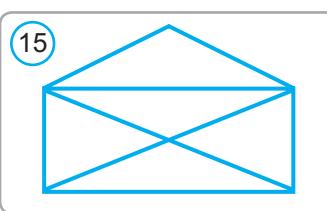
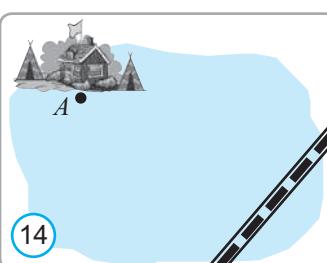
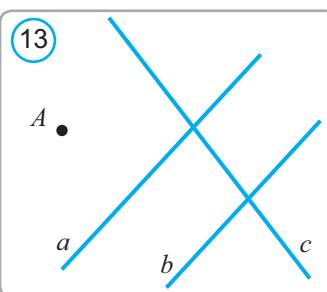
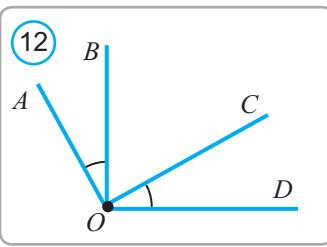
11. 11-su'wrettegi belgisiz mu'yesh x ti' tabi'n'.

12. 12-su'wrette Yeger $OB \perp OD$ ha'm $OA \perp OC$ bolsa, $\angle AOB = \angle COD$ bolatug'i ni'n ko'rsetin'.

13. Noqattan tuwri'g'a shekemgi bolg'an arali'q degen ne?

14. Guniya ja'rdeinde A noqati'nан a, b ha'm c tuwri'lari'na shekemgi bolg'an arali'qlardi' tabi'n' (13-su'wret).

15. Transportir ha'm a'piwayi' si'zg'i'sh ja'rdeinde 14-su'wrette su'wretlengen balalar lagerinen temir jolg'a shekemgi bolg'an yen' qi'sqa arali'qtı' ani'qlan'. Masshtab: 1 : 10 000.

Geometriyali'q basqati'rmalar

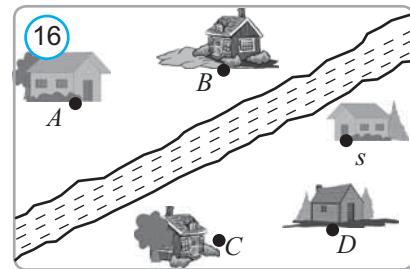
1. a) 10; b) 11 bir qi'yli' sho'pten 3 ten'dey kvadrat jasan'.

2. 12 bir qi'yli' sho'pten, wolardi' si'ndi'rmastan, a) 4; b) 6 ten'dey kvadrat jasay alasi'z ba?

3. 15-su'wrette su'wretlengen figurani' qa'lemdi

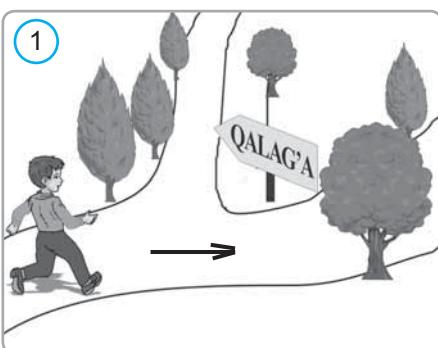
qag'azdan u'zbesten ha'm bir kesindi u'stinen
yeki ma'ret'e ju'rgizbesten si'zi'p ko'rsetin'.

4. Da'rya boyi'nda bes awi'l boli'p, olardan
u'shewi da'ryani'n' bir ta'repinde, qalg'an yekewi
bolsa da'ryani'n' yekinshi ta'repinde jaylasqan
(16-su'wret). Yeger ha'r bir awi'l qalg'an awi'llar
menen tuwri' jollar arqali' baylani'sqan bolsa, bul
jollardi'n' neshewi da'ryani' kesip wo'tedi?

15

Kerisinshe woylap da'lillew usi'lli'

13-sabaqta keltirilgen teoremadag'i' tuwri'n'i'n' jałg'i'z yekenin da'lillewde qollani'lg'an usi'lli "Kerisinshe woylap da'lillew usi'lli" dep atalg'an. Bul usi'lli tomendegii a'piwayi' logikali'q ma'selege tiykarlang'an. Aytai'q, jolda ketip barati'ri'p joldi'n' yekige aji'ralg'an bo'limine dus keldin'iz (1-su'wret). Bul jollardi'n' tek birewi ma'nzilin'izge, qalag'a ali'p bari'wi'n bilesiz. Jol ko'rsetiwshi taxtashada birinshi jol ma'nzilin'izge ali'p bari'wi' ko'rsetilgen. Siz bul jazi'wg'a isenbedin'iz ha'm yekinshi jol boyi'nsha joli'n'i'zdi' dawam yettin'iz. Ju'rip-ju'rip basqa jerge, tani's yemes awi'lg'a bari'p qaldin'i'z. Bul jag'dayda birinshi boli'p woyi'n'i'zg'a qanday pikir keledi? A'lvette, "Taxtashadag'i' jazi'w duri's yeken!", – degen pikir keledi (2-su'wret).

Kerisinshe woylap da'lillew usi'lli'nda da usi'g'an uqsas jol qollani'ladi'. Teorema sha'stin payda yetken tasti'yi'qlaw wori'nli' dep ali'nadi'. Bul jag'dayda bir-birin biykar yetiwshi yeki tu'rli tasti'yi'qlawdan ("jol" dan) tek g'ana birewi wori'nli' boli'wi' mu'mkin:

1-jag'day. Teoremani'n' juwmag'i'nda keltirilgen tasti'y'iqlaw wori'nli'.

2-jag'day. Teoremani'n' juwmag'i'nda keltirilgen tasti'y'iqlaw wori'nli' yemes.

Teoremani'n' juwmag'i'na keri bolg'an tasti'y'iqlaw – yekinshi "jol" tan'lap ali'nadi'. Yeger bul "jol" dag'i' logikali'q pikirlewlerdin' duri'sli'g'i' da'slep ani'qlang'an (yamasa qabi'l yetilgen) qaysi' bir qa'siyetke qarama-qarsi' juwmaqqa ali'p kelse, bul tan'lap ali'ng'an "jol" di'n' naduri's yekenligin bildiredi. Bul bolsa, wo'z gezeginde, birinshi "jol" duri's yekenligin, yag'n'i'y teorema sha'rtinde keltirilgen tasti'y'iqlaw wori'nli' bolg'anda woni'n' juwmag'i'nda keltirilgen tasti'y'iqlaw wori'nli' bolatug'i'ni'n bildiredi. Solay yetip, teorema da'lillengen boli'p yesaplanadi'.

Kerisinshe woylap da'lillew usi'li'n qollani'p teoremalardi' da'lillewde to'mendegilerge itibar beriwimiz kerek: a) da'lillewdi talap yetken tasti'y'iqlawg'a keri bolg'an ga'pti duri's du'zin'; b) woylang'an tasti'y'iqlaw ha'm basqa belgili bolg'an qa'siyetler tiykari'nda duri's juwmaq shi'g'ari'w; d) pikr ju'ritiw dawami'nda da'slep belgili bolg'an qa'siyetlerge qarama-qarsi' bolg'an na'tiyjeni ani'qlaw.

Aktivlestiriwshi shi'ni'g'i'w

To'mende berilgen tasti'y'iqlawg'a keri bolg'an tasti'y'iqlawdi' du'zin':

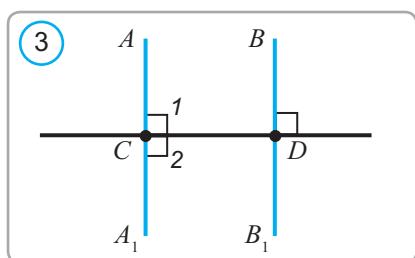
- a) CD kesindisi a tuwri'si'n kesip wo'tedi;
- b) A ha'm B noqtatlari' a tuwri'si'ni'n' bir ta'repinde jatadi';
- d) CD kesindisinin' uzi'nli'g'i' 15 ke ten';
- e) AOB mu'yeshi tuwri' mu'yesh yemes;
- f) $\angle ABC > \angle MNL$;
- g) AB qi'ya AC perpendikulyari'nan uzi'n'.

Teorema. Bir tuwri'g'a perpendikulyar bolg'an yeki tuwri' wo'z-ara kesilispeydi.

AA_1, BB_1 ha'm CD tuwri'lar,
 $AA_1 \perp CD$ ha'm $BB_1 \perp CD$ (3-su'wret)

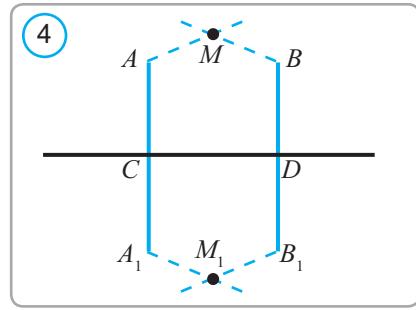
AA_1 ha'm BB_1 tuwri'lar wo'z-ara kesilispeydi

Da'lillew. Woyi'n'i'zda 3-su'wretti CD tuwri' boylap bu'klep, joqarg'i' yari'mtegislikti to'mengi yari'mtegislikke u'stpe-u'st qoyami'z. 1- ha'm 2-mu'yeshler ten' bolg'ani' ushi'n CA nur CA_1 , nuri' menen u'stpe-u'st tu'sedi. Usi'g'an uqsas DB nuri' DB_1 , nuri' menen u'stpe-u'st tu'sedi.

Berilgen teoremani' dalillew ushi'n "kerisinshe woylap da'lillew" usi'li'n qollanami'z. Woyleyimi'z: teoremani'n' sha'rti wori'nlang'an bolsa da, woni'n' juwmag'i' wori'nli' bolmasi'n, yag'ni'y AA_1 ha'm BB_1 tuwri'lari' qandayda bir M noqati'nda kesilissin (4-su'wret). Bul jag'dayda, joqarg'i' yari'mtegislikti to'mengi yari'mtegislikke u'stpe-u'st qoyg'an'i'mi'zda M noqati' AA_1 ha'm BB_1 tuwri'lari'nda jati'wshi', to'mengi yari'mtegisliktegi M_1 noqati' penen u'stpe-u'st tu'sedi. Na'tiyjede, M ha'm M_1 noqatlari'nan yeki AA_1 ha'm BB_1 tuwri'lari' wo'tedi. Bi'raq bul ha'r qanday yeki noqattan tek g'ana bir tuwri' wo'tedi degen aksiomag'a qarama-qarsi'. Demek, bizin' woylag'an'i'mi'z naduri's: AA_1 ha'm BB_1 tuwri'lari' wo'z-ara kesilisiwi mu'mkin yemes.

Teorema da'lillendi.

Teorema. Tuwri'da jatpaytug'i'n noqattan usi' tuwri'g'a perpendikulyar yetip birewden arti'q tuwri' ju'rgiziw mu'mkin yemes.

Bul qa'siyetti kerisinshe oylaw usi'li' ja'rdeinde wo'z betinshe da'lillen'.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Kerisinshe woylap da'lillew usi'li' qanday qag'i'ydag'a tiykarlang'an?
2. A, B, C noqatlari' bir tuwri'da jatsa ha'm: a) $AB = 3,6; BC = 5,4; AC = 9$; b) $AB = 2,4; BC = 4,2; AC = 1,8$ bolsa, C noqati'ni'n' A ha'm B noqatlari' arasi'nda jatpaytug'i ni'n' da'lillen'. Bul noqatlardan qaysi' biri qalg'an wekewinin arasi'nda jatadi'?
3. Tegislikte u'sh A, B, C noqat berilgen: $AB = 2,6, AC = 8,3, BC = 6,7$. Bul noqatlardan biri tuwri'da jatpaytug'i ni'n' da'lillen'.
4. Qon'si'las mu'yeshlerdin' bissektrisaları' arasi'ndag'i' mu'yeshti tabi'n'.
5. Vertikal mu'yeshlerdin' ten'ligin kerisinshe woylaw usi'li' menen da'lillen'.
6. Vertikal mu'yeshlerdin' bissektrisaları' bir tuwri'da jati'wi'n da'lillen'.
7. Yeger $\angle AOB = 58^\circ, \angle BOC = 17^\circ$ ha'm $\angle AOC = 41^\circ$ bolsa, OA, OB ha'm OC nurlari'ni'n' qaysi' biri qalg'an yekewinin arasi'nda jatadi'.
8. Yeki mu'yeshtin' kesilisiwinen payda bolg'an mu'yeshlerden yekewinin qosı'ndı'sı' 120° . Bul mu'yeshterdi tabi'n'.
9. Yeki mu'yeshtin' kesilisiwinen payda bolg'an mu'yeshlerden yekewinin aysi'rmasi' 20° . Bul mu'yeshterdi tabi'n'.
10. Yeki tuwri'ni'n' kesilisiwinen payda bolg'an yeki mu'yeshtin' qosı'ndı'sı' 180° qa ten' yemes. Bul mu'yeshterdin' vertikal mu'yeshler yekenligin da'lillen'.

16

A'meliy shi'ni'g'i'w

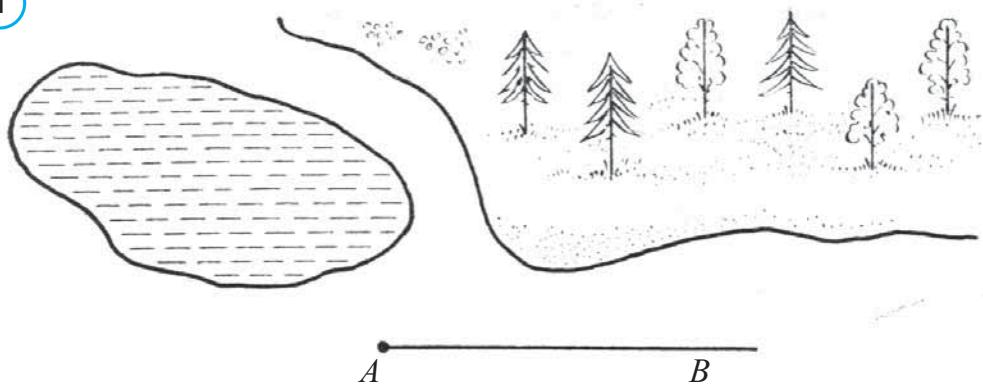

1. G'a'ziyneni tabi'n'

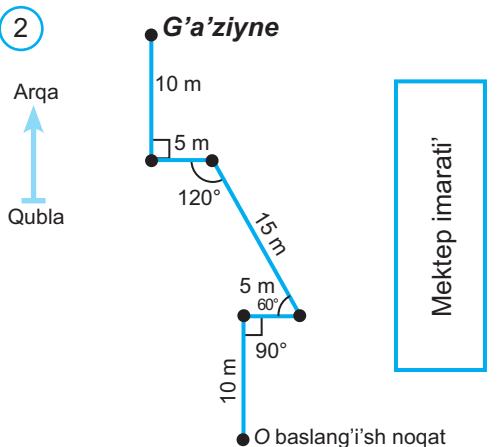
1-su'wrette karta ha'm AB nuri' su'wretlengen. Bul nurg'a ko'l jaylasqan yari'mtegislikte jati'wshi' 60° li' mu'yesh qoyi'n'. Jasalg'an mu'yeshtin' AB dan pari'qli' ta'repi boylap 60 m ju'rin'. C noqati'na kelesiz. CA nuri'na ja'ne usi' ko'l jaylasqan yari'mtegislikte jati'wshi' 120° li' mu'yesh qoyi'n'. Bul mu'yeshtin' CA nuri'nan pari'qli' ta'repi boylap 120 m ju'rin'. Usi' jerde, ba'lent qarag'ay teregi asti'na g'a'ziyne ko'milgen.

Karta masshtabi': 1 : 2000. Kartani' da'pterin'izge si'zi'p ali'n'. G'a'ziyne jasi'r'i'lg'an noqatti' tabi'n'.

1

2

2. Ashi'q hawadag'i' geometriyali'q jari'si'.

Jari'sta yeki yamasa wonnan arti'q toparlar qatnasi'wi' mu'mkin. Ha'r bir toparg'a ruletkä ha'm u'lken transportirden paydalani'wg'a ruxsat beriledi.

Klass toparlarg'a bo'linip, mektep maydanshasi'ni'n tu'rli mu'yeshlerinde jumi's ali'p baradi'. "G'a'ziyne" (ma'selen, shar, konvertte xat,...) aldi'n-ala maydanni'n' qanday da bir jerine ko'mip qoy'iladi'. G'a'ziynege ali'p bari'wshi' kartalar

da woqi'ti'wshi' ta'repinen aldi'n-ala du'ziledi ha'm toparlarg'a tarqati'ladi' (kartani'n' u'Igisi 2-su'wrette ko'rsetilgen). Toparlar wo'z kartalari'nan paydalani'p g'a'ziyneni tabi'wg'a kirisedi. Qaysi' topar birinshi boli'p kartada ko'rsetilgen si'ni'q si'zi'q boylap barli'q noqatlari'n ani'qlap g'a'ziyneni tapsa, sol topar jen'impaz dep tabi'ladi'.

Tapsi'rma. U'yin'izden mektepke keletug'i'n joldi'n' 3-su'wrettegi si'yaqli' kartasi'n du'zin'.

17

Bilimin'i'zdi si'nap ko'rın'

1. Ga'plerdin' ma'nislerine qarap toli'qtiri'n':

1. Noqat ha'm ushlari' usi' noqatta bolg'an ibarat figurag'a mu'yesh dep ataladi'.
2. Tegisliktegi yeki noqat arqali' tuwri' ju'rgiziwge boladi'.
3. Jayi'q mu'yeshtin' gradus wo'lshemi ten'.
4. Yeki tuwri' tek kesilisedi.
5. Mu'yeshtin' to'besinen shi'g'i'p, woni' mu'yeshtin' bissektrisasi' dep ataladi'.
6. Tuwri'ni'n' qaysi' bir noqati'nan bir ta'repte jaylasqan noqatlardan ibarat bo'legi dep ataladi'.
7. Uli'wma ta'repke iye boli'p, qalg'an yeki ta'repi tuwri'ni' payda yetiwshi mu'yeshler dep ataladi'.
8. Tuwri' tegislikti aji'ratadi'.
9. Vertikal mu'yeshlerdin' bissektrisaları' payda yetedi.
10. Kesindini ten' usi' kesindinin' wo'rtasi' dep ataladi'.
11. Yeger qon'si'las mu'yeshler wolar tuwri' mu'yeshler boladi'.
12. Ten' kesindilerdin' de ten' boladi'.

2. To'mendegi ga'plerde qa'te bolsa, woni' tabi'n' ha'm du'zeten':

1. Qosi'ndi'si' 180° qa ten' bolg'an mu'yeshler qon'si'las mu'yeshler boladi'.
2. Tegisliktegi qa'legen yeki tuwri' tek bir uli'wma noqatqa iye boladi'.
3. Mu'yeshtin' to'besinen wo'tip, woni' ten' yekige bo'liwshi tuwri' mu'yeshtin' bissektrisasi' dep ataladi'.
4. Qa'legen noqat arqali' tek yeki tuwri' ju'rgiziwge boladi'.
5. Yeki ta'repi de nurlarda jati'wshi' mu'yesh jayi'q mu'yesh dep ataladi'.
6. Tegisliktegi yeki tuwri' woni' yeki yari'mtegislikke aji'ratadi'.
7. Yeki tuwri'ni'n' kesilisiwinen payda bolg'an mu'yeshlerge vertikal mu'yeshler dep ataladi'.
8. Kesindini yekige bo'liwshi noqat kesindini'n' wortasi' dep ataladi'.
9. Berilgen nurdin' basi'na tek bir tuwri' mu'yesh qoyi'wg'a boladi'.

10. Tegisliktegi qa'legen A , B , C noqatlari' ushi'n $AB + BC = AC$ ten'ligi wori'nli'.
 11. Vertikal mu'yeshlerdin' qosi'ndi'si' 180° qa ten'.

3. To'mende berilgen qa'siyetke iye bolg'an geometriyali'q figurani' won' bag'anadag'i' sa'ykes qatarg'a jazi'n':

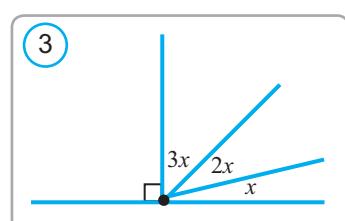
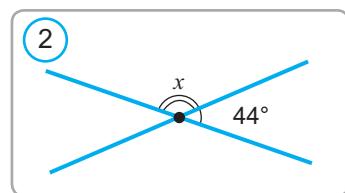
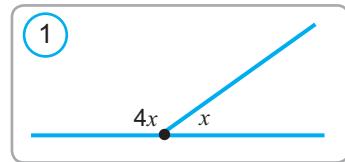
1.	Qosi'ndi'si' 180° qa ten'	
2.	Ta'repleri nurlardan ibarat	
3.	Shamasi' 180° qa ten'	
4.	Belgili uzi'nli'qqa iye	
5.	Kesindini ten' yekige bo'ledi	
6.	Da'lillewsiz duri's dep qabi'l yetilgen ga'p	
7.	Mu'yeshti ten' yekige bo'ledi	
8.	Tuwri'lar kesiliskende payda boladi'	
9.	Duri'sli'g'i'n da'lillew kerek	
10.	Wo'lshemge iye yemes	

4. Birinshi bag'anada berilgen geometriyali'q tu'siniklerge yekinshi bag'anadan tiyisli qa'siyet yaki talqi'lawlardi' sa'ykes qoyi'n':

Geometriyali'q tu'sinik	Talqi'lawl, qa'siyet
1. Noqat	A. "Geometriya" so'zinin' ma'nisi
2. Tuwri'	B. Qosi'ndi'si' 180° qa ten'
3. Jer wo'lshew	C. Wo'z-ara ten' mu'yeshler
4. Kesindi	D. Tuwri'da jati'wshi' noqat ha'm wonnan bir ta'repte jatqan noqatlar
5. Nur	E. 180°
6. Kesindinin' uzi'nli'g'i'	F. Uli'wma to'bege iye bolg'an yeki nur
7. Birdey (ten'dey) figuralar	G. Uzi'nli'g'i'n wo'lshew bolmaydi'
8. Yari'mtegislik	H. Tuwri' mu'yeshtin' $1/90$ bo'legi
9. Planimetriya	I. Da'lilleniwsiz qabi'l yetiletug'i'n tasti'y'iqlaw
10. Mu'yesh	J. Da'lilleniwi kerek bolg'an tasti'y'iqlaw
11. 1 gradus	K. Tuwri'ni'n yeki noqati' ha'm wolar arasi'ndag'i' noqatlar
12. Jayi'q mu'yeshtin' gradus wo'lshemi	L. Tegisliktegi geometriyali'q figuralardi'n' qa'siyetlerin u'yrenedi
13. Vertikal mu'yeshler	M. Mu'yeshti ten' yekige bo'ledi
14. Qon'si'las mu'yeshler	N. Tegisliktin' tuwri' aji'ratqan bo'leklerinen biri
15. Teorema	O. Bo'limgierge iye yemes
16. Aksioma	P. Won' san
17. Bissektrisa	Q. Da'l u'stpe-u'st tu'setug'i'n yetip qoyi'w mu'mkin

5. Testler (berilgen juwaplardi'n' ishinen yen' duri's bolg'an birewin ani'qlan'):

1. Ta'riplemesiz qabi'l yetilgen tiykarg'i geometriyalı q tu'siniklerdi ko'rsetin': a) tegislik; b) noqat; c) kesindi; d) nur; e) tuwri'; f) yari'mtegislik.
A) a; b; c B) b; c; e D) a; b; c; e E) a; b; e.
2. Yeki qon'si'las mu'yeshtin' ayi'rmasi' 24° qa ten' bolsa, wolardi'n' kishisin tabi'n':
A) 72° ; B) 76° ; D) 78° ; E) 82° .
3. Geometriya pa'n si'pati'nda qaysi' ma'mlekette qa'liplesken?
A) A'yyemgi Mi'sr; B) Bobil; D) Gretsiyada; E) Qi'tay.
4. Yeki tuwri'n'i' kesilisiwinen payda bolg'an mu'yeshlerdin' u'shewinin' qosi'ndi'si' 200° qa ten'. Mu'yeshlerdin' kishisin tabi'n':
A) 20° ; B) 40° ; D) 60° ; E) 80° .
5. Hesh qanday u'shewi bir tuwri'da jatpaytug'i'n to'rt noqat berilgen. Usi' noqatlardi'n' ha'r bir jubi' arqali' tuwri'lar ju'rgiziledi. Wolardi'n' sani'n tabi'n'.
A) 1; B) 4; D) 5; E) 6.
6. Mu'yesh bissektrisasi' woni'n' ta'repi menen 60° li' mu'yesh payda yetedi. Berilgen mu'yeshke qon'si'las bolg'an mu'yeshti tabi'n':
A) 30° ; B) 60° ; D) 90° ; E) 120° .
7. AB kesindini yeki tuwri' kesip wo'tse, ko'bi menen neshe AB kesindisinde jatqan kesindi payda boladi'?
A) 3; B) 4; D) 5; E) 6.
8. Saat 4 bolg'anda, saat ha'm minut tilleri arasi'ndag'i' mu'yesh neshe gradus boladi'?
A) 60° ; B) 75° ; D) 105° ; E) 120° .
9. $AB = 6$, $C \in AB$, $AC = 3BC$, $BC = ?$
A) 1; B) 1,5; D) 2; E) 3.
10. Saatti'n' saat tili 30 minutta neshe gradusqa buri'ladi'?
A) 180° ; B) 15° ; D) 60° ; E) 30° .
11. $AB = 18$, $C \in AB$, $AC - BC = 4$, $BC = ?$
A) 7; B) 8; D) 10; E) 11.
12. Vertikal mu'yeshlerdin' qosi'ndi'si' 180° qa ten'. Bul mu'yeshlerdi tabi'n':
A) 60° ha'm 120° ; B) 45° ha'm 135° ; D) 90° ha'm 90° ; E) 45° ha'm 45° .
13. U'sh tuwri' tegislikti yen' ko'bi menen neshe bo'lekke aji'rati'wi' mu'mkin?
A) 4; B) 5; D) 6; E) 7.
14. 1-su'wrette $x = ?$
A) 30° ; B) 36° ; D) 45° ; E) 60° .
15. 2-su'wrette $x = ?$
A) 136° ; B) 72° ; D) 56° ; E) 96° .
16. 3-su'wrette $x = ?$
A) 15° ; B) 30° ; D) 45° ; E) 60° .

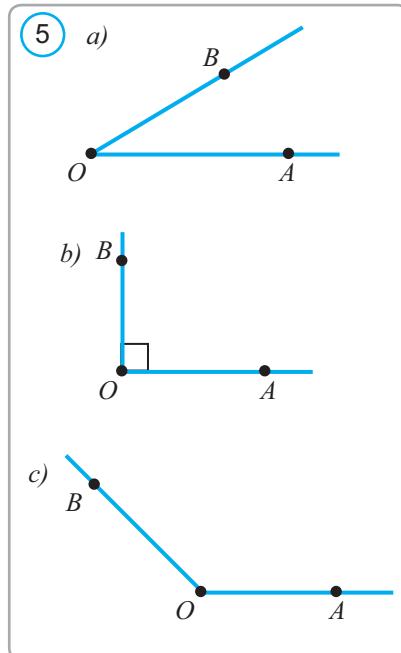
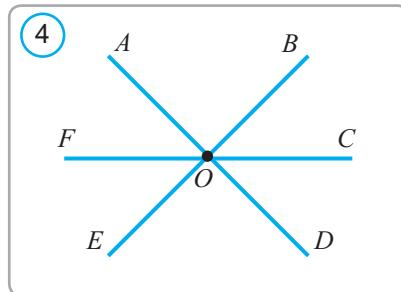

-
17. To'mendegi talqi'lawlardi'n' duri'si'n tabi'n':
 - A) Tegislikte berilgen noqattan tek g'ana bir tuwri' ju'rgiziw mu'mkin.
 - B) Tuwri'ni'n' qanday da bir noqati'nan bir ta'repine jatqan noqatlari'dan ibarat bo'legine nur dep ataladi'.
 - C) Tuwri'ni'n', yeki noqati' arasi'nda jatqan noqatlari'nan ibarat bolg'an bo'legi kesindi dep ataladi'.
 - D) Ha'r qanday nurg'a tek g'ana bir mu'yesh qoyi'w mu'mkin.
 18. To'mendegi talqi'lawlardi'n' duri'si'n tabi'n'.
 - A) Qon'si'las mu'yeshler jayi'q mu'yeshler boladi'.
 - B) Yeger $AB = 5$ sm, $BC = 6$ sm bolsa, $AC = 11$ sm boladi'.
 - C) Yeger mu'yeshler ten' bolsa, wolar vertikal mu'yesh boladi'.
 - D) Yeger yeki mu'yesh ten' bolsa, wolarg'a qon'si'las bolg'an mu'yeshler de ten' boladi'.

6. Ma'seleler

1. Transportir ja'rdeinde bir ta'repi uli'wma bolg'an $10^\circ, 20^\circ, 40^\circ, 60^\circ, 90^\circ, 130^\circ, 170^\circ$ li' mu'yeshlerdi jasan'.
2. Jayi'q mu'yeshtin' bissektrisasi' woni'n' ta'repleri menen qanday mu'yeshti payda yetedi?
3. Mu'yeshtin' bissektrisasi' woni'n' ta'repi menen 30° li' mu'yesh payda yetken bolsa, mu'yeshtin' wo'zi neshe gradus?
4. Mu'yeshtin' bissektrisasi' woni'n' ta'repleri menen dog'al mu'yesh payda yetiwi mu'mkin be?
5. $\angle AOB=50^\circ$, $\angle BOC=80^\circ$ bolsa, AOB ha'm BOC mu'yeshlerinin' bissektrisalar'i arasi'ndag'i mu'yeshti tabi'n'. Ma'sele neshe sheshimge iye?
6. 15° li' mu'yeshke 10 ma'rte u'lkeytiwshi lupa (ayna) arqali' qaralg'anda, neshe gradusli' mu'yesh ko'rinedi?
7. a) 90° ; b) 60° ; c) 50° ; d) 20° li' mu'yeshtin' bissektrisasi'n transportir ja'rdeinde jasan'.
8. $\angle AOB=120^\circ$ bolg'an mu'yeshtin' OK bissektrisasi'n transportir ja'rdeinde jasan'. Son'i'nan payda bolg'an AOK ha'm KOB mu'yeshlerinin' bissektrisalar'i'n jasan' ha'm bul bissektrisalardi'n' arasi'ndag'i mu'yeshti tabi'n'.
9. Yeger $AB = 1,8$ m, $AC = 1,3$ m ha'm $BC = 3$ m bolsa, A, B ha'm C noqatlari' bir tuwri'da jata ma?
10. A, B ha'm C ha'm C bir tuwri'da jatadi'. Yeger $AB = 2,7$ m, $AC = 3,2$ m bolsa, BC kesindisiniñ' uzi'nli'g'iñ tabi'n'. Ma'sele neshe sheshimge iye?
11. Uzi'nli'g'iñ 15 m bolgan AB kesindisinde C noqati' belgilengen. Yeger:
 - a) AC kesindisi BC kesindisinen 3 m uzi'n,
 - b) C noqat AB kesindilerinin' uzi'nli'qlari',

- c) AC ha'm BC kesindilerinin' uzi'nli'qlari' 2:3 qatnasta bolsa, AC ha'm BC kesindileri uzi'nli'qlari'n tabi'n'.
12. A, B, C, D noqatlari' bir tuwri'da jatadi'. Yeger B noqati' AC kesindisiniñ, C noqati' bolsa BD kesindisinin' wortasi' bolsa, $AB = BC = CD$ yekenligin ko'rsetin'.
13. Hesh birewi bir tuwri'da jatpaytug'i'n u'sh: a) 6; b) 7; c) 10 noqattin' ha'r yekewi arqali' tuwri' ju'rgizilgen. Ja'mi neshe tuwri' ju'rgizilgen?
14. OA ha'm OB nurlari' qashan u'stpe-u'st tu'sedi?
15. AB nuri'nda C noqati', BA nuri'nda D noqat sonday yetip ali'ng'an, $AC = 0,7$ ha'm $BD = 2,1$. Yeger $AB = 1,5$ bolsa, CD ni' tabi'n'.
16. 4-su'wrette neshe vertikal mu'yeshlar jupli'g'i' ko'rsetilgen?
- 17*. Yeger saatti'h' saat ha'm minut tilleri arasi'ndagi' mu'yesh 45° boli'p, minut tili 6 da turg'an bolsa, saat qaysi' waqi'tti' ko'rsetip turg'an boladi'?
18. Tuwri'g'a wonda jatpaytug'i'n O noqati'nan OA q'i'ya ha'm OB perpendikulyar ju'rgizilgen. Wolardi'n' uzi'nli'qlari'ni'n' qosi'ndi'si' 13, ayi'rmasi' bolsa 1 ge ten' bolsa, O noqati'nan tuwri'g'a shekemgi bolg'an arali'qtii' tabi'n'.
19. AOB ha'm BOC qon'si'las mu'yeshler yekenligi belgili. Yeger:
- AOB mu'yeshi BOC mu'yeshinen 40° u'lken;
 - AOB mu'yeshi BOC mu'yeshinen 4 ma'rte kishi;
 - $\angle AOB = \angle BOC + 44^\circ$;
 - $\angle AOB = 5 \cdot \angle BOC$ bolsa, bul mu'yeshlerdi tabi'n'.
20. Yeki tuwri'ni'n' kesilisiwinen to'rt mu'yesh payda boladi'. Wolardi'n' yekewinin gradus wo'lshemlerinin' qosi'ndi'si' 100° qa ten' bolsa, bul to'rt mu'yeshtin' gradus wo'lshemlerin tabi'n'.
21. A, B ha'm C noqatlari' tegislikte sonday yetip jaylasqan, a) $AC + CB = AB$; b) $AB + AC = BC$. Qaysi' noqat qalg'an yekewinin arasi'nda jatadi'?
22. 5-su'wrettegi mu'yeshlerdin' ta'replerine A ha'm B noqatlari' arqali' perpendikulyar tuwri'lar ju'rgizin'. Bul tuwri'lardi'n' kesilisiw noqati'nda qanday mu'yeshler payda boladi'?

18

2- baqlaw jumi'si'

Ulgili baqlaw jumi'si' yeki bo'limnen ibarat boli'p, birinshi bo'limge 49–50-betlerde keltirilgen testlerden besewi kiritiledi. Yekinshi bo'limde bolsa, to'mende keltirilgen ma'selelerge uqdas beriledi (4-ma'sele "ayri'qsha " baha almaqshi" bolg'an woqi'wshi'larga usi'ni's yetiledi):

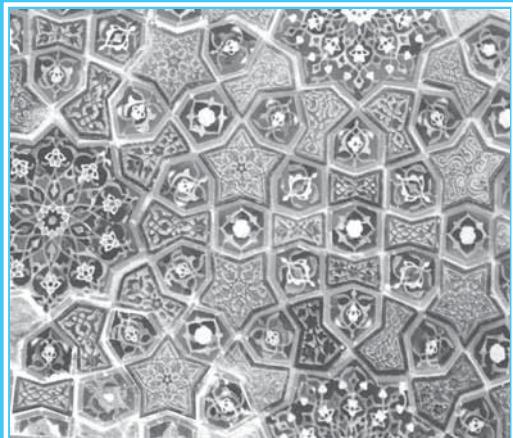
1. *MN* ha'm *KL* tuwri'lari'ni'n' kesilisiwinen payda bolg'an *MOL* ha'm *KON* vertikal mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si' 148° qa ten'. *MOK* mu'yeshin tabi'n'.
2. Qon'si'las mu'yeshlerdin' ayi'rmasi' 60° qa ten'. Bul mu'yeshlerdin' kishisin tabi'n'.
3. Mu'yesh bissektrisasi' usi' mu'yeshtin' ta'repi menen 66° li' mu'yesh payda yetedi. Bul mu'yeshke qo'n'si'las bolg'an mu'yeshti tabi'n'.
- 4*. Qon'si'las mu'yeshlerdin' bissektrisalari' tuwri' mu'yesh asti'nda kesilisiwin da'lillen'.

Qa'biliyetli woqi'wshi'lar ushi'n qosi'msha tapsi'rma.

1. «Geometriya–7» elektron sabaqli'g'i'ni'n' tiyisli babi' betleri menen tanii'si'p shi'g'i'n'. Usi' bapqa kiritilgen temalarg'a tiyisli interaktiv animatsiya an'lati'wlari'nda berilgen tapsi'rmlardi' wori'nlap ha'm test tapsi'rmalari'n sheship wo'z bilimin'izdi si'nap ko'rin'.
2. Sonday-aq, 10-bette keltirilgen internet resurslari'nan usi' bapqa tiyisli materiallardi' tabi'n' ha'm u'yrenip shi'g'i'n'.

II BAP

U'ShMU'YEShLİKLER

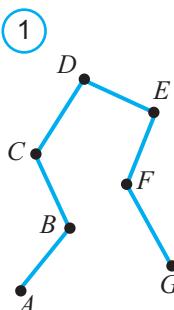
Bul baptı' u'yrenip shı'qqannan keyin to'mendegi bilim ha'm a'meliy ko'nlikpelerge iye bolası'z:

Bilimler:

- Si'ni'q si'zi'q ha'm woni'n' tu'rlerin biliw;
- ko'pmu'yeshliktin' ani'qlamasi'n biliw;
- u'shmu'yeshlik ha'm woni'n' tiykarg'i elementleri, bul elementler boyi'nsha u'shmu'yeshlikti tu'rlerge aji'rati'w;
- u'shmu'yeshliktin' medianasi', bissektrisasi' ha'm biyikliginin' ani'qlamalari'n biliw;
- u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TMT belgisin biliw;
- ten' qaptallı' u'shmu'yeshliktin' qa'siyetin biliw;
- u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' MTM belgisin biliw;
- u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TTT belgisin biliw;
- ten' ta'repli u'shmu'yeshliklerdin' qa'siyetin biliw;
- kesindinin' worta perpendikulyari'ni'n' qa'siyetin biliw.

Ko'nlikpeler:

- U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' belgileri boyi'nsha ten' u'shmu'yeshliklerdi ani'qlay ali'w;
- wo'zlestirilgen bilimlerdi ma'selelerdi sheshiwde ha'm a'meliy jumi'slardı' wori'nlawda qollani'p biliw;
- geometriyanı'n' go'zalli'g'i ha'm na'zikligin seziw;

19**Si'ni'q si'zi'q. Ko'pmu'yeshlik**

1) $A B C D E F G$ —
si'ni'q si'zi'q;
 $A, B, C, D, E,$
 F, G — **si'ni'q**
si'zi'qtin'
to'beleri;
 $A B, B C, C D,$
 $D E, E F, F G$ —
si'ni'q si'zi'qtin'
b u w i ' n l a r i ' (ta'repleri).

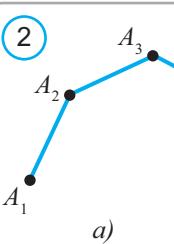

Izbe-iz kelgen yekewi bir tuwri'da jatpaytug'i'n $A_1A_2, A_2A_3, \dots, A_{n-1}A_n$ kesindilerinen du'zilgen figurag'a si'ni'q si'zi'q delinedi.

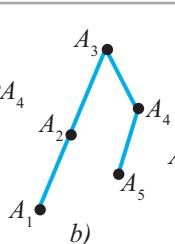
A_1, A_2, \dots, A_n noqatlari' si'ni'q si'zi'qtin' to'beleri , $A_1A_2, A_2A_3, \dots, A_{n-1}A_n$ kesindileri bolsa si'ni'q si'zi'qtin' buwi'nlari' yamasa ta'repleri dep ataladi'. 1-su'wrette $ABCDEFG$ — si'ni'q si'zi'q su'wretlengen..

Baslang'i'sh ha'm aq'i'rg'i' to'beleri u'stpe-u'st tu'setug'i'n si'ni'q si'zi'qtin' — *tuyi'q si'ni'q si'zi'q* dep ataymi'z.

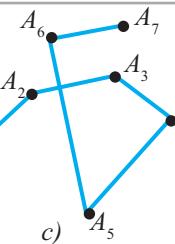
Shi'ni'g'i'w. 2-su'wrette su'wretlengen si'zi'qlardi'n' si'ni'q si'zi'q boli'wi'n yamasa bolmaytug'i'ni'n ani'qlan' ha'm tu'sindirin'.

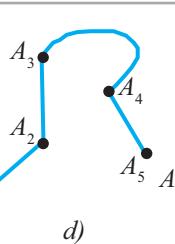
a)

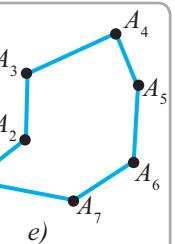
b)

c)

d)

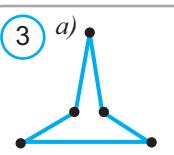
e)

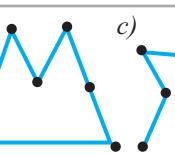
Wo'zin-wo'zi kesip wo'tpeytug'i'n si'ni'q si'zi'q ko'pmu'yeshlik dep ataladi'.

Aktivlestiriwshi shi'ni'g'i'w.

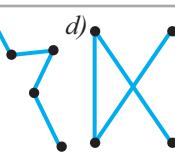
Ko'pmu'yeshliktin' ani'qlamasasi'nan kelip shi'g'atug'i'n wo'zgesheliklerin sanan' ha'm 3-su'wrettegi figuralardi'n' ko'pmu'yeshlik boli'wi'n yamasa bolmaytug'i'ni'n ani'qlan' ha'm tu'sindirin'.

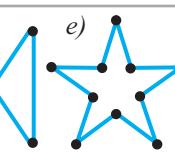
a)

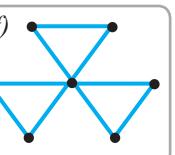
b)

c)

d)

e)

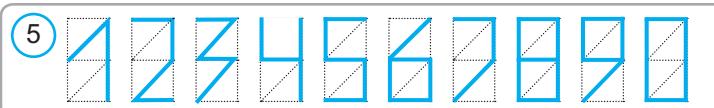
Ta'replerinin' sani'na qarap, ko'pmu'yeshlikler u'shu'mu'yeshlik, tortmu'yeshlik, besmu'yeshlik, alti'mu'yeshlik, uli'wma jag'dayda n - mu'yesh dep ataladi'. Sizler bazi'-bir ko'pmu'yeshlikler menen to'mengi klaslarda tani'sqansi'zlar.

Ha'r qanday ko'pmu'yeshlik tegislikti yeki oblastqa aji'ratadi'. Ko'pmu'yeshlik penen shegaralang'an shekli oblast — ko'pmu'yeshliktin' *ishki oblasti*' dep, yekinshisi — sheksiz oblasti' bolsa ko'pmu'yeshliktin' *si'rtqi' oblasti*' dep ataladi'. 4-su'wrette $ABCDEF$ alti'mu'yeshliktin' ishki (*a-su'wret*) ha'm si'rtqi' (*b-su'wret*) oblastlari' boyap ko'rsetilgen.

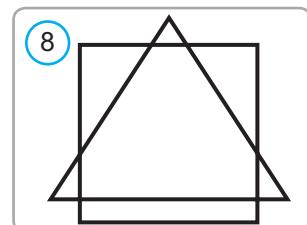
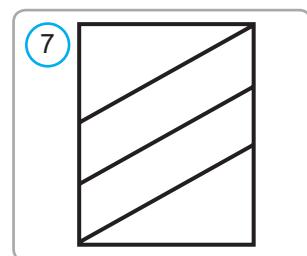
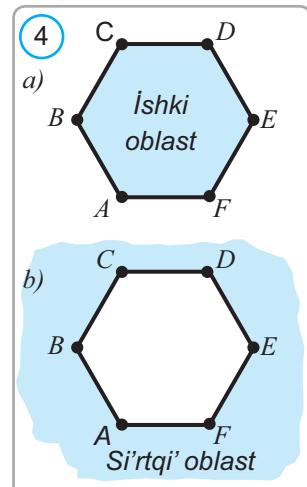
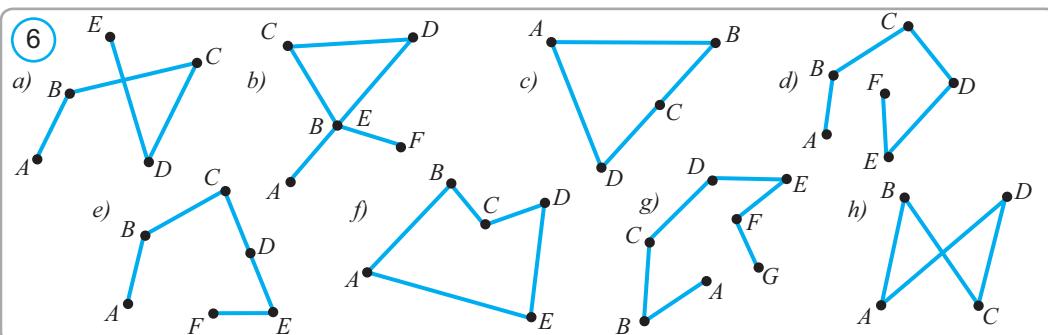
?

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

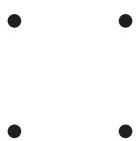
- Si'ni'q si'zi'q degen ne?
- Si'ni'q si'zi'q si'zi'n', woni' belgilen' ha'm woni'n' to'beleri ha'm buwi'nları'n si'zi'lmda ko'rsetin'.
- Tuyi'q si'ni'q si'zi'qlarg'a mi'sallar keltirin'.
- Klass bo'lmesinde, mektepte, u'yde si'ni'q si'zi'qtı' yesletiwshi na'rselerge mi'sallar tabi'n'.
- Ko'pmu'yeshlik degen ne? Mi'sallar keltirin'.
- 5-su'wrette su'wretlengen cifrlar qanday si'ni'q si'zi'qlardi' an'latadi'?

- 6-su'wrette su'wretlengen figuralardı'n' qaysı'lari': a) si'ni'q si'zi'q; b) tuyi'q si'ni'q si'zi'q; c) ko'pmu'yeshlik bolatug'i'n'n ani'qlan'.

9

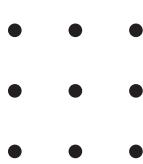

8. Ha'r yeki qon'si'las buwi'n'i perpendikulyar bolg'an bes si'ni'q si'zi'q si'zi'n'. Bunday si'ni'q si'zi'q neshe tu'rli boli'wi' mu'mkin?

Geometriyali'q basqati'rmalar

10

1. 7-su'wrette neshe to'rtmu'yeshlik bar?
2. 8-su'wrette ko'rsetilgen figurani' qa'lemdi qag'azdan u'zbesten ha'm bir si'zi'q u'stinen qayta ju'rgizbesten si'zi'n'.
3. Ta'repleri 9-su'wrette berilgen to'rt noqattan wo'tiwshi u'shmu'yeshlik si'zi'n'.
4. 10-su'wrette su'wretlengen 9 noqatti'n' ha'mmesinen wo'tiwshi, buwi'nları'nı'n sani' 4 bolg'an si'ni'q si'zi'q si'za alasi'z ba?

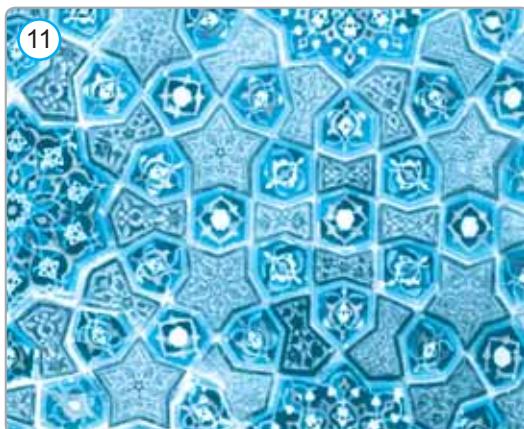

Tariyxtan u'zindiler

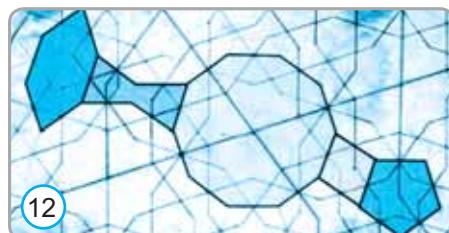
Geometriya iliminde wo'z da'wirinen bes a'sir wozi'p ketken arxitektor ustazlari'mi'z.

2007-ji'l fevral ayi'nda Amerikada basi/lg'an worta a'sir arxitekturasi'haqqi'ndagi maqala da'bdebege sebep boldi'. Ga'p sonda, 2005-ji'li' Samarqandtag'i' Abdullaxan medresesi gu'mbezindegi kafeldegi nag'i'slardı'ko'zden keshirgen Garvard universitetinin' aspiranti' Piter Lu tan'lani'p jag'asi'n uslap qaldi'. Woni'n'ko'z aldi'nda, 1970-ji'llarda woylap tabi'lg'an dep esaplang'an, Penrouz nag'i'slari' dep atalg'an quramali' geometriyali'q figuralar turar edi. Bunnan, bizin' arxitektor ata-babalari'mi'z aqi'lli'-ziyreklikte wo'z da'wirinen bes a'sir aldi'g'a ketip, pa'nde jaqi'nda g'ana kiritilgen quramali'geometriyali'qfiguralardi'bilip g'ana qalmastan, wolardan wo'z islerinde unamlı' paydalang'an yeken! Haqi'yqati'nda da solay boli'p shi'qtı'. 11-su'wrette arxitekturalı'q yesteligindegi nag'i's ko'rsetilgen.

11

61

12

20

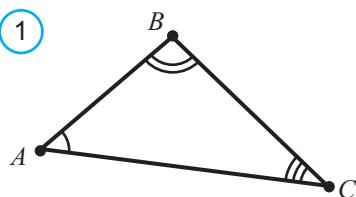
U'shmu'yeshlik. U'shmu'yeshliktin' tu'rleri

Bir tuwri'da jatpaytug'i'n u'sh noqatti' belgileymiz. Wolardi' wo'z-ara kesindiler menen wo'z-ara tutasti'ri'p shi'qsaq, u'shmu'yeshlik payda boladi' (1-su'wret). Belgilengen u'sh noqat u'shmu'yeshliktin' to'beleri, kesindiler bolsa u'shmu'yeshliktin' ta'replerinen ibarat boladi'. A'dette, "u'shmu'yeshlik" so'zi worni'na Δ belgisi qollani'ladi'. " ΔABC " jazi'wi' "u'shmu'yeshlik ABC " yamasa " ABC u'shmu'yeshligi" dep woqi'ladi'. $\angle BAC$, $\angle ABC$, $\angle ACB$ — u'shmu'yeshliktin' mu'yeshleri dep ju'ritiledi. Wolardi' geyde ani'qli'q ushi'n ishki mu'yeshler dep te ataydi' (1-su'wret).

U'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerin $\angle A$, $\angle B$, $\angle C$ tu'rinde de belgilew mu'mkin. U'shmu'yeshliktin' ta'repleri ha'm mu'yeshleri woni'n' tiykarg'i' elementleri dep ataladi'. U'shmu'yeshliktin' u'sh ta'repinin' uzi'nli'qlari'ni'n' qosı'ndi'si'na, woni'n' *perimetri* delinedi. Wol P ha'ribi menen belgilenedi,

BAC mu'yesh u'shmu'yeshliktin' AB ha'm AC ta'repleri arasi'nda jati'wshi' mu'yeshi;
AB ha'm AC ta'repleri BAC mu'yeshine irgeles jatadi',
BC ta'repi BAC mu'yeshinin' qarama-qarsi'si'nda jati'r si'yaqli' so'z dizbekleri qollani'ladi.

1

ΔABC — ABC u'shmu'yeshligi

A, B, C noqatlari' — u'shmu'yeshliktin' ushlari'

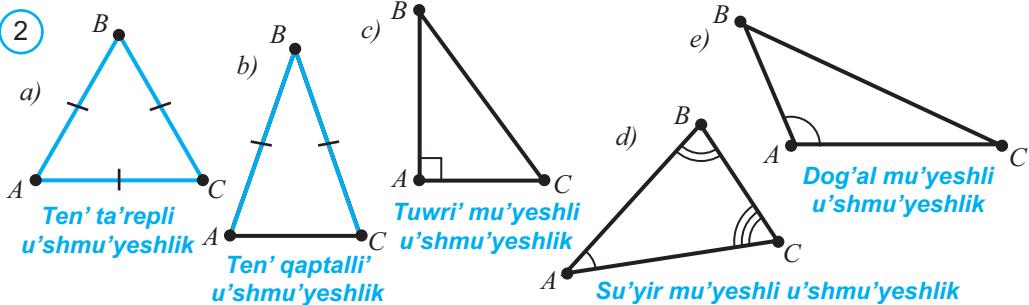
AB, BC, AC kesindileri — u'shmu'yeshliktin' ta'repleri

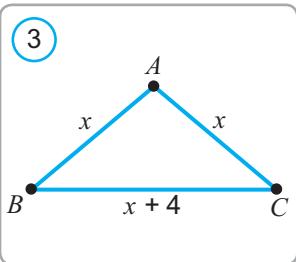
$\angle A$, $\angle B$, $\angle C$ — u'shmu'yeshliktin' mu'yeshleri

P = AB + BC + AC — u'shmu'yeshliktin' perimetri

Ta'repleri ha'm mu'yeshlerine qaray u'shmu'yeshlikler to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: u'sh ta'repi wo'z-ara ten' bolsa, *ten' ta'repli u'shmu'yeshlik* (2.a-su'wret), ta'replerinen yekewi wo'z-ara ten' bolsa, *ten' qaptalli' u'shmu'yeshlik* (2.b-su'wret), bir mu'yeshi tuwri bolsa, *tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlik* (2.c-su'wret), barliq mu'yeshleri su'yir bolsa, *su'yir mu'yeshli u'shmu'yeshlik* (2.d-su'wret), bir mu'yeshi dog'al bo'lsa, *dog'al mu'yeshli u'shmu'yeshlik* (2.e-su'wret).

2

Ma'sele. Perimetri 28 sm ge ten' bolg'an ten' qaptallı uşmu'yeshliktin' ultanı' qaptal ta'repinen 4 sm uzi'n. Usı' uşmu'yeshliktin' ta'replerin tabı'n.

Sheshiliwi: ABC uşmu'yeshliginin' qaptal ta'repin x dep belgilesek, ultanı' $x+4$ boladi' (3-su'wret). Wonda, ma'sele sha'rti boyı'nsha, $P = x + x + x + 4 = 3x + 4 = 28$, $x=8$. Demek, $AB = AC = 8 \text{ sm}$; $BC = 12 \text{ sm}$. **Juwabi':** 8 sm ; 8 sm ; 12 sm .

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Qanday figura uşmu'yeshlik dep ataladi'?

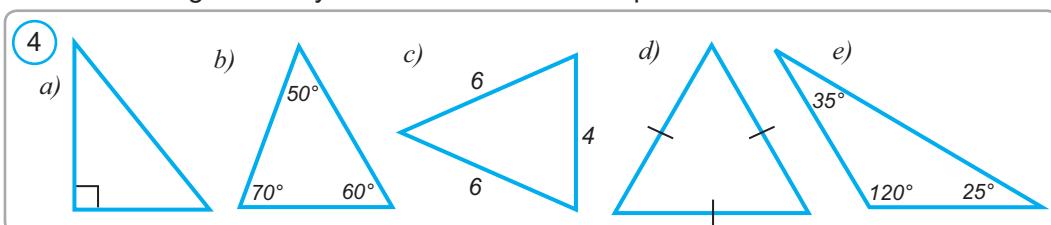
2. PQR uşmu'yeshliginde:

- $\angle P$ qarama-qarsi'si'nda qaysı' ta'rep jatadi'?
- PQ ta'repine qaysı' mu'yeshler irgeles jatadi'?
- PQ ha'm QR ta'replerinin' arası'nda qaysı' mu'yesh jaylasqan?
- PR ta'repi qaysı' mu'yesh qarama-qarsi'si'nda jati'r?

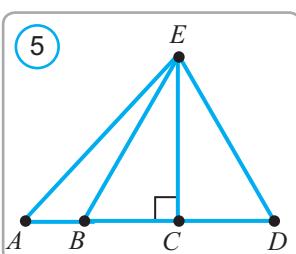
Bul sorawlarg'a figurag'a qaramay juwap beriwe ha'reket yetin'.

3. Uşmu'yeshliktin' qanday tu'rleri bar? Ha'r bir uşmu'yeshlik tu'rinen bir uşmu'yeshlik si'zi'n'. Wolardi' belgilen'. Uşmu'yeshlik tu'rlerinin' ani'qlaması'n nan kelip shı'g'i'p, wolardi'n' wo'zgesheliklerin an'latı'n'.

4. 4-su'wrettegi uşmu'yeshliklerdin' tu'rlerin ani'qlan'.

5. Ko'z benen shamalap, uş ta'repi ten' bolg'an uşmu'yeshlik jasan'. Sonı'nan ta'replerin wo'lshet tekserip ko'rin'.

6. Ten' ta'repli uşmu'yeshlik si'zi'p, mu'yeshlerin wo'lshen' ha'm juwmaq shı'g'ari'n'.

7. 5-su'wrette bir to'besi: a) A noqati'nda; b) B noqati'nda; c) C noqati'nda bolg'an neshe uşmu'yeshlik bar?

8. 5-su'wrette uşmu'yeshliktin' qanday tu'rlerin ko'rip tursı'z? Wolardi' tu'rleri boyı'nsha da'pterinizge jazi'n'.

9. Qanday da bir uşmu'yeshlikti si'zi'n' ha'm wonı' belgilen'. Si'zg'i'sh ja'rdeinde ta'replerin wo'lshen' ha'm uşmu'yeshliktin' perimetrin tabı'n'.

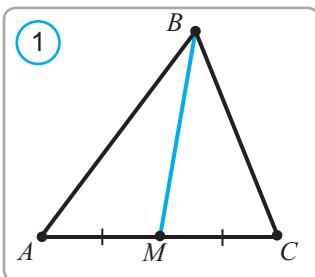
21

U'shmu'yeshliktin' tiykarg'i elementleri: mediana, biyiklik ha'm bissektrisa

ABC u'shmu'yeshliginin' *B* to'besin woni'n' qarama-qarsi'si'nda jati'wshi' *AC* ta'reptin' wortasi' *M* noqati' menen tutasti'rami'z (1-su'wret). Payda bolg'an *BM* kesindisi *ABC* u'shmu'yeshliginin' *medianasi'* dep ataladi'. Bul mediana *B* to'besinen shi'qqan yamasa *AC* ta'repke tu'sken delinedi.

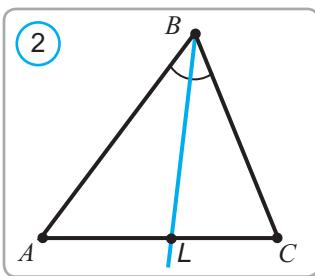
U'shmu'yeshliktin' to'besin, usi' to'be qarama-qarsi'si'ndag'i ta'reptin' wortasi' menen tutasti'ri'wshi' kesindi, u'shmu'yeshliktin' **medianasi'** dep ataladi'.

ABC u'shmu'yeshliginin' *B* mu'yeshinin' bissektrisasi'n ju'rgizemiz (2-su'wret). Woni'n' *AC* ta'repi menen kesilişken noqati'n *L* menen belgileymiz. Payda bolg'an *BL* kesindisi *ABC* u'shmu'yeshliginin' *bisektrisasi'* dep ataladi'.

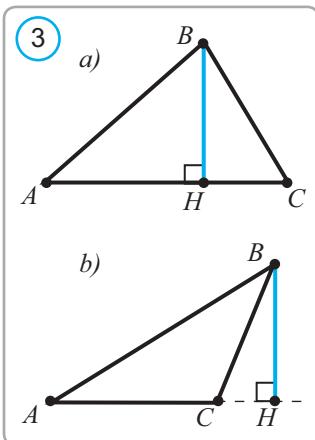
U'shmu'yeshlik mu'yeshinin' bissektrisasi'ni'n' u'shmu'yeshlik ishinde jatqan bo'legi (kesindisi) u'shmu'yeshlik bissektrisasi' delinedi.

ABC u'shmu'yeshliginin' *B* to'besinen, *AC* ta'repi ja'ti'rg'an tuwri'g'a perpendikulyar tu'siremiz (3-rasm). Perpendikulyar ultani'n *H* penen belgileymiz. Payda bolg'an *BH* kesindisi *ABC* u'shmu'yeshliginin' biyikligi dep ataladi'.

U'shmu'yeshliktin' to'besinen usi' to'be qarama-qarsi'si'ndag'i ta'repinde jati'rg'an tuwri'g'a tu'sirilgen perpendikulyar, u'shmu'yeshliktin' biyikligi dep ataladi'.

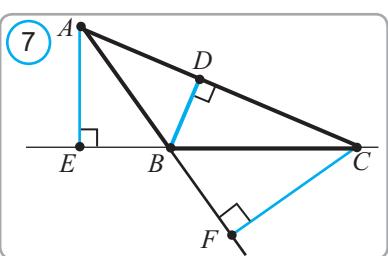
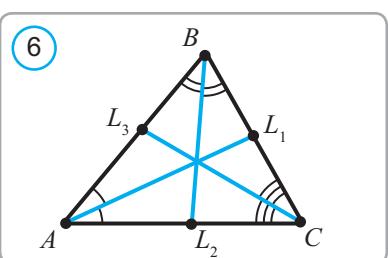
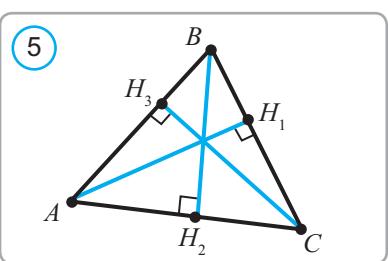
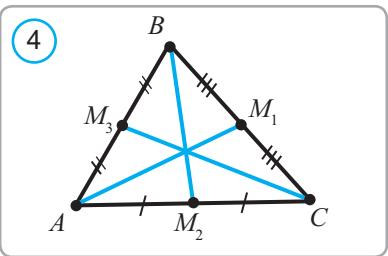
U'shmu'yeshliktin' u'sh to'besi bolg'ani' sebepli, ha'r bir u'shmu'yeshlik u'shewden mediana, biyiklik ha'm bissektrisag'a iye.

4-su'wrettegi AM_1 , BM_2 ha'm CM_3 kesindileri — *ABC* u'shmu'yeshliginin' medianalari'.

5-su'wrettegi AL_1 , BL_2 ha'm CL_3 kesindileri — *ABC* u'shmu'yeshliginin' bissektrisalari'.

6-su'wrettegi AH_1 , BH_2 ha'm CH_3 kesindileri — *ABC* u'shmu'yeshliginin' biyiklikleri.

Bul a'hmiyetli tu'siniklerdin' qa'siyetleri menen keyingi sabaqlarda tanisami'z.

Geometriyaliq izertlewler

1. Qa'legen u'shmu'yeshlik si'zi'n'. Woni'n' barliq me-dianalari'n ju'rgizin' (4-su'wret). Neni ko'rip tursi'z? Ta'jiriybeni ja'ne yeki u'shmu'yeshlik ushi'n wri'nlap ko'r'in' ha'm ani'qlang'an qa'siyetti qi'yali'y ko'rinishte an'lati'n'.
2. Qa'legen u'shmu'yeshlik si'zi'n'. Woni'n' barliq biyikliklerin ju'rgizin' (5-su'wret). Neni ko'rip tursi'z? Ta'jiriybeni ja'ne yeki u'shmu'yeshlik ushi'n wri'nlap ko'r'in' ha'm ani'qlang'an qa'siyetti qi'yali'y ko'rinishte ani'qlan'.
3. Qa'legen u'shmu'yeshlik si'zi'n'. Woni'n' barliq bissektrisalari'n ju'rgizin' (6-su'wret). Neni ko'rip tursi'z? Ta'jiriybeni ja'ne yeki u'shmu'yeshlik ushi'n wri'nlap ko'r'in' ha'm ani'qlang'an qa'siyetti qi'yali'y ko'rinishte an'lati'n'.

O'tkerilgen ta'jiriybeler tiykari'nda ani'qlang'an qa'siyetlerdi teorema dep esaplasaq bola ma? Nege?

Shi'ni'g'i'w. Dog'al mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' biyikliklerin ju'rgizin'.

Worinaniwi: U'shmu'yeshliktin', tiykari'nan, dog'al mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' de u'sh biyikligi bar. Dog'al mu'yeshli ABC u'shmu'yeshlikti qaraymi'z (7-su'wret). Dog'al mu'yeshi to'besinen tu'sirilgen BD biyiklik u'shmu'yeshliktin' ishinde jatadi'. Su'yir mu'yeshi A to'besinen biyiklik tu'siriw ushi'n, usi' mu'yesh qaramaqarsi'si'ndagi' BC ta'repin dawam ettiremiz ha'm BC ta'repinin' dawami'na A noqati'nan AE perpendikulyar

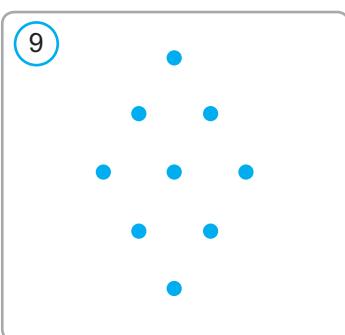
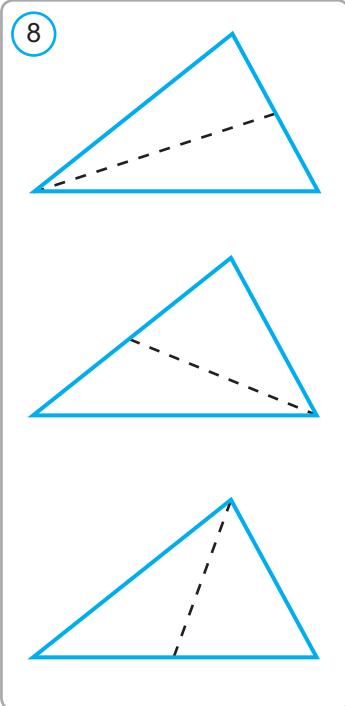
tu'siremiz. Payda bolg'an AE kesindisi ABC u'shmu'yeshliginin' A to'besinen tu'sirilgen biyikligi boladi'. Tap sonday, AB ta'repinin' dawami'na CF biyikligin tu'siriw mu'mkin.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

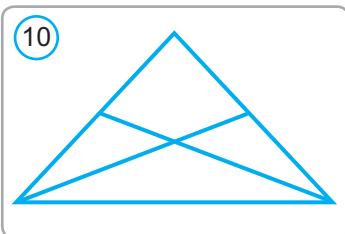
1. U'shmu'yeshliktin' medianasi' degen ne? U'shmu'yeshliktin' neshe medianasi' bar.
2. U'shmu'yeshliktin' biyikligi degen ne? U'shmu'yeshliktin' neshe biyikligi bar? Si'zi'lmada si'zi'p ko'rsetin'.

3. U'shmu'yeshliktin' bissektrisasi' degen ne? U'shmu'yeshliktin' neshe bissektrisasi' bar? Si'zi'l mada si'zi'p ko'rsetin'?
4. Mu'yeshtin' bissektrisasi' menen u'shmu'yeshlikti' bissektrisasi' arasi'ndag'i' uqsasli'q ha'm wo'z-geshelikti ayt'i'n?
5. (A'meliy shi'nig'i'w). U'sh birdey u'shmu'yeshlikti tu'rlı medianalari' boylap qırqı'n' (8-su'wret). Payda bolg'an 6 u'shmu'yeshlikten bir u'shmu'yeshlik jasan'.
6. U'shmu'yeshlikti'n' qaysi' elementleri barqulla u'shmu'yeshliktin' ishinde jatadi'?
- 7*. Qaysi' u'shmu'yeshlikte u'sh biyikligi de u'shmu'yeshliktin' bir to'besinde kesilisedi?
- 8*. U'shmu'yeshlikti'n' biyikligi woni'n' u'sh ta'repinen de kishi boli'wi' mu'mkin be?
9. Perimetri 36 g'a ten' bolg'an u'shmu'yeshlitin' biyikligi woni' perimetrleri 18 ha'm 24 ke ten' bolg'an u'shmu'yeshliklerge aji'ratadi'. Berilgen u'shmu'yeshliktin' biyikligin tabi'n'.
10. Perimetri 36 g'a ten' bolg'an u'shmu'yeshliktin' bissektrisasi' woni' perimetrleri 24 ha'm 30 g'a ten' bolg'an u'shmu'yeshliklerge aji'ratadi'. Berilgen u'shmu'yeshliktin' bissektrisasi'n tabi'n'.
11. ABC u'shmu'yeshlikte $AB = BC$ ha'm BD medianasi' 4 sm. Yeger ABD u'shmu'yeshliginin' perimetri 12 sm bolsa, ABC u'shmu'yeshliginin' perimetrin tabi'n'.

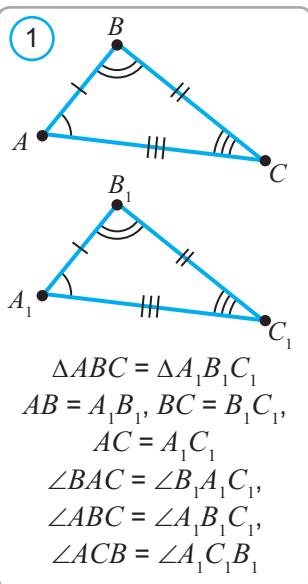
Geometriyali'q basqati'rmalar

1. Bes birdey sho'pten 2 u'shmu'yeshlik jasan'.
2. Tog'i'z birdey sho'pten 5 u'shmu'yeshlik jasan'.
3. To'beleri 9-su'wrette ko'rsetilgen noqatlarda jatatug'i'n neshe ten' ta'repli u'shmu'yeshlik si'zi'w mu'mkin?
4. 10-su'wrette neshe u'shmu'yeshlik bar?

22

Ushmu'yeshliklerdin' ten'liginin' birinshi (TMT) belgisi

Geometriyali'q figuralardi'n' ten'liginin' ani'qlaması boyı'nsha, Yeger yeki u'shmu'yeshlikten birin yekinshisine da'l u'stpe-u'st yetip qoyı'w mu'mkin bolsa, wolar ten' boladi'. 1-su'wrette ABC ha'm $A_1B_1C_1$ — ten'dey u'shmu'yeshlikler su'wretlengen. Wolardan qa'legen birewin yekinshisine u'stpe-u'st qoyı'w mu'mkin. Bunda, bir u'shmu'yeshliktin' u'sh to'besi ha'm u'sh ta'repi sa'ykes tu'rde yekinshi u'shmu'yeshliktin' u'sh to'besi ha'm u'sh ta'repi menen u'stpe-u'st tu'sedi. Bunda u'shmu'yeshliklerdin' mu'yeshleri de sa'ykes tu'rde u'stpe-u'st tu'sedi.

ABC ha'm $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliklerinin' ten'ligi

$$\Delta ABC = \Delta A_1B_1C_1$$

tu'rinde an'latı'ladi'. Si'zi'lmada ten'dey mu'yeshler birdey sandag'i" dog'alar menen, ten'dey ta'repler bolsa birdey sandag'i" si'zi'qlar menen 1-su'wrette su'wretlengenindey aji'ratı'p ko'rsetiledi.

Aktivlestiriwshi soraw.

U'shmu'yeshlik formasi'ndag'i' yeki jer maydani'ni'n' wo'z-ara ten'ligin a'melde qalay tekseriw mu'mkin? Sebebi, olardan birin yekinshisinin' u'stine qoyı'wg'a bolmaydi' - g'o?

Yeki u'shmu'yeshliktin' wo'z-ara ten' yamasa ten' yemesliligin ani'qlaw ushi'n barqulla wolardi' u'sti'u'stine qoyı'w sha'rt pe? Bug'an za'ru'rlik joq yeken. Bul ma'seleni u'shmu'yeshlikler-din' bazi' bir elementlerin salı'sti'ri'p sheshiw mu'mkin yeken. "u'shmu'yeshliklerdin' ten'lik belgileri" dep atalg'an teoremlar – usi' haqqı'nda.

Bul teoremlardi'n' "belgisi" dep aytı'li'wi'na sebep, wolardi'n' ja'rdeminde u'shmu'yeshliklerdin' ten' yamasa ten' yemesligi haqqı'nda qarar shi'g'ari'w mu'mkin.

Uli'wma alg'anda, geometriyada "belgisi" – figurani'n' qaysı' bir qa'siyetin ani'qlawg'a ja'rdem beriwshi sha'rtler haqqı'ndag'i' teoremadan ibarat boladi'.

ABC u'shmu'yeshligi berilgen bolsı'n. Wog'an ten' bolg'an basqa u'shmu'yeshlikti to'mendegi usı'l menen jasaymı'z. A mu'yeshin wo'lsheymiz ha'm tegisliktin' basqa bir jerine wog'an ten' bolg'an A_1 , mu'yeshin jasayımı'z. A_1 mu'yeshinin' ta'replerine, sa'ykes tu'rde $A_1B_1 = AB$ ha'm $A_1C_1 = AC$ kesindilerin qoyamı'z. B_1 ha'm C_1 noqtaları'n tutasti'ramı'z. Na'tiyjede, ABC u'shmu'yeshligi menen yeki ta'repi ha'm wolardi'n'

arasi'ndag'i bir mu'yeshi ten' bolg'an $A_1B_1C_1$ u'shmu'yesligin payda yetemiz. Sonli'qtan $A_1B_1C_1$ u'shmu'yesligi ABC u'shmu'yesligine ten' boladi'.

To'mendegi teorema usi'ni' tasti'yi'qlaydi'. Wol "U'shmu'yesliklerdin' yeki ta'repi ha'm wolardi'n' arasi'ndag'i' mu'yeshi boyi'nsha ten'ligi haqqi'ndag'i' teorema" dep ataladi'. Biz woni' qi'sqasha u'shmu'yesliklerdin' ten'liginin' "TMT belgisi" dep aytami'z. (*TMT jazi'wi*, "ta'rep", "mu'yesh", "ta'rep" so'zlerinin' bas ha'riplerinen du'zilgen).

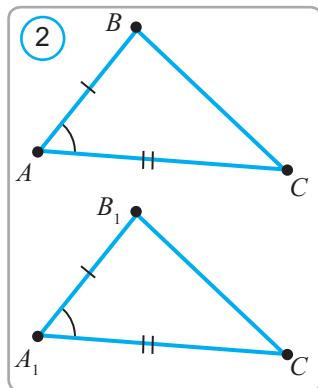

Teorema. (*U'shmu'yesliklerdin' ten'liginin' TMT belgisi*). Yeger bir u'shmu'yesliktin' yeki ta'repi ha'm wolardi'n' arasi'ndag'i' mu'yeshi yekinshi u'shmu'yesliktin' yeki ta'repi ha'm wolardi'n' arasi'ndag'i' mu'yeshine sa'ykes tu'rde ten' bolsa, wonda bunday u'shmu'yeslikler wo'z-ara ten' boladi'. (2-su'wret)

Berilgen: $\triangle ABC$ ha'm $\triangle A_1B_1C_1$
 $AB = A_1B_1$, $AC = A_1C_1$, $\angle A = \angle A_1$

$\triangle ABC = \triangle A_1B_1C_1$

Da'liliev. $\angle ABC = \angle A_1B_1C_1$ bolg'ani' ushi'n, ABC u'shmu'yesligin $A_1B_1C_1$ u'shmu'yesligine sonday yetip qoyi'w mu'mkin, bunda A to'besi A_1 to'besine, AB ha'm AC ta'repleri bolsa sa'ykes tu'rde, A_1B_1 ha'm A_1C_1 nurlari'ni'n' u'stine tu'sedi. $AB = A_1B_1$ ha'm $AC = A_1C_1$ bolg'ani' ushi'n, AB ta'repi A_1B_1 ta'repi menen, AC ta'repi bolsa A_1C_1 menen u'stpe-u'st tu'sedi. Sonli'qtan, B noqati' B_1 noqati' menen, C noqati' bolsa C_1 noqati' menen u'stpe-u'st tu'sedi. Bunda, B_1C_1 ha'm BC ta'repleri de u'stpe-u'st tu'sedi. Na'tiyjede, ABC u'shmu'yesliginin' u'sh to'besi, $A_1B_1C_1$ u'shmu'yesliginin' u'sh to'besi menen, sa'ykes tu'rde u'stpe-u'st tu'sedi. Demek, ABC ha'm $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeslikleri wo'z-ara ten'.

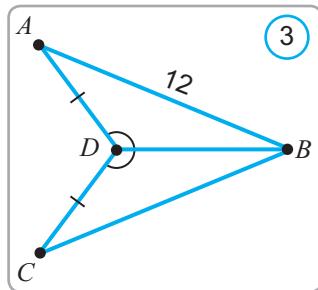
Teorema da'lillendi.

Ma'sele. 3-su'wrette berilgen mag'li'wmatlar boyi'n-sha BC kesindisin tabi'n'.

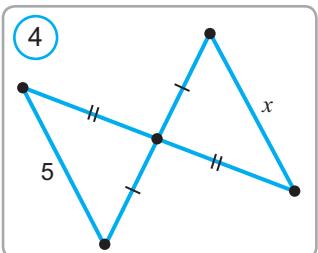
Sheshiliwi: ADB ha'm CDB u'shmu'yesliklerin qaraymi'z. $AD=DC$, $\angle ADB=\angle CDB$, BD — bul u'shmu'yeslikler ushi'n ul'i'wma ta'rep. Demek, u'shmu'yesliklerdin' ten'liginin' TMT belgisi boyi'nsha, $\triangle ADB=\triangle CDB$, sonli'qtan, $CB=AB=12$ yekenligi belgili boladi'.

Juwabi': 12.

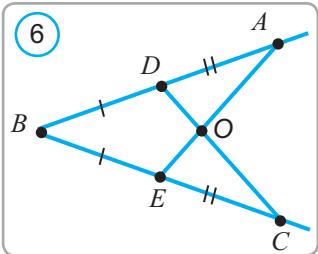

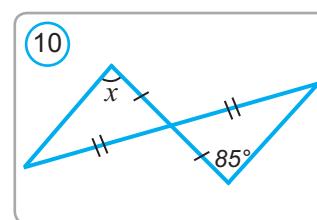
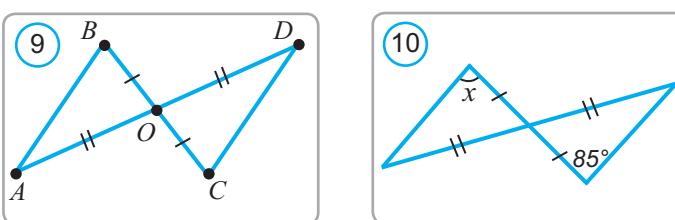
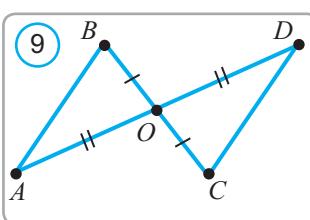
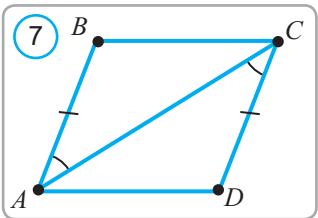
Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Qanday u'shmu'yeshlikler ten' dep ataladi'?
2. $\triangle ABC = \triangle A_1B_1C_1$ ten'ligi u'shmu'yeshliklerdin' qaysi' yelementlerinin' ten'ligin bildiredi?
3. 4-su'wrettegi belgisiz kesindi x ti' tabi'n'.
4. TMT belgisi boyi'nsha u'shmu'yeshliklerdin' ten'ligi qanday elementler boyi'nsha tabi'ladi'?
5. U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TMT belgisin tu'sindirin'.
6. Yeger 5-su'wrette $\angle CAB = \angle ABD$ bolsa, $AD = BC$ yekenligin ko'rsetin'.
7. 6-su'wrette $\angle BAO = \angle BCO$ yekenligin ko'rsetin'.
8. 7-su'wrette $\triangle ABC = \triangle CDA$ yekenligin da'lillen'.
9. 8-su'wrette $\triangle ABC = \triangle ABD$ yekenligin da'lillen'.
10. AD ha'm BC kesindileri O noqati'nda kesilisedi ha'm bul noqatta yekige bo'linedi (9-su'wret).
 - a) $\triangle AOB = \triangle DOC$ yekenligi;
 - b) $BD = AC$ yekenligi;
 - c) $\triangle ABD = \triangle DCA$ yekenligin da'lillen'.
 - d) $\triangle AOB = \triangle DOC$ yekenliginde $\angle A = 35^\circ$ ha'm $\angle B = 62^\circ$ bolsa, DOC u'shmu'yeshliginin' D ha'm C mu'yeshlerin tabi'n'.

11. 10-su'wrettegi belgisiz mu'yesh x ti' tabi'n'.
12. Bir u'shmu'yeshliktin' perimetri yekinshi u'shmu'yeshliktin' perimetrinen u'lken. Bul u'shmu'yeshlikler ten' boli'wi' mu'mkin be?
13. ABC u'shmu'yeshliginin' AB ta'repinde D noqati', $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliginin' A_1B_1 ta'repinde D_1 noqati' ali'ng'an. $\triangle ADC = \triangle A_1D_1C_1$ ha'm $BD = B_1D_1$ ten'likleri belgili. ABC ha'm $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliklerinin' ten' yekenligin da'lillen'.

23

Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' qa'siyetleri

Yeki ta'repi ten' bolg'an u'shmu'yeshlikti **ten' qaptalli' u'shmu'yehlik** deb atag'an yedik. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliklerdin' ten' ta'repleri woni'n' **qaptal ta'repleri**, u'shinshi ta'repi bolsa, woni'n' **ultani'** dep ataladi'.

Aktivlestiriwshi shi'ni'g'i'w

2-su'wrettegi u'shmu'yeshliklerdin' qaysi' biri ten' qaptalli'? Wolardi'n' ultani'n' ha'm qaptal ta'replerin ayt'i'n'.

Geometriyali'q izertlew

Q'alegen ten' qaptalli' u'shmu'yeshlik jasan'. Woni'n' ultani'na irgeles jatqan mu'yeshlerdi wo'lshen' ha'm wolardi' sali'sti'ri'n'. Ta'jiriybeni ja'ne 2 – 3 basqa ten' qaptalli' u'shmu'yeshlikler ushi'n qaytalan' ha'm wo'z shamalawi'n'i'zdi' tasti'yi'qlaw ko'rinisinde an'lati'n'. Ta'jiriybe na'tiyjesinde tabi'ilg'an bul qa'-siyetti barli'q ten' qaptalli' u'shmu'yeshlikler ushi'n wori'nli' dep ayt'i'w mu'mkin be?

Teorema. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshiktin' ultani'ndag'i' mu'yeshleri ten'.

Berilgeni:

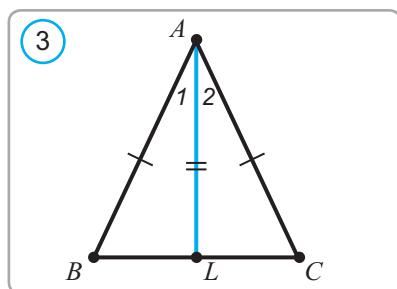
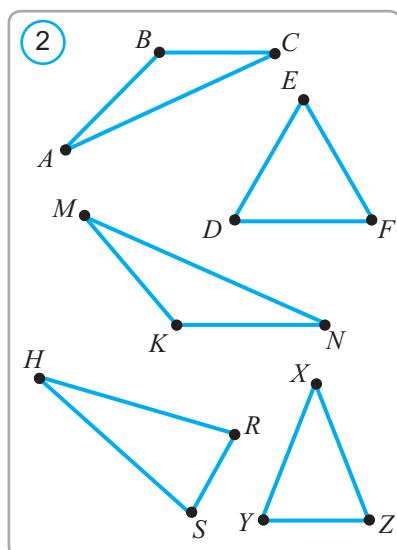
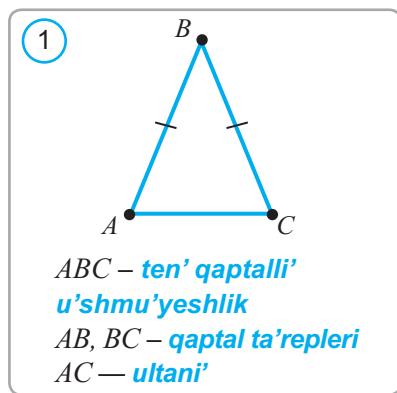
$$\Delta ABC, AB = AC$$

→ $\angle B = \angle C$

Da'lillew. Aytai'q, $AL - ABC$ u'shmu'yeshliginin' bissektrasisi' bolsi'n (3-su'wret). ABL ha'm ACL u'shmu'yeshliklerin qaraymi'z. Birinshiden, AL ta'repi uli'wma, yekinshiden, teorema sha'rti boyi'nsha $AB = AC$ (ΔABC — ten' qaptalli'). U'shinshiden, $\angle 1 = \angle 2$, sebebi AL — bissektrisa.

Demek, u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TMT belgisi boyi'nsha, $\Delta ABL = \Delta ACL$ boladi.

Bul jag'dayda, $\angle B = \angle C$. **Teorema da'lillendi.**

Geometriyali'q izertlew

Ten' qaptalli' u'shmu'yeshlik si'zi'n'. Woni'n' to'besinen bissektrisasi'n ju'rgizin'. Bissektrisa tu'sken noqat ultandi' bo'lgen bo'lekler uzi'nli'g'i'n wo'lshep sali'sti'ri'n'. Bunnan qanday juwmaq shi'g'adi'? Son' bissektrisa ultan menen payda yetken mu'yeshlerdi transpartirde wo'lshen' ha'm sali'sti'ri'n'. Bunnan qanday juwmaq shi'g'adi'? Bul juwmaqlardi' tasti'yi'qlaw tu'rinde an'lati'n'. Ta'jriybe na'tijesinde tabi'lg'an bul qa'siyetlerdi barli'q ten' qaptalli' u'shmu'yeshlikler ushi'n wori'nli' dep ayt'i'w mu'mkin be?

Teorema. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' ultani'na tu'sirilgen bissektrisa, woni'n' ha'm medianasi', ha'm biyikligi boladi' (4-su'wret).

$\Delta ABC, AB = AC, AL$ – bissektrisa.

AL – mediana ha'm biyiklik

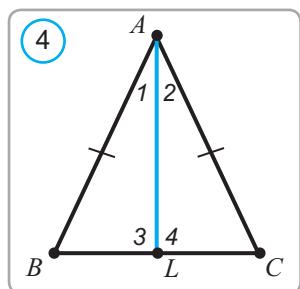
Da'lillew. AL kesindini ABC u'shmu'yeshliktin' bissektrisasi' bolsa, joqari'da da'lillengen teorema boyi'nsha $\DeltaABL = \DeltaACL$ boladi'. U'shmu'yeshlikler ten'liginen $BL = LC$ ha'm $\angle 3 = \angle 4$ yekenligin tabami'z.

Demek, L noqati' BC ta'reptin' wortasi', AL bolsa ABC u'shmu'yeshliginin' medianasi' yeken.

$\angle 3$ ha'm $\angle 4$ wo'z-ara ten' ha'm qon'si'las mu'yeshler bolg'ani' ushi'n, wolar tuwri' mu'yeshler boladi'.

Demek, AL kesindi ABC u'shmu'yeshliginin' biyikligi de boladi' yeken.

Teorema da'lillendi.

Juwmaq. Solay yetip ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' to'besinen shi'g'ari'lg'an bissektrisasi', medianasi' ha'm biyikligi u'stpe-u'st tu'sedi yeken.

Shi'ni'g'i'w.

1. Ten' ta'repli u'shmu'yeshliktin' bissektrisaları', medianaları ha'm biyiklikleri haqqı'nda ne ayt'i'w mu'mkin?

Ma'sele. Ten' qaptalli' ABC u'shmu'yeshliklerine AD ha'm CF medianaları tu'sirilgen. $\Delta ADC = \Delta CFA$ ha'm $\Delta ADB = \Delta CFB$ yekenligin da'lillen' (5-su'wret).

$\Delta ABC, AB = BC, AD$ va CF – medianaları

$\Delta ADC = \Delta CFA; \Delta ADB = \Delta CFB$

Da'lillew. $AB = BC$ bolg'ani' ushi'n, bul ta'replerden AD ha'm CF medianalar aji'ratqan kesindiler wo'z-ara ten' boladi':

$$AF = FB = BD = CD. \quad (1)$$

a) ADC ha'm CFA u'shmu'yeshliklerde

1. $\angle ACD = \angle FAC$, sebebi $\triangle ABC$ — ten' qaptalli';
2. AC ta'repi uli'wma;
3. $AF = CD$ — (1) ten'ligi boyi'nsha.

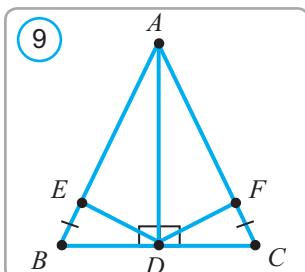
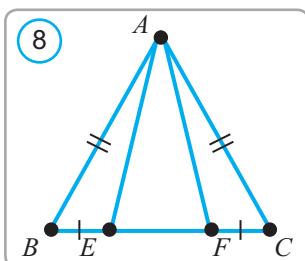
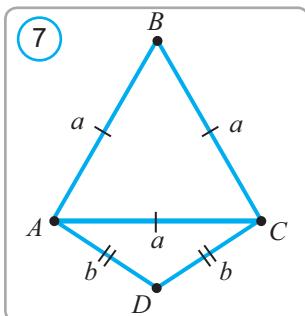
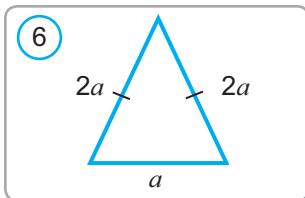
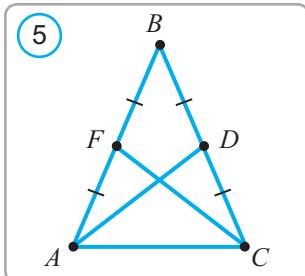
Demek, u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TMT belgisi boyi'nsha $\triangle ADC = \triangle CFA$.

b) $\triangle ADB = \triangle CFB$ yekenligin wo'z betinshe da'lilen'.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Qanday u'shmu'yeshlikler ten' qaptalli' dep ataladi'?
2. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' qaysi' mu'yeshi ten' boladi'?
3. 6-su'wrett $P = 50 \text{ sm}$ bolsa, $a = ?$
4. 7-su'wrette $P_{\triangle ABC} = 36 \text{ ha'm } P_{\triangle ADC} = 28$ bolsa, $a = ?, b = ?$
5. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' qaptal ta'replerine tu'sirilgen medianalari' ten' bolatug'i ni'n da'lilen'.
6. 8-su'wrette $AB = AC$, $BE = FC$. a) $\triangle ABE = \triangle ACF$; b) $AE = AF$; c) $\triangle ABF = \triangle ACE$ yekenligin da'lilen'.
7. 9-su'wrette $AB = AC$, $BE = CF$. a) $\triangle AED = \triangle AFD$; b) $\triangle BED = \triangle CFD$ ten'liklerin da'lilen'.
8. Ten' ta'repli u'shmu'yeshliktin' barli'q mu'yeshleri ten' yekenligin da'lilen'.
9. Yeki ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' ultanlari' ha'm usi' ultang'a tu'sirilgen biyiklikleri ten' bolsa, bul mu'yeshler ten' bolatug'i ni'n da'lilen'.
10. Ten' ta'repli u'shmu'yeshliktin' ultani' qaptal ta'repinen 3 sm u'lken, biraq qaptal ta'replerinin' qos'i'ndi'si'nan 5 sm kishi. U'shmu'yeshliktin' ta'replerin tabi'n'.
11. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' ta'replerinin' wortalari' tutasti'ri'lsa, ten' qaptalli' u'shmu'yeshlik payda boli'wi'n da'lilen'.

24

U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' yekinshi (MTM) belgisi

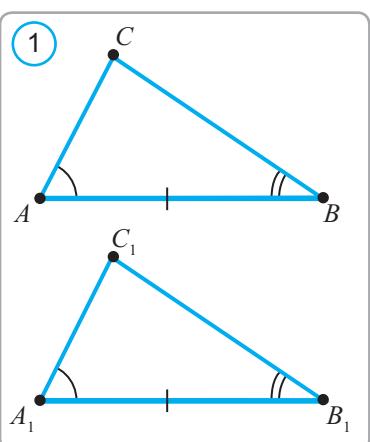
Yendi u'shmu'yeshliklerdin' bir ta'repi ha'm wog'an irgeles jatqan mu'yeshleri boyi'nsha ten'lik belgisin ko'remiz. Aldi'mi'zda woni "MTM belgisi" dep juritemiz.

Teorema. (U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' MTM belgisi). Yeger bir u'shmu'yeshliktin' bir ta'repi ha'm wog'an irgeles jatqan yeki mu'yeshi yekinshi u'shmu'yeshliktin' bir ta'repi ha'm wog'an irgeles jatqan yeki mu'yeshine sa'y-kes tu'rde ten' bolsa, bunday u'shmu'yeshlikler wo'z-ara ten' boladi'.

Berilgeni: ΔABC ha'm $\Delta A_1B_1C_1$,
 $AB = A_1B_1$, $\angle A = \angle A_1$, $\angle B = \angle B_1$

$$\Delta ABC = \Delta A_1B_1C_1$$

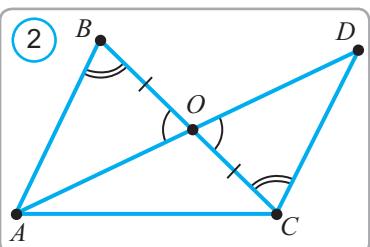
Da'lilew. ABC u'shmu'yeshligin $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliginin' u'stine sonday yetip qoyayıq, A to'besi A_1 to'besi menen AB ta'repi A_1B_1 ta'repi menen u'stpe-u'st tu'ssin ha'm C ha'm C_1 to'beleri A_1B_1 tuwri'ni'n' bir ta'repinde jatsı'n.

Bul jag'dayda, $\angle A = \angle A_1$ bolg'ani' ushi'n, AC ta'repi A_1C_1 nuri'nda jatadi', $\angle B = \angle B_1$ bolg'ani' ushi'n, BC ta'repi B_1C_1 nuri'nda jatadi'. Soni'n' ushi'n C noqati' AC ha'm BC nurlari'ni'n' uli'wmali'q noqati' si'pati'nda A_1C_1 ha'm B_1C_1 nurlari'ni'n' ha'r yekewinde de jatadi'. Bul jag'dayda, C noqati' A_1C_1 ha'm B_1C_1 nurlari'ni'n' uli'wmali'q noqati' - C_1 menen u'stpe-u'st tu'sedi. Na'tiyjede, AC ha'm A_1C_1 , BC ha'm B_1C_1 ta'repleri de wo'z-ara u'stpe-u'st tu'sedi. Demek, ABC ha'm $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshlikleri da'l u'stpe-u'st tu'sedi. Bul bolsa, wolar wo'z-ara ten' degeni.

Teorema da'lillendi.

Ma'sele. 2-su'wrette berilgenlerinen paydalani'p, $\Delta AOB = \Delta DOC$ yekenligin da'lilen'.

Sheshiliwi: $\angle AOB$ ha'm $\angle DOC$ — vertikal mu'yesh bolg'ani' ushi'n wo'z-ara ten' boladi'.

Demek,

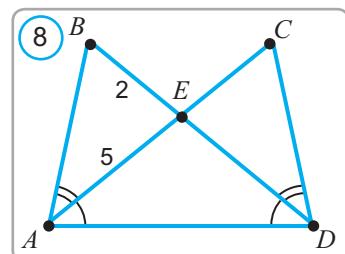
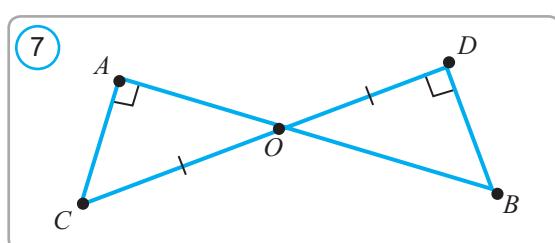
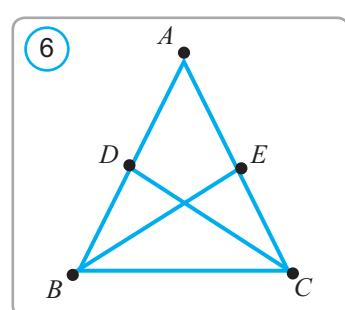
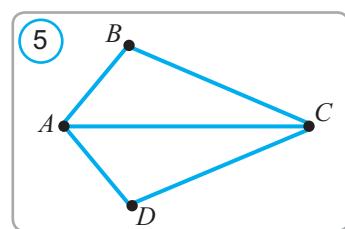
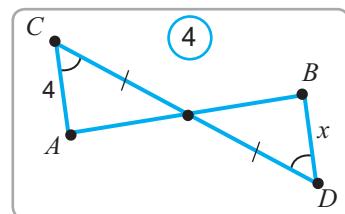
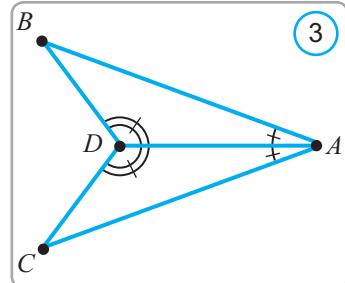
$$BO = OC, \angle ABO = \angle DCO, \angle AOB = \angle DOC$$

ha'm u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' MTM belgisi boyi'nsha, $\Delta AOB = \Delta DOC$.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. U'shmu'yeshliklerdin' ten'ligi MTM belgisi boyi'nsha qaysi' elementlerdi sali'sti'ri'w arqali' ani'qlanadi'?
2. U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' MTM belgisin tu'sindirin'.
3. 3-su'wrette $\Delta ABD = \Delta ACD$ yekenligin da'lilen'
4. 4-su'wrettegi belgisiz x ti' tabi'n'.
5. 5-su'wrette AC kesindisi BAC ha'm BCD mu'yeshlerinin' bissektrisasi' bolsa, $\Delta ABC = \Delta ADC$ yekenligin da'lilen'.
6. ABC ha'm $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliklerinde $AB = A_1B_1$, $BC = B_1C_1$ ha'm $\angle B = \angle B_1$ yekenligi belgili. AB ha'm A_1B_1 ta'replerinde sa'ykes tu'rde D ha'm D_1 noqatlari' $\angle ACD = \angle A_1C_1D_1$ bolatug'i'nday yetip ali'ng'an. Wonda $\Delta BCD = \Delta B_1C_1D_1$ yekenligin da'lilen'.
7. AB ha'm CD kesindileri O noqati'nda kesilisedi. Yeger $BO = CO$ ha'm $\angle ACO = \angle DBO$ bolsa, ACO ha'm DBO u'shmu'yeshlikleri ten' yekenliklerin da'lilen'.
8. Yeger ABC u'shmuyeshlikte $AB = AC$, BE ha'm CD — bissektrisasi' bolsa, $BE = CD$ yekenligin da'lilen' (6-su'wret).
9. $\Delta OAC = \Delta ODB$ bolatug'i'ni'n da'lilen' (7-su'wret).
10. ABC ha'm ADC u'shmu'yeshlikleri ten'. B ha'm D noqatlari' AC tuwri'si'ni'n' tu'rli ta'repinde jatadi'. ABD ha'm BCD u'shmu'yeshliklerinin' ten' qaptallii yeken-ligin da'lilen'.
11. 8-su'wrettegi mag'lili'wmatlар tiykari'nda AC ha'm BD kesindilerin tabi'n'.

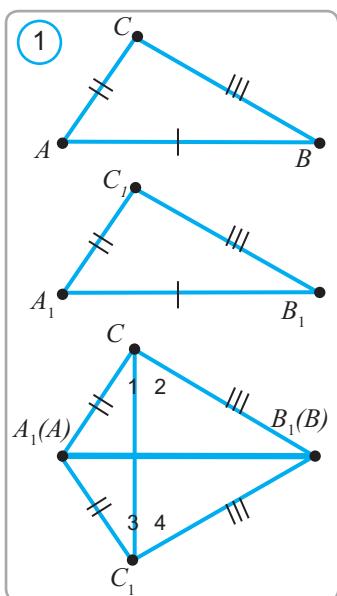
24

U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' u'shinshi (TTT) belgisi

Yendi u'shmu'yeshliklerdin' u'sh ta'repi boyi'nsha ten'lik belgisi menen tanisami'z. Aldi'mi'zda woni "TTT belgisi" dep ju'ritemiz.

Teorema. (U'shmu'yeshlikler ten'liginin' TTT belgisi). Yeger bir u'shmu'yeshliktin' u'sh ta'repi yekinshi u'shmu'yeshliktin' u'sh ta'repine sa'ykes tu'rde ten' bolsa, bunday u'shmu'yeshlikler wo'z-ara ten' boladi'.

Berilgeni: $\triangle ABC$ ha'm $\triangle A_1B_1C_1$; $AB = A_1B_1$, $AC = A_1C_1$, $BC = B_1C_1$.

$$\triangle ABC = \triangle A_1B_1C_1$$

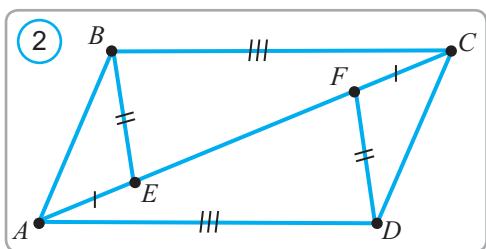
Da'lillew. Aytayıq, $\triangle ABC$ u'shmu'yeshliginin' yen' ulken ta'repi $\triangle A_1B_1C_1$ bolsi'n. $\triangle ABC$ u'shmu'yeshligin sonday yetip qoyami'z, AB ta'repi A_1B_1 ta'repi menen u'stpe'u'st tu'ssin ha'mde C ha'm C_1 to'beleri A_1B_1 tuwri'si'ni'n' tu'rli ta'replerinde jatsi'n. Bul jag'dayda, $AC = A_1C_1$ ha'm $BC = B_1C_1$ bolg'anı' ushi'n $\angle A_1C_1C$ ha'm $\angle B_1C_1C$ u'shmu'yeshlikleri ten' qaptallı' boladi'. Ten' qaptallı' u'shmu'yeshliktin' qa'siyeti boyi'nsha, $\angle 1 = \angle 3$ va $\angle 2 = \angle 4$ boladi'. Soni'n' ushi'n, $\angle ACB = \angle A_1C_1B_1 = \angle A_1C_1B_1$ boladi'.

Demek, $\triangle ABC$ ha'm $\triangle A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliklerinde: $AC = A_1C_1$, $BC = B_1C_1$ ha'm $\angle ACB = \angle A_1C_1B_1$. U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TMT belgisi boyi'nsha, $\triangle ABC = \triangle A_1B_1C_1$.

Juwmaq. Yeger yeki u'shmu'yeshliktin' u'sh ta'repleri saykes tu'rde ten' bolsa, wolardin' sa'ykes mu'yeshleri de wo'z-ara ten' boladi.

Teorema da'lillendi.

Shi'ni'g'i'w. Joqari'dag'i' teoremani' da'lillewe ne sebepten AB ha'm A_1B_1 ta'repleri yen' ulken ta'repler bolsi'n dep ali'ndi'?

Ma'sele. 2-su'wrette berilgenlerden paydalani'p, a) $\triangle AFD = \triangle CEB$; b) $\triangle AEB = \triangle CFD$ yekenligin da'lillen'.

Da'lillew: 2-su'wrette berilgenler boyi'nsha $AE = FC$, $BE = FD$ ha'm $AD = BC$.

a) $AF = AE + EF$ bolg'anı' ushi'n $EC = EF + FC = EF + AE = AF$.

Demek, $\triangle AFD \cong \triangle CEB$ ni'n' sa'ykes ta'repleri wo'zara ten' ha'm u'shmu'yeshlik-lerdin' ten'liginin' TTT belgisi boyi'nsha $\triangle AFD \cong \triangle CEB$.

b) $\triangle AFD \cong \triangle CEB$ bolg'ani' ushi'n $\angle BEF = \angle EFD$. Bul jag'dayda, BEF ha'm AEB , EFD ha'm CFD bul jag'dayda, qon'si'las mu'yeshler bolg'ani' ushi'n $\angle AEB = \angle CFD$ boladi'.

AEB ha'm CFD u'shmu'yeshliklerinde:

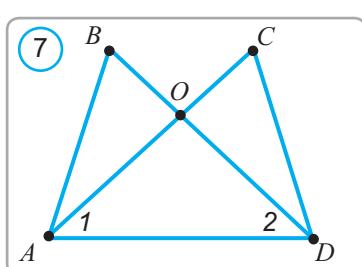
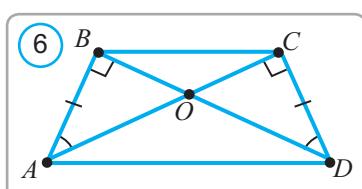
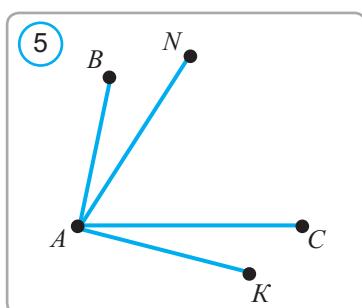
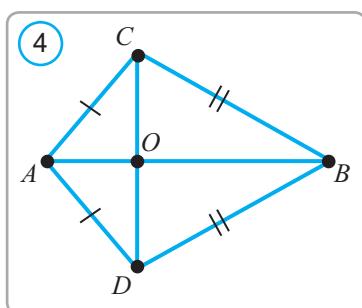
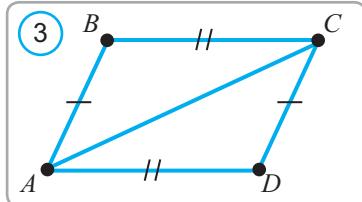
1. $AE = FC$;
2. $BE = FD$;
3. $\angle AEB = \angle CFD$.

Demek, u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TMT belgisi boyi'nsha, $\triangle AEB \cong \triangle CFD$ boladi'.

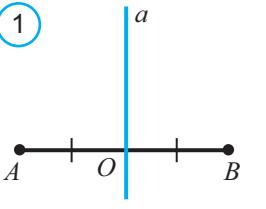
Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. TTT belgisinde u'shmu'yeshlikler ten'ligi qanday elementler boyi'nsha sal'i'sti'ri'p ani'qlanadi'?
2. U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TTT belgisin tu'sindirin'.
3. 3-su'wrette berilgenler boyi'nsha $\triangle ABC \cong \triangle CDA$ yekenligin da'lillen'.
4. 4-su'wrette: a) $\triangle ABC \cong \triangle ABD$; b) $\triangle BOC \cong \triangle BOD$; c) $\triangle AOC \cong \triangle AOD$; d) $AB \perp CD$ yekenligin da'lillen'.
5. ABC ha'm ABD — ultanlari' AB bolg'an ten' qaptallii' u'shmu'yeshlikler bolsa, $\triangle ACD \cong \triangle BCD$ yekenligin da'lillen'.
6. Yeger 5-su'wrette $BA = AK$, $AC = AN$, $\angle BAC = \angle NAK$ bolsa, to'beleri A , B , C , K ha'm N noqatlari'nda bolg'an barli'q ten' u'shmu'yeshlikler jupli'g'i'n ani'qlan'.
7. ABC ha'm $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliklerinde $AB = A_1B_1$ ha'm $BC = B_1C_1$ boli'p, wolardi'n' perimetrleri ten' bolsa, $\triangle ABC \cong \triangle A_1B_1C_1$ yekenligin da'lillen'.
- 8*. AB ha'm CD kesindileri kesilisiw noqati'nda ten' yekige bo'linedi. $\triangle ACD \cong \triangle BDC$ yekenligin da'lillen'.
9. 6-su'wrette neshe ten' u'shmu'yeslikler jubi' bar yekenligin ani'qlan'.
- 10*. Yeger 7-su'wrette: a) $\angle 1 = \angle 2$, $AC = BD$; b) $\angle 1 = \angle 2$, $BO = OC$, $AB = CD$ bolsa, $\triangle ABD \cong \triangle ACD$ yekenligin ko'rsetin'.

26

Kesindinin' worta perpendikulyari'ni'n' qa'siyeti

Yendi u'shmu'yeshliklerdin' ten'lik belgilerinin' teoremlarini'n da'lillewde qollani'li'wi'n u'yrinemiz.

AB kesindisi berilgen bolsi'n. Woni'n' wortasi' bolg'an O noqati'nan AB kesindige perpendikulyar a tuwri'ni' ju'rgizemiz (1-su'wret). Bul tuwri' AB kesindinin' **worta perpendikulyari'** dep ataladi'.

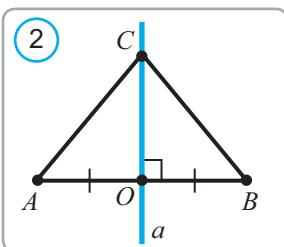
Teorema. Kesindinin' worta perpendikulyarlarini'n' qa'legen noqati' kesindi ushlari'nan ten'dey uzaqli'qta jaylasqan boladi'.

AB kesindi, C — AB kesindisinin' worta perpendikulyari'ni'n' qa'legen noqati' (2-su'wret).

$$AC = BC$$

Da'lillew. ACO ha'm BCO u'shmu'yeshliklerinde

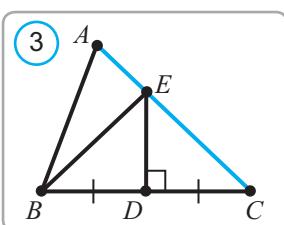
1. OC — uli'wmali'q ta'rep;
2. $AO=BO$ — sha't boyi'nsha;
3. $\angle AOC=\angle BOC=90^\circ$ — sha't boyi'nsha.

Demek, u'shmu'yeshliktin' ten'liginin' TMT belgisi boyi'nsha $\triangle AOC=\triangle BOC$. Tiykari'nan, $AC=BC$.

Teorema da'lillendi.

Ma'sele. ABC u'shmu'yeshliktin' BC ta'repine tu'sirilgen worta perpendikulyar AC ta'repin E noqati'nda kesip wo'tedi. Yeger $BE = 6 \text{ sm}$, $AC = 8,4 \text{ sm}$ bolsa, AE ha'm CE kesindisin tabi'n'.

Sheshiliwi: ABC u'shmu'yeshliginde BC ta'repinin' worta perpendikulyari' DE bolsi'n (3-su'wret). Kesindinin' worta perpendikulyari'ni'n' qa'siyeti boyi'nsha, $CE = BE = 6 \text{ sm}$.

$$AE + EC = AC \text{ bolg'ani' ushi'n},$$

$$AE = AC - EC = 8,4 - 6 = 2,4 \text{ (sm)}.$$

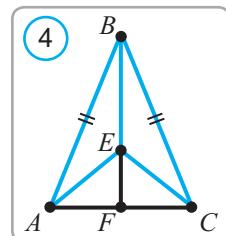
Juwabi': $AE = 2,4 \text{ sm}$, $CE = 6 \text{ sm}$.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Kesindinin' worta perpendikulyarlar'i' degen ne?
2. Kesindinin' worta perpendikulyarlarini'n' qa'siyetin tu'sindirin'.

3. Qanday da bir u'shmu'yeslik si'zi'n' ha'm woni'n' ha'r ta'repine worta perpendikulyarlar ju'rgizin'. Neni payda yettin'iz? Si'zi'lman'i'zdi' klasasi'n'i'zdi'n' si'zi'lmasi' menen sali'sti'ri'n' ha'm ani'qlag'an qa'siyetti qi'yali'y tu'de an'lati'n'.
4. Qanday u'shmu'yeslikte u'shmu'yesliktin' ta'repine tu'sirlilgen worta perpendikulyar usi' ta'repke tu'sirlilgen biyiklik penen u'stpe-u'st tu'sedi
5. ABC u'shmu'yesliginin' BC ta'repine ju'rgizilgen worta perpendikulyar AC ta'repin D noqati'nda kesip wo'tedi. Agar $BD = 7,2\text{ sm}$, $AD = 3,2\text{ sm}$ bolsa, AC nege ten'?
6. ABC ha'm ABD ten' qaptalli' u'shu'myeslikleri uli'wmali'q AB ultang'a iye. CD tuwri'si' AB kesindisiniñ worta perpendikulyari' bolatug'i'ni'n da'lillen'.
- 7*. ABC ten' qaptalli' u'shmu'yesliktin' AB qaptal ta'repine ju'rgizilgen worta perpendikulyar BC ta'repin D noqati'nda kesip wo'tedi. Yeger ADC u'shmu'yesliginin' perimetri 24 sm ge ten' ha'm $AB = 16\text{ sm}$ bolsa, AC ultani'n tabi'n'.
- 8*. U'shmu'yesliktin' ta'replerine tu'sirlilgen worta perpendikulyarlar bir noqatta kesilisetug'i'ni'n da'lillen'.
9. Ten' qaptalli' ABC u'shmu'yesliginin' ultani'na tu'sirlilgen BF bissektrisasi'nda E noqati' ali'ng'an ($4-su'wret$). $\Delta ABE = \Delta CBE$ ten'likti TTT belgisinen: a) paydalani'p; b) paydalabastan da'lillen'.

27

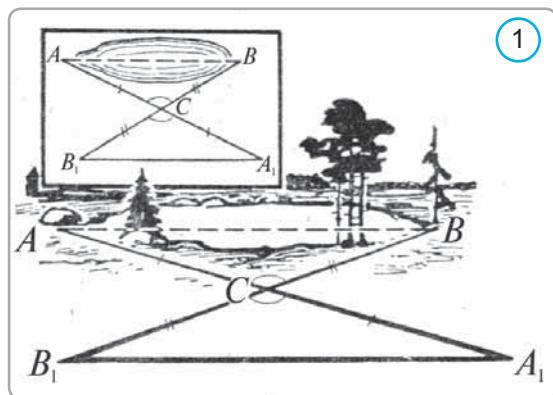
A'meliy shi'ni'g'i'w

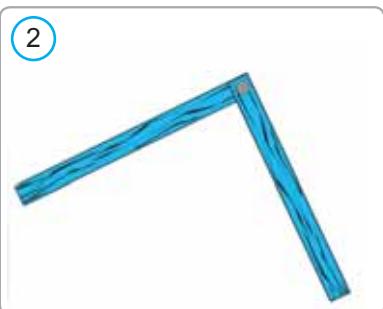
Ko'ldin' ken'ligin wo'lshew.

Aytai'q, A ha'm B noqatlari' ko'ldin' shetki noqatlari' bolsi'n ($1-su'wret$). Bul jag'dayda, AB kesindisin tikkeley wo'lshew bolmaytug'i'nl'i' belgili. Qurg'aqli'qta qanday jasaw islerin wri'nlap, bul arali'qtı' wo'lshew mu'mkin?

Sheshiliwi: CA ha'm CB kesindileri arqali' A ha'm B noqatlari'na bari'wg'a bolatug'i'ni' C noqati'na tan'laymi'z ha'm qa'legen ABC u'shmu'yesligin jasaymi'z. AC ha'm BC ta'replerin dawam yettip, $A_1C = AC$ ha'm $B_1C = BC$ kesindilerin qoyami'z. A_1 ha'm B_1 noqatlari'n tutasti'rami'z. Na'tiyjede u'shmu'yesliklerdin' ten'ligin TMT belgisi boyi'nsha $\Delta ABC = \Delta A_1B_1C$ boladi'. Tiykari'nan, $AB = A_1B_1$ yekenligi kelip shi'g'adi'.

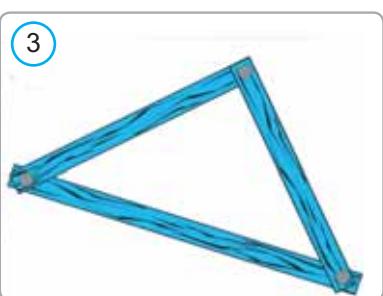
Demek, jasalg'an A_1B_1 kesindinin' uzi'nl'i'g'i'n wo'lshew, AB kesindinin' de uzi'nl'i'g'i'n tapqan bolami'z.

U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TTT – belgisine tiykarlanı'p u'shmu'yeshliktin' "qattı" (bekkem)" figura yekenligin tiykarlaw.

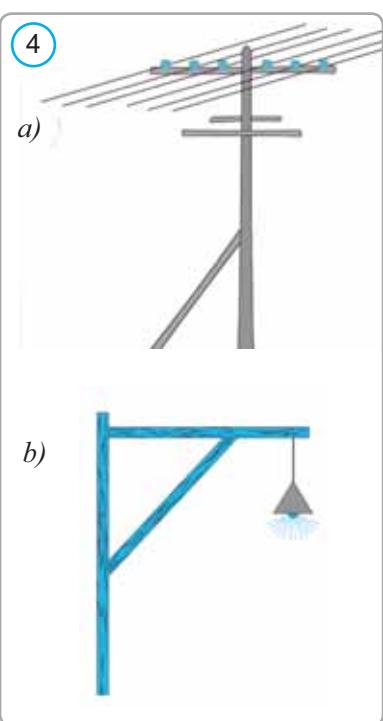
Yeki ag'ash taxta (reyka)lardı'n' ushlari'n bir-birine 2-su'wrette ko'rsetilgeninde yetip shege menen birlestiremiz. Payda bolg'an figura bekkem bolmaydi', sebebi woni'n' yerkin ushlari' tu'rli ta'replerge buri'lli'p, ta'repleri arasi'ndagi' mu'yeshti qa'legenshe wo'zgertiwi mu'mkin.

Yendi bul reykaldı'n' yerkin ushlari'na u'shinshi reykani' 5-su'wrette ko'rsetilgендey yetip shege menen qag'i'p, birlestiremiz. Payda bolg'an u'shmu'yeshlik bekkem figura boladi'. Sebebi, qanshelli uri'nban' woni'n' ta'replerin buri'p, mu'yesherin wo'zgerte almay-si'z.

1. Bul tasti'yi'qlawdi'n' duri'sli'g'i' qaysı' teoremadan kelip shi'g'adi'.

2. U'shmu'yeshliktin' bekkem figura yekenliginen turmi'sta qay jerlerde paydalani'laturg'i'ni'n' 4-su'wret arqali' tu'sindirin'.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. U'shmu'yeshlik – "bekkem figura" degende nenı tu'sinesiz?
2. U'shmu'yeshliktin' bekkemligi qaysı' teorema ja'r deminde tu'sindirildi?
3. U'shmu'yeshliktin' bekkemligi qay jerde qollanı'ladi'? (4-su'wret)
4. $AB = A_1B_1, BC = B_1C_1, CA = C_1A_1$ yekenligi belgili. ABC ha'm $A_1C_1B_1$ u'shmu'yeshliklerinde $\angle A = 30^\circ$, $\angle B = 60^\circ$ ha'm $\angle C_1 = 90^\circ$. ABC ha'm $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliklerinin' qalq'an mu'yesherin tabi'n'.
5. ABC ha'm DEF ten' qaptalli' u'shmu'yeshlikleri ten'. ABC u'shmu'yeshliginde $AC=BC$ ha'm $AB = 2\text{ sm}$. Yeger $DE=4\text{ sm}$ bolsa, ha'r bir u'shmu'yeshliktin' perimetrin tabi'n'.

28**Bilimin'izdi si'nap ko'rin'****1. Bos qaldi'ri'lq'an wori'nlardi' logikali'q jaqtan duri's bolg'an so'zler menen toli'qtiri'n'.**

1. Yeger u'shmu'yeshliktin' yeki ta'repi de ten' bolsa, wol boladi'.
2. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshlikti'n' woni'n' medianasi' da, biyikligi de boladi'.
3. Wo'zin-wo'zi kesip wo'tpeytug'i'n tuyi'q si'ni'q si'zi'qtan ibarat figura delinedi.
4. Barli'q ta'repleri wo'z-ara ten' bolg'an u'shmu'yeshliktin' ten' boladi'.
5. u'shmu'yeshliktin' medianalari', bissektrisalari' ha'm biyiklikleri wo'z-ara ten'.
6. ultani'na irgeles jatqan mu'yeshleri ten'.
7. Ten' ta'repli u'shmu'yeshlik u'shmu'yeshlik te boladi'.

2. To'mende keltirilgen ga'plerdegi qa'teni tabi'n' ha'm du'zeten'.

1. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliklerdin' mu'yeshleri ten'.
2. Yeger yeki u'shmu'yeshliktin' mu'yeshleri sa'ykes tu'rde ten' bolsa, bul u'shmu'yeshlikler ten' boladi'.
3. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' medianasi', woni'n' bissektrisasi' da, biyikligi de boladi'.
4. U'shmu'yeshliktin' mu'yeshinen shi'g'i'p, usi' mu'yeshti ten' yekige bo'liwshi nurg'a u'shmu'yeshliktin' bissektrisasi' delinedi.
5. Mediana – u'shmu'yeshliktin' ta'repin ten' yekige bo'liwshi si'zi'q.
- 6.* Yeger yeki u'shmu'yeshliktin' bir ta'repi ha'm yeki mu'yeshi sa'ykes tu'rde ten' bolsa, bul u'shmu'yeshlikler ten' boladi'.
7. Bir u'shmu'yeshliktin' yeki ta'repi ha'm bir mu'yeshi, yekinshi mu'yeshtin' yeki ta'repi ha'm bir mu'yeshine sa'ykes tu'rde ten' bolsa, bul u'shmu'yeshlikler ten' boladi'.

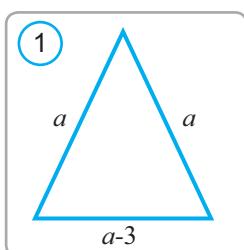
3. Kestede keltirilgen qa'siyetler, talqi'lawlarg'a sa'ykes keliwshi geometriyali'q tu'siniklerdi tabi'n'.

1.	Barli'q medianalari' ten'.	
2.	U'shmu'yeshliktin' bir to'besi ha'm usi' to'besinin' qaramaqarsi'si'ndag'i' ta'rep wortasi'n tutasti'ri'wshi' kesindi.	
3.	U'shmu'yeshliktin' bir to'besi usi' to'besinin' qaramaqarsi'si'ndag'i' ta'repke tu'sirilgen perpendikulyar.	
4.	U'shmu'yeshliktin' ta'replerinin' qosi'ndi'si'.	
5.	Wo'zin-wo'zi kesip wo'tpeytug'i'n tuyi'q si'ni'q si'zi'q.	

4. Birinshi bag'anada berilgen geometriyaliq tu'sinikke yekinshi bag'anadan tiyisli qa'siyet yamasa talqilawdi' tawoi'p sa'ykes rawishte qoyi'n'

Geometriyaliq tu'sinik	Talqilaw yaku qa'siyeti
1. Siniq siziq	A. Bir mu'yeshi tuwri' mu'yesh
2. Ko'pmu'yeslik	B. U'shmu'yesliktin' ushi'n usi' u'sh qarama-qarsi' ta'repi wortasi' menen tutasti'radi'
3. U'shmu'yeslik perimetri	C. Yeki ta'repi ten'
4. Sa'yir mu'yeshli u'shmu'yeslik	D. Wo'zin-wozi kespeytug'i'n jabi'q si'ni'q si'zi'q
5. Ten' ta'repli u'shmu'yeslik	E. Izbe-iz bolg'an yekewi bir tuwri'da jaylasqan $A_1A_2, A_2A_3, \dots, A_{n-1}A_n$ kesispelerinen quralg'an
6. Tuwri' mu'yeshli u'shu'yeslik	F. U'sh ta'repi qosi'ndi'si'
7. U'shmu'yesliktin' medianasi	G. Barli'q mu'yeshleri su'yir
8. U'shmu'yesliktin' bissektrisasi	H. U'shmu'yeslik mu'yeshi bisektrisasi'nin' u'shmu'yesliktin' ishki ta'repinde jaylasqan bo'legi
9. U'shmu'yesliktin' biyioligi	I. U'shmu'yeslik ushi'nan usi' ushti'n' qarama-qarsi' ta'repinde jati'rg'an tuwri' si'zi'qqa tu'sirilgen perpendikulyar
10. Kesindinin' worta perpendikulyari'	J. Kesispenin' wortasi'na tu'sirilgen perpendikulyar.

4. Testler.

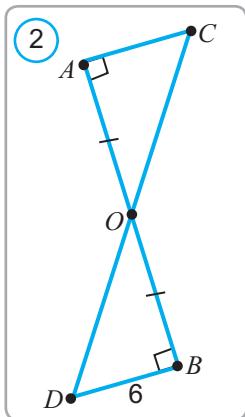

1. Ten' qaptalli' u'shmu'yesliktin' yeki ta'repi 8 ha'm 3 ke ten'. Woni'n' u'sh Shinshi ta'repin tabi'n'.

A) 5; B) 8; D) 11; E) 9.
2. $P = 36, a = ?$ (1-su'wret)

A) 11; B) 12; D) 13; E) 18.
3. Ten' qaptalli' u'shmu'yesliktin' perimetri 48, qaptal ta'repi 18 ge ten'. Woni'n' ultani'n tabi'n'.

A) 18; B) 12; D) 16; E) 18.

4. Ten' qaptallı' u'shmu'yeshliktin' perimetri 48 ge ten'. Woni'n' ta'replerinen biri 12 ge ten' bolsa, qalg'an ta'replerin tabi'n'.
A) 12; 12 B) 16; 16 D) 18; 24 E) 18; 18.
5. Ten' qaptallı' u'shmu'yeshliktin' perimetri 36 g'a, ta'replerinin' biri bolsa 16 g'a ten'. U'shmu'yeshliktin' qalg'an yeki ta'repinin' uzi'nli'g'i'n tabi'n'.
A) 16 ha'm 4; B) 10 ha'm 10;
D) 10 ha'm 10 yamasa 16 ha'm 4;
E) Bunday u'shmu'yeshlik joq.
6. $AC = ?$ (2-su'wret)
A) 6; B) 8; D) 12; E) 10,5.

7. U'shmu'yeshliktin' neshe medianasi' bor?
A) Bir; B) Eki; D) U'sh; E) Altı'.

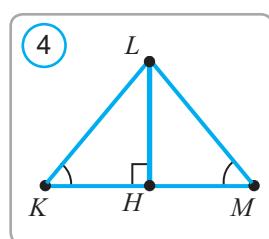
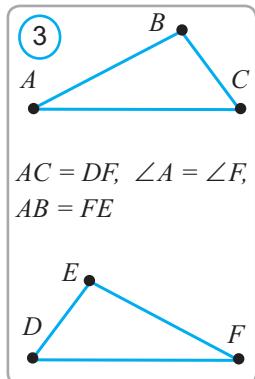
8. U'shmu'yeshliktin' bissektrisasi' qanday ko'rinis?
A) Kesindi; B) Nur; D) Tuwri' si'zi'q; E) Noqta.

9. U'shmu'yeshliktin' qaysi' elementi woni'n' si'rtqi' ta'repinde jati'wi' mu'mkin?
A) Medianasi'; B) Biyoliqi';
D) Bissektrisasi'; E) Diagonali'.

10. "Eger u'shmu'yeshliktin' yeki tuyeshi ten' bolsa, bul u'shmu'yeshlik ten' qaptallı' u'shmu'yeshliktin' boladi'", degen tasti'yqlawdi' qanday ataw mu'mkin?
A) Ta'riyp; B) Qa'siyet;
D) Belgi; E) Aksioma.

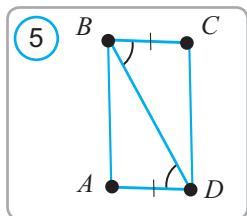
11. 3-su'wrette keltirilgen ABC ha'm DEF u'shmu'yeshliktin' ten' bo'lama?
A) Awa; B) Yaq.

12. 4-su'wrette qaysi' u'shmu'yeshlikler wo'z-aro ten'?
A) $\Delta KLM = \Delta LMH$; B) $\Delta KLH = \Delta MLH$;
D) $\Delta KLM = \Delta KLH$; E) Hesh qaysi'.

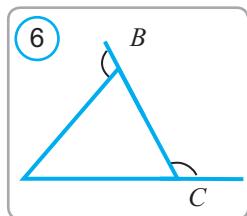
13. 5-su'wrette ABD ha' CDB u'shmu'yeshlikler qaysi belgige ten' boladi'?

- A) U'shmu'yeshlikler ten'liginin TBT belgisine ko're;
- B) U'shmu'yeshlikler ten'liginin BTB belgisine ko're;
- C) U'shmu'yeshlikler ten'liginin TTT belgisine ko're;
- D) Bul u'shmu'yeshlikler ten' yemas.

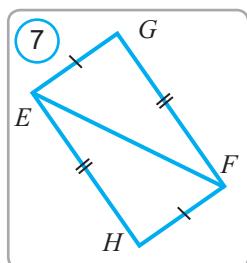
14. 6-su'wrette qarab u'shmu'yeshlik tu'rın aniqlan'.

- A) Ten' ta'repli; B) Ten' qaptalli;
- C) Dod'al mu'eshli; E) Hech na'rse aytip bolmaydi'.

15. 7-su'wrette mag'li'matlarg'a qarap to'mendegi ten'liklerden naduri'si'n tabi'n.

- A) $\angle GEF = \angle HFE$; B) $\angle EGF = \angle FHE$;
- D) $\angle EHF = \angle FEG$; E) $\angle EFH = \angle GEF$.

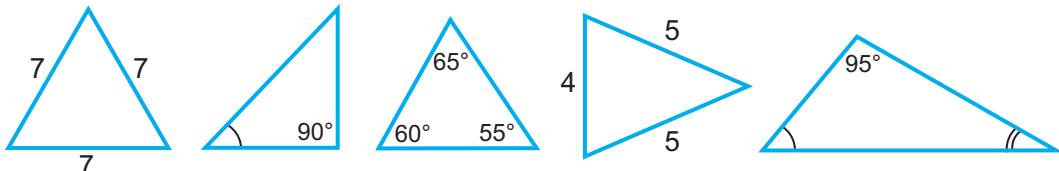

16. Perimetri 12 sm bolg'an u'shmu'yeshliktin' biyioligi wuni' perimetrleri 7 sm ha'm 9 sm bolg'an u'shmu'yeshliklerge ajratadi. Biyikliginin' uzi'nli'g'i'n tobi'n'.

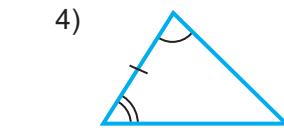
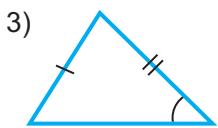
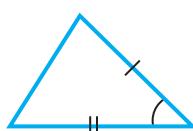
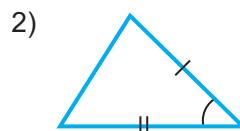
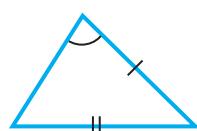
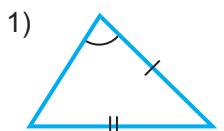
- A) 2 sm ; B) 3 sm ; D) 1 sm ; E) 4 sm .

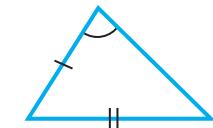
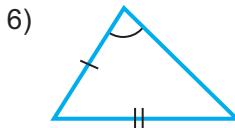
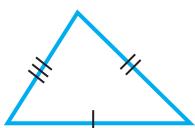
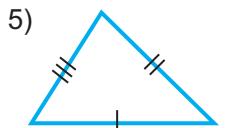
6. Ma'seleler.

1. Su'wrette berilgen mag'li'wmatlar tiykari'nda u'shmu'yeshliklerdi'n' tu'rlerin ani'qlan'.

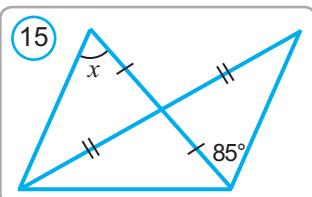
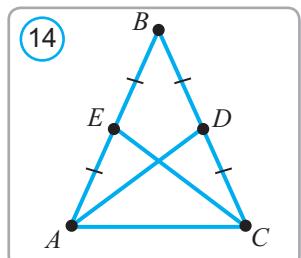
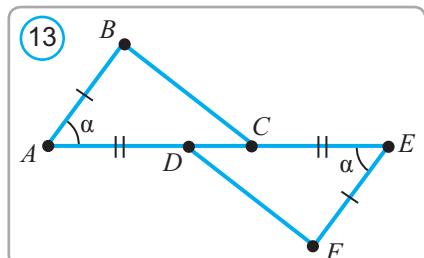
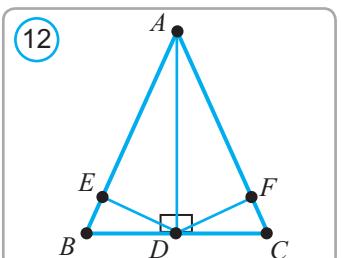
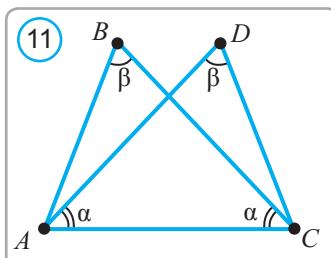
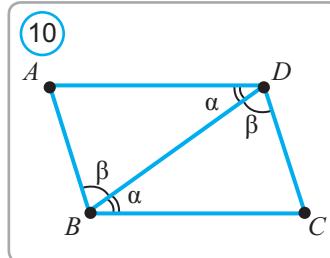
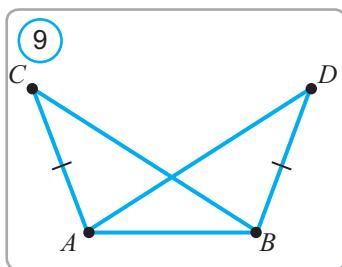
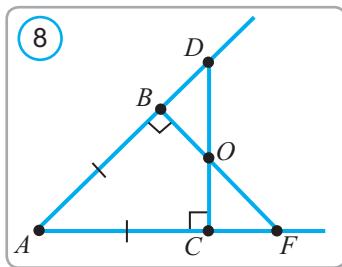

2. To'mende keltirilgen u'shmu'yeshlikler jupli'qlari'nan qaysi'lari' wo'z-ara ten' boladi'? Qaysi' belgisi boyi'nsha?

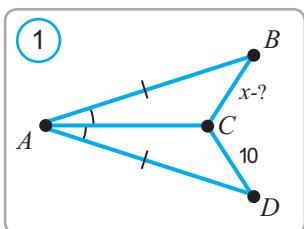

3. 8-su'wrette $\triangle ACD = \triangle ABF$ yekenligin da'lillen'.
 4. Yeger 9-su'wrette $\angle CAB = \angle ABD$ bolsa, $AD = BC$ yekenligin ko'rsetin'.
 5. 10-su'wrette $\triangle ABD = \triangle ABC$ bolatug'i ni'n da'lillen'.
 6. 11-su'wrette $\triangle ABC = \triangle ADC$ bolatug'i ni'n da'lillen'.
 7. Yeger $\triangle ABC$ ha'm $\triangle PQR$ da $AB = PQ$, $AC = PR$ ha'm $BC = QR$ bolsa, $\triangle ABC$ ha'm $\triangle PQR$ ten' bola ma?
 8. Yeger 12-su'wrette $AB = AC$, $BE = CF$ bolsa, a) $\triangle AED = \triangle AFD$; b) $\triangle BED = \triangle CFD$ yekenligin da'lillen'.
 9. 13-su'wrette $\triangle ABC = \triangle EFD$ bolatug'i ni'n da'lillen'.
 10. 14-su'wrette $AD = CE$ yekenligin da'lillen'.
 11. 15-su'wrettegi mag'li'wmatlar boyi'nsha x ti' tabi'n'.
 12. AE ha'm BD kesindileri C noqatta kesilisedi. Yeger $DC = DE$, $AB = BC$ ha'm $\angle BAC = 48^\circ$ bolsa, $\angle CED$ i'n tabi'n'.
 13. ABC u'shmu'yeshliginin' ishinde D noqati' ali'ng'an. Yeger $AC = AB$, $CD = BD$ ha'm $\angle BDA = 120^\circ$ bolsa, $\angle ADC$ ni' tabi'n'.

29

3-baqlaw jumi's u'lgisi

Baqlaw jumi'si' yeki bo'limnen ibarat boladi':

I. 81-83-bettegi test sorawlari'na uqsas 5 test;

II. To'mendegi ma'selelerge uqsas 3 ma'sele (4-ma'sele "ayri'qsha" baha almaqshi' bolg'an woqi'wshi'lar ushi'n qosi'msha).

1. 1-su'wrette berilgen mag'li'wmatlar boyi'nsha belgisiz kesindini tabi'n'.
2. AB ha'm CD kesindileri O noqati'nda kesilisedi. Yeger $\angle CAB = \angle ABD$ ha'm $AO = BO$ bolsa, $\angle ACO = \angle BDO$ yekenligin da'lillen'.
3. Ten' qaptallii' u'shmu'yeshliktin' perimetri $18,4\text{ m}$ ge ten', ultani' bolsa qaptal ta'repinen $3,6\text{ m}$ ge qi'sqa. Bul u'shmu'yeshliktin' ta'replerin tabi'n'.
- 4*. U'shmu'yeshliklerdin' ten'ligin yeki ta'repi ha'm usi' ta'replerdin' birine tu'sirilgen medianasi' boyi'nsha da'lillen'.

Qa'biliyetli woqi'wshi'lar ushi'n qosi'msha tapsi'rma.

1. «Geometriya-7» yelektron sabaqli'g'i ni'n' tiyisli babii' betleri menen tanisi'p shi'g'i'n'. Usi' bapqa kiritilgen temalarg'a tiyisli interaktiv animatsiya qosi'mshalarinda berilgen tapsi'rmalardi' wori'nlap ha'm test tapsi'rmalari'n sheship wo'z bilimin'izdi si'nap ko'rin'.

2. Sonday-aq, 10-bette keltirilgen internet resurslari'nan usi' bapqa tiyisli materiallardan tabi'n' ha'm u'yrenip shi'g'i'n'.

III BAP

PARALLEL TUWRILAR

Bul bapti' u'yrenip shi'qqannan keyin to'mendegi bilim ha'm ko'nlikpelerge iye bolasi'z:

Bilimler:

- Parallel tuwri'lardi'n' ani'qlaması' ha'm qa'siyetlerin biliw;
- yeki tuwri'ni' kesiwshi menen keskende payda bolatug'i'n mu'yeshlerdin' tu'rlerin biliw ha'm wolardı' si'zi'lmada pari'qlay ali'w;
- yeki tuwri'ni'n' paralellik belgilerin biliw;
- berilgen teoremag'a keri bolg'an teoremani' an'lata ali'w.

Ko'nlikpeler:

- U'shmu'yeshli ha'm a'piwayi' si'zg'i'sh ja'rdeinde parallel tuwri'lardi' jasay ali'w;
- yeki tuwri'ni' kesiwshi menen keskende payda bolatug'i'n mu'yeshleri si'zi'lmada ko'rsetip bile ali'w.

30

Tuwri'lardi'n' parallelligi

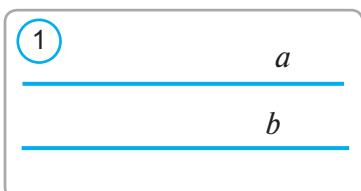

Aktivlestiriwshi shi'ni'g'i'w.

Yeger yeki tuwri' bir tuwri'g'a perpendikulyar bolsa, wonda wolar wo'z-ara kesilisiwi mu'mkin be? Juwabi'n'i'zdi' tiykarlan'.

Bir tegislikte jatqan, wo'z-ara kesilispeytug'i'n tuwri'lar **parallel tuwri'lar** dep ataladi'.

1-su'wrette parallel tuwri'lar su'wretlengen. a ha'm b tuwri'lari'n'i'n' parallelligi $a \parallel b$ tu'rinde jazi'ladi' yamasa qisqasha "a tuwri'si' b tuwri'si'na parallel" dep ataladi'.

Parallel tuwri'larda jatqan kesindiler (nurlar) parallel kesindiler (nurlar) dep ju'ritiledi. Parallel kesindilerde turmi'sta ko'p ushi'ratqansi'z. Mi'sal ushi'n, temir jol relsleri, tuwri'mu'yeshlik forması'ndag'i stoldi'n' qarama-qarsi' qirlari', shaqmaq da'pter betindegi gorizontal yamasa vertikal si'zi'qlar ha'm tag'i' basqa.

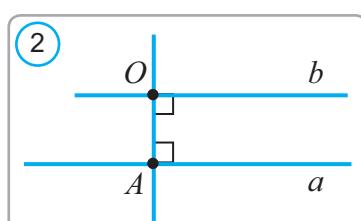
Solay yetip, ani'qlama boyi'nsha tuwri'lar parallel boli'wi' ushi'n

- wolar bir tegislikte jati'wi';
- uli'wmali'q noqatqa iye bolmawi', yag'ni'y kesilispewi kerek.

15-temada da'lillengen teoremani' yendi to'mendegishe an'lati'w mu'mkin:

Teorema. Bir tuwri'g'a perpendikulyar bolg'an yeki tuwri' wo'z-ara parallel boladi'.

Shi'ni'g'i'w. a tuwri'si'na tiyisli bolmag'an O noqati'nan wog'an parallel tuwri' ju'rgiziw mu'mkin yekenligin ko'rsetin'.

Sheshiliwi: O noqattan a tuwri'g'a perpendikulyar yetip OA tuwri'si'n ju'rgizemiz (2-su'wret). Son' O noqati'nan OA tuwri'g'a perpendikulyar yetip b tuwri'ni' ju'rgizemiz. Na'tiyjede $a \perp OA$ ha'm $OA \perp b$, yag'ni'y OA tuwri'si'na perpendikulyar bolg'an yeki a ha'm b ha'm b tuwri'lari'na iye bolami'z. Wonda joqari'dag'i' teorema boyi'nsha, a ha'm b tuwri'lari' wo'z-ara parallel boladi', yag'ni'y, b izlengen tuwri' boladi'.

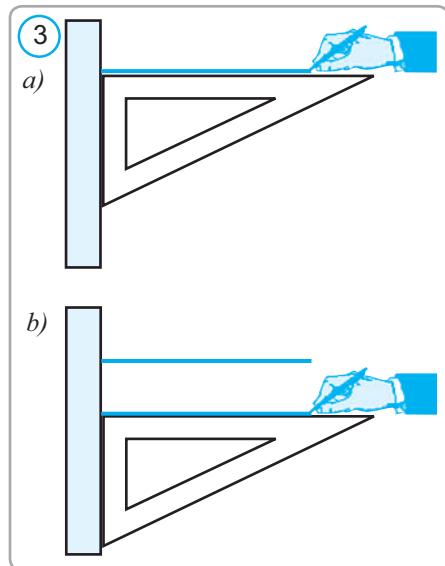
Parallel tuwri'lardi' a'meliyatta a'piwayi' ha'm u'shmu'yeshli si'zg'i'shlar ja'rdeinde 3-su'wrette su'wretlengen ta'rtipte si'zi'w mu'mkin. Bul usi'ldi'n' duri'sli'g'i'n da'lillen'.

Tuwri'g'a wonda jatpaytug'i'n noqattan neshe parallel tuwri' ju'rgiziw mu'mkin? *Parallelilik aksiomasi'* dep atalg'an to'mendegi tasti'yi'qlaw bul sorawg'a juwap beredi.

A Tegisliktegi tuwri'g'a, wonda jatpaytug'i'n noqattan tek g'ana bir parallel tuwri' ju'rgiziw mu'mkin.

Bul tasti'yi'qlaw aksioma si'pati'nda da'lillew-siz qabi'l etiledi.

Teorema. Bir tuwri'g'a parallel bolg'an yeki tuwri' wo'z-ara parallel boladi'.

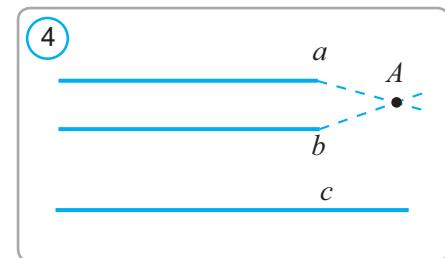

a, b ha'm c tuwri'lari', $a \parallel c, b \parallel c$.

$a \parallel b$

Da'lillew. $a \parallel c$ ha'm $b \parallel c$ bolsa-da, a ha'm b tuwri'lari' parallel bolmaydi' dep woylayi'q. Wonda, wolar qaysi' bir A noqati'nda kesiledi (4-su'wret) ha'm A noqati'nan c tuwri'si'na yeki a ha'm b parallel tuwri' ju'rgizilgen boli'p qaladi'. Bul bolsa parallelilik aksiomasi'na qarsi' keledi. Demek, woylang'ani'n'i'z naduri's — a ha'm b tuwri'lari' wo'z-ara parallel yeken. **Teorema da'lillendi.**

Geometriyali'q izertlew

45° qa ten' bolg'an ABC mu'yeshin si'zi'n'. Mu'yeshtin' to'besinen baslap woni'n' BA tuwri'si'nda to'rt bir-birine ten' kesindilerdi izbe-iz qoysi'n' ha'm bul kesindilerdin' ushlari' arqli' mu'yeshtin' BC ta'repinen kesip wo'tiwhi parallel tuwri'lar ju'rgizin'. Keyin BC ta'repinde payda bolg'an kesindilerdin' uzi'nli'qlari'n' wo'z-ara sali'sti'ri'n'. Bul kesindiler haqqi'nda qanday juwmaqqa keldin'iz? Na'tiyjeni basqa shamadag'i' mu'yeshler ushi'n tekserip ko'rin'.

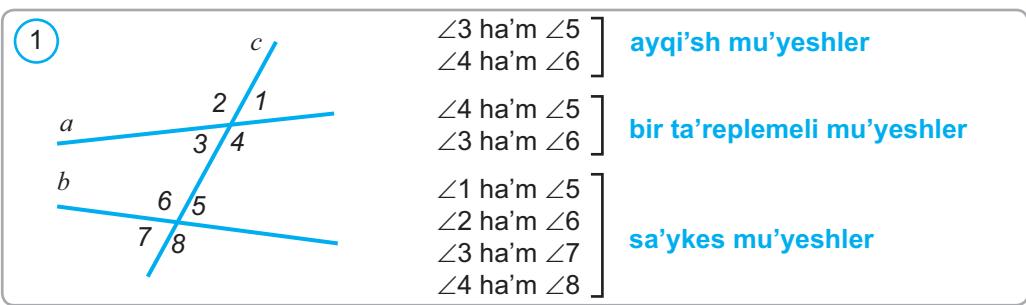
Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Qanday jag'dayda tuwri'lар parallel dep ataladi'?
2. Berilgen tuwri'da jatpaytug'i'n noqat arqali' usi' tuwri'g'a parallel bolg'an neshe tuwri' ju'rgiziw mu'mkin?
3. Yeki kesindi qashan parallel boladi'?
4. Klass bo'lmesine na'zer taslan' ha'm parallel kesindilerdi ani'qlan'.
5. U'shinshi tuwri'g'a parallel bolg'an yeki tuwri'ni'n wo'z-ara parallel bolatug'i ni'n ko'rsetin'.
6. Tuwri'ni' si'zi'p wonda A , B ha'm C noqatlari'n belgilen'. Si'zg'i'sh ha'm u'shmu'yeshli si'zg'i'sh ja'rdeminde A noqati'nан, B noqati'nан ha'm C noqati'nан wo'tiwshi ha'm bir-birine parallel bolg'an tuwri'lardi' ju'rgizin'.
7. Wo'z-ara kesilispeytug'i'n yeki tuwri'ni' parallel kesindiler dese bola ma? Kesilispeytug'i'n yeki nurdii-she?
8. Qashan kesindi menen nur parallel boladi'?
9. Tuwri'mu'yeshliktin' qarama-qarsi' ta'repleri wo'z-ara parallel yekenligin ko'rsetin'.
10. Yeger tuwri' parallel tuwri'lardi'n' birewin kesip wo'tse, yekinshisin de kesip wo'teme? Juwabi'n'i'zdi' da'lilen'.
11. Qag'az betine yeki tuwri' si'zi'ldi'. Yeger qag'az beti usi' si'zi'qlar boylap qi'rqi'lsa, neshe bo'lek payda boladi'.

38

Yeki tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken mu'yeshler

Tegislikte berilgen yeki a ha'm b tuwri'si' u'shinshi c tuwri'si' menen kesilgende, 8 mu'yesh payda boladi'. Wolardi' 1-su'wrette ko'rsetilgendey cifrlar menen belgileyik. Bul mu'yeshlerdin' to'mendegi jupli'qlari'n wo'z aldi'na atamalar menen ataymi'z:

Bul mu'yeshlerdin' to'mendegi qa'siyetlerin atap wo'temiz:

1-qa'siyet. Yeger yeki tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken bir jup ayqi'sh mu'yeshler wo'z-ara ten' bolsa, yekinshi jup ayqi'sh mu'yeshler de wo'z-ara ten' boladi'.

a, b tuwri'lari' ha'm c kesiwshi: $\angle 1 = \angle 2$ (2-su'wret)

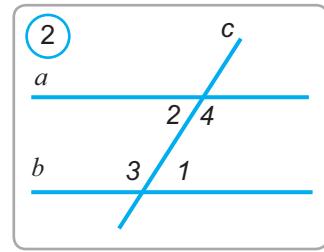
$\angle 3 = \angle 4$

Da'lillev. $\angle 2$ ha'm $\angle 4$ qon'silas mu'yesh bolg'ani' ushi'n:
 $\angle 2 + \angle 4 = 180$. Bunnan $\angle 4 = 180 - \angle 2$.

$\angle 1$ ha'm $\angle 3$ te qon'silas mu'yesh bolg'ani' ushi'n:
 $\angle 1 + \angle 3 = 180$. Bunnan $\angle 3 = 180 - \angle 1$.

Sha'rt boyi'nsha $\angle 1 = \angle 2$ yekenligin yesapqa alsaq:
 $\angle 3 = 180 - \angle 1 = 180 - \angle 2 = \angle 4$.

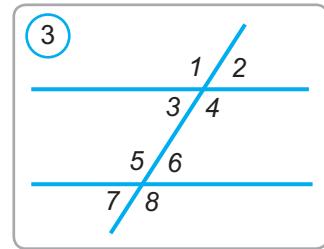
Demek, $\angle 3 = \angle 4$. **Qa'siyet da'lillendi.**

2-qa'siyet. Yeger sa'ykes mu'yeshleri ten' bolsa, bir ta'replemeli mu'yeshlerdin' qosi'ndisi' 180° qa ten' boladi'.

Da'lillev. Sa'ykes mu'yeshlerdin' qaysi' bir jubi'n, ma'selen $\angle 2 = \angle 6$ bolsi'n (3-su'wret). $\angle 6 + \angle 4 = 180^\circ$ yekenligin da'lilleyimiz. $\angle 2$ ha'm $\angle 4$ qon'silas mu'yeshler bolg'ani' ushi'n $\angle 2 + \angle 4 = 180^\circ$ boladi'. Wonda, $\angle 2 = \angle 6$ bolg'ani' ushi'n $\angle 6 + \angle 4 = 180^\circ$ yekenligi kelip shi'g'adi'.

Basqa bir ta'replemeli mu'yeshlerdin' qosi'ndisi' 180° qa ten'ligi usi' si'yaqli' da'lillenedi. **Qa'siyet da'lillendi.**

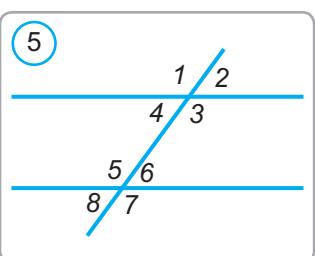
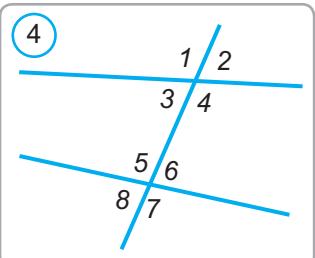
3-qa'siyet. Yeger ayqi'sh m'uyeshler wo'z-ara ten' bolsa, wonda sa'ykes mu'yeshlerde wo'z-ara ten' boladi'.

Da'lillev. Ten' ayqi'sh mu'yeshler $\angle 3$ ha'm $\angle 6$ bolsi'n (3-su'wret). Wonda, $\angle 3$ ha'm $\angle 2$ vertikal mu'yesh bolg'ani' ushi'n $\angle 3 = \angle 2$ boladi'. Demek, sa'ykes mu'yeshleri $\angle 6$ ha'm $\angle 2$ ten' yeken. Basqa sa'ykes mu'yeshlerdin' jupli'g'i' da usi'g'an uqsas da'lillenedi.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Qa'legen yeki tuwri' si'zi'n'. Wolardi' u'shinshi tuwri' – kesiwshi menen kesin'. Bir ta'replemeli, ayqi'sh ha'm sa'ykes mu'yeshlerdi si'zi'lmaidan ko'rsetin'.
2. 4-su'wrettegi mu'yeshlerdin' qaysi'lari' vertikal ha'm qaysi'lari' qon'silas mu'yeshler boladi'?
3. Yeger 5-su'wrette $\angle 2 = \angle 6 = 63^\circ$ bolsa, qalg'an mu'yeshlerdi tabi'n'.

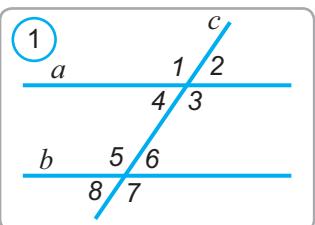
4. Yeger yeki tuwri'ni' u'shinshi tuwri' menen kesip wo'tkende payda bolg'an mu'yeshlerdin' biri 82° ha'm ja'ne birewi 110° bolsa qalg'an mu'yeshlerdi tabi'n'.
5. 5-su'wrette $\angle 3 = \angle 5$ bolsa, $\angle 4 = \angle 6$ bola ma? Yeger $\angle 1 = \angle 7$ bolsa, $\angle 2 = \angle 8$, $\angle 3 = \angle 5$, $\angle 4 = \angle 6$ ten'ligi wori'nlanma ma? Juwabi'n'i'zdi' tiykarlan'.
6. Bir ta'replemeli mu'yeshler wo'z-ara ten'boli'wi' mu'mkin be?
- 7.* Ayqi'sh mu'yeshler ten' bolsa, bir ta'replemeli mu'yeshlerdin' qos'i'ndi'si' 180° qa ten' yekenligin ko'rsetin'. Keri tasti'yi'qlaw da duri's pa?
- 8.* Yeger yeki tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken bir jup sa'ykes mu'yeshler wo'z-ara ten' bolsa, yekinshi jup sa'ykes mu'yeshler de ten' bolatug'i'ni'n da'lilen'.

32

Yeki tuwri'ni'n' parallellik belgileri

Aktivlestiriwshi shi'ni'g'i'w.

1-su'wrette a ha'm b parallel tuwri'lari' ha'm c kesiwshi ko'rsetilgen. To'mendegi tapsi'rmalardi' wori'nlan' ha'm sorawlarg'a juwap berin'.

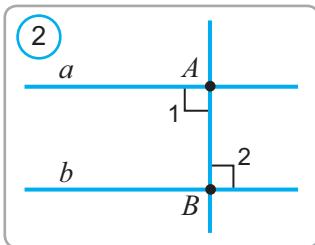
1. Barli'q ayqi'sh mu'yeshler jupli'g'i'n jasan' ha'm wolardi' transportir menen wo'lshen'. Ha'r bir jup bir ta'replemeli mu'yeshlerdin' gradus wo'lshemleri haqqi'nda ne aytala'si'z?
2. Barli'q bir ta'replemeli mu'yeshlerdin' jupli'qlari'n jasan' ha'm wolardi' transportir menen wo'lshen'. Ha'r bir jup bir ta'replemeli mu'yeshlerdin' gradus wo'lshemlerinin' qos'i'ndi'si' haqqi'nda ne aytala'si'z?
3. Barli'q sa'ykes mu'yeshlerdin' jupli'qlari'n jazi'n' ha'm wolardi' transportir menen wo'lshen'. Ha'r bir jup sa'ykes mu'yeshlerinin' gradus wo'lshemleri haqqi'nda ne aytala'si'z?
4. Joqari'da ani'qlang'an qa'siyetler barli'q waqi'tta da wori'nli' bola bere me?

Yeki tuwri'ni'n' parallelligin qanday usi'llar menen ani'qlawg'a boladi'? To'mendegi yeki tuwri'ni'n' parallellik belgileri dep atalg'an teoremlar usi' sorawg'a juwap beredi.

Teorema. Yeger yeki tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken ayqi'sh mu'yeshler ten' bolsa, wonda bul yeki tuwri' parallel boladi'

Da'lilew. 1) Da'slep $\angle 1$ ha'm $\angle 2$ tuwri' mu'yesh bolg'an jag'daydi' qaraymi'z (2-su'wret): Bul jag'dayda AB tuwri'si' a ha'm b tuwri'lari'na perpendikulyar boladi'. Wonda a ha'm b tuwri'lari' bir tuwri'g'a perpendikulyar bolg'an yeki tuwri' haqqi'ndag'i teoremag'a tiykarlanip wo'z-ara parallel boladi' (87-betke qaran').

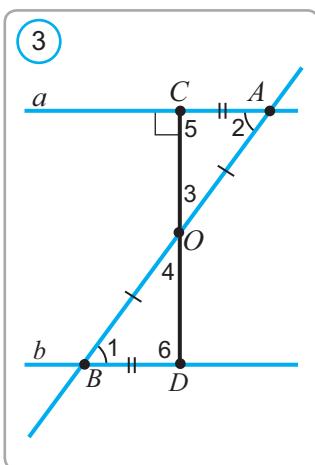

2) Yendi $\angle 1$ ha'm $\angle 2$ tuwri' mu'yesh bolmag'an jag'daydi' qaraymi'z: AB kesindisiniñ wortasi' ($AO=BO$) O noqati'nan a tuwri'si'na OC perpendikulyar ju'rgizemiz (3-su'wret). b tuwri'si'na B noqati'nan uzi'nli'g'i' AC g'a ten' bolg'an BD kesindisiniñ moyami'z. AOC ha'm BOD u'shmu'yeshliklerin qaraymi'z:

Olarda

1. figuralardi' jasaw boyi'nsha: $AC=BD$;
2. figuralardi' jasaw boyi'nsha: $AO=BO$;
3. sha'tr boyi'nsha: $\angle 1 = \angle 2$.

Wonda u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TMT belgisi boyi'nsha $\triangle AOC = \triangle BOD$ boladi'. Sonli'qtan, $\angle 3 = \angle 4$ ha'm $\angle 5 = \angle 6$ boladi'.

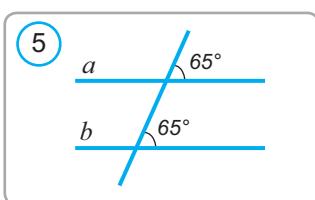
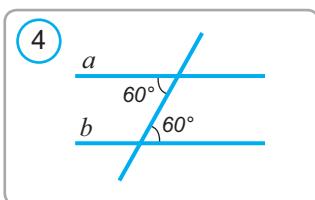
$\angle 3 = \angle 4$ bolg'anli'qtan D noqati' CO nuri'ni'n' dawaminda jati'wi', yag'ni'y C , O ha'm D noqatlari' bir tuwri'da jataturug'i'nlig'i' kelip shi'g'adi'.

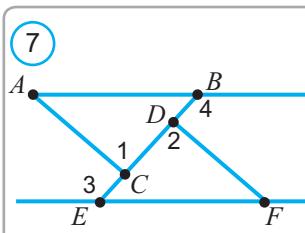
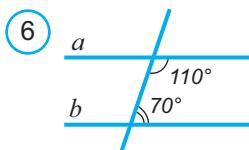
$\angle 5 = \angle 6$ bolg'anli'qtan, $\angle 6$ ha'm $\angle 5$ si'yaqli' tuwri' mu'yesh yekenligi kelip shi'g'adi'. Solay yetip, a ha'm b tuwri'lari' bir CD tuwri'si'na perpendikulyar yeken. Demek, wolar wo'z-ara parallel boladi'. **Teorema da'lillendi.**

Ma'sele. Yeger 1-su'wrette $\angle 2=55^\circ$ ha'm $\angle 5=125^\circ$ bolsa, a ha'm b tuwri'lari' wo'z-ara parallel bola ma?

Sheshiliwi: $\angle 2$ ha'm $\angle 4$ vertikal mu'yeshler bolg'ani' ushi'n $\angle 4 = \angle 2 = 55^\circ$. $\angle 5$ ha'm $\angle 6$ qon'si'las bolg'ani' ushi'n $\angle 6 = 180^\circ - \angle 5 = 180^\circ - 125^\circ = 55^\circ$. Na'tiyjede, ayqi'sh mu'yeshlerdin' wo'z-ara ten' yekenligin ani'qlaymi'z: $\angle 4 = \angle 6$. Demek, joqari'da da'lillengen yeki tuwri'ni'n' parallellik belgisi boyi'nsha a ha'm b tuwri'lari' parallel boladi'. **Juwabi':** Awa.

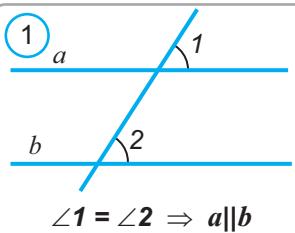

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Yeki tuwri'nin' parallellik belgisin tu'sindirin'.
2. 4-su'wrette $a \parallel b$ bolatug'i ni'n ko'rsetin'.
3. 5-su'wrette $a \parallel b$ bolatug'i ni'n ko'setin'.
4. 6-su'wrette $a \parallel b$ bolatug'i ni'n ko'setin'.
5. Yeger 1-su'wrette: a) $\angle 1 = 132^\circ$, $\angle 8 = 48^\circ$ b) $\angle 2 = 36^\circ$, $\angle 5 = 144^\circ$ c) $\angle 3 = 113^\circ$, $\angle 6 = 77^\circ$ d) $\angle 1 + \angle 7 = 180^\circ$ bolsa, $a \parallel b$ bola ma?
6. Yeger: 7-su'wrette: a) $\angle 3 = \angle 4$, $BD = CE$, $AB = EF$; b) $\angle 1 = \angle 2$, $\angle 3 = \angle 4$, $BD = CE$; c) $AB = EF$, $BD = EC$, $AC = FD$ bolsa, $\triangle ABC \cong \triangle EFD$ yekenligin ko'rsetin'.
7. a tuwri'si' ha'm wonda jatpaytug'i ni'n K noqati' berilgen. Bul tuwri'lardan neshewi a tuwri'si' menen kesiledi.

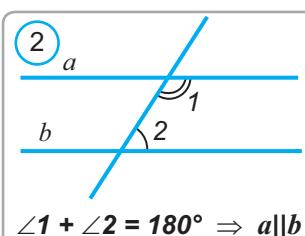
33

Yeki tuwri'nin' parallellik belgileri (dawami')

Teoremadan tuwri'dan-tuwri' kelip shi'g'atug'i ni'n qa'siyete **na'tiyje** deb aytı'ladi'. Aldı'n'g'i' temada da'lillengen teoremalardan ha'm 38- temada da'lillengen 2-3- qa'siyetlerden to'mendegi na'tiyjeler kelip shi'g'adi'.

1-na'tiyje. Yeger yeki tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken sa'ykes mu'yeshler ten' bolsa, wonda bul yeki tuwri' parallel boladi' (1-su'wret).

2-na'tiyje. Yeger yeki tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken bir ta'replemeli mu'yeshlerdin' qosi'ndi'si' 180° qa ten' bolsa, wonda bul yeki tuwri' parallel boladi' (2-su'wret).

Ma'sele. 3-su'wrettegi tuwri'lardi ni'n qaysi'lari' parallel?

Sheshiliwi: Vertikal mu'yeshlerdin' ten'ligenin, $\angle 1 = 105^\circ$, $\angle 2 = 125^\circ$, $\angle 3 = 115^\circ$. a ha'm b tuwri'lari' parallel yemes, sebebi $\angle 1 + 65^\circ = 105^\circ + 65^\circ \neq 180^\circ$.

$a \parallel b$ boladi', sebebi, $\angle 1 + 75^\circ = 105^\circ + 75^\circ = 180^\circ$ (2-na'tiyje qaran').

Tap usı'nday $b \parallel e$ boladi', sebebi $65^\circ + \angle 3 = 65^\circ + 105^\circ = 180^\circ$.

a, c ha'm e tuwri'lari' wo'z-ara parallel yemes, sebebi wolardi'n'sa'ykes mu'yeshleri ten' yemes (1-na'tiyjege qaran').

Tap usı'nday b ha'm d tuwri'lari' da parallel yemes, sebebi sa'ykes mu'yeshleri ten' yemes: $65^\circ \neq 75^\circ$.

Juwabi': $a \parallel d, b \parallel e$.

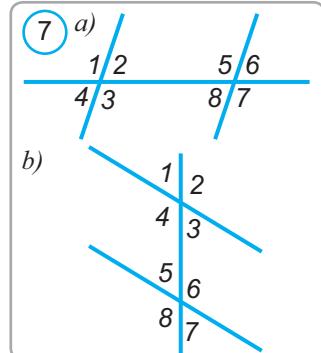
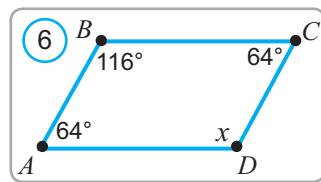
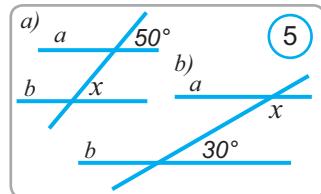
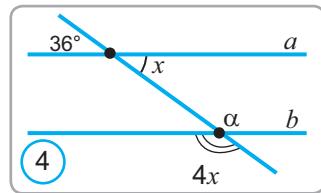
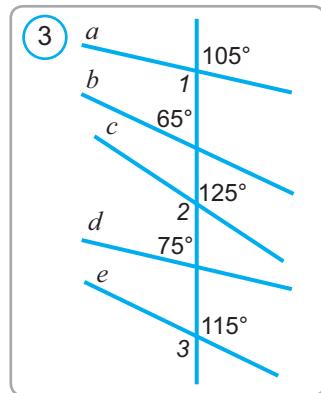
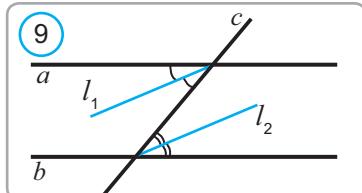
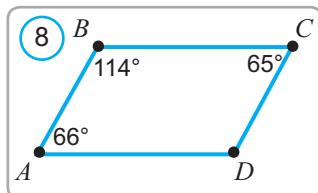
Ma'sele. 4-su'wrette $a \parallel b$ bola ma?

Sheshiliwi: Vertikal mu'yeshlerdin' qa'siyeti boyi'nsha $x = 36^\circ$. Wonda $\alpha = 4x = 4 \cdot 36^\circ = 144^\circ$ boladi'. Bir ta'replemeli mu'yeshlerdin' qosi'ndi'si' $x + \alpha = 36^\circ + 144^\circ = 180^\circ$. Demek, 2-na'tiyje boyi'nsha $a \parallel b$ boladi'.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

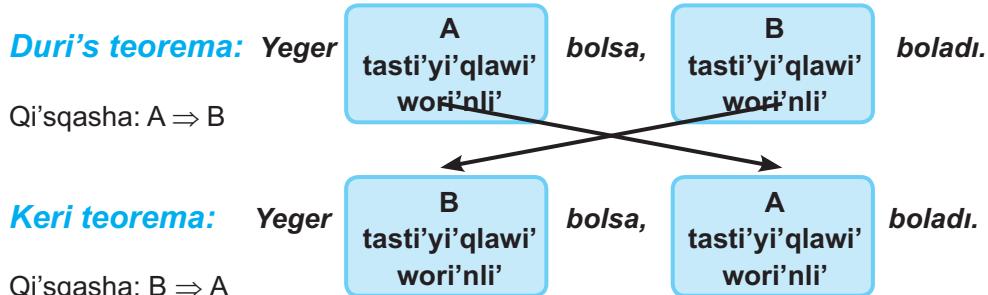
- Yeki tuwri'ni'n' parallelilik belgilerin aytı'p berin'.
- 5-su'wrette a ha'm b tuwri'lari' parallel boli'wi' ushi'n belgisiz mu'yesh neshe gradus boli'wi' kerek?
- 6-su'wrettegi belgisiz mu'yeshlerdi tabi'n'.
- Yeger 7-su'wrette a) $\angle 1 = \angle 5 = 105^\circ$; b) $\angle 3 = 60^\circ$, $\angle 8 = 120^\circ$ bolsa, qalg'an mu'yeshlerdi tabi'n'.
- 8-su'wrettegi to'rtmu'yeshliktin' qaysi' ta'repleri parallel boladi'?
- Yeki tuwri'ni'n' kesiwshi menen kesilisiwinen payda bolg'an mu'yeshlerdin' birewi 32° , wog'an sa'ykes bolg'an mu'yesh bolsa 33° qa ten' bolsa, bul tuwri'lар parallel bola ma?
- a ha'm b parallel tuwri'lari'n c tuwri'si' menen kesiwden payda bolg'an ayqi'sh mu'yeshlerdin' bissektrisaları' parallel yekenligin ko'rsetin' (9-su'wret).

34

Keri teorema

Yeger teoremani'n' sha'rti ha'm juwmaqlari'ni'n' worni' almasti'ri'lسا، jan'a aytim (yag'ni'y tasti'yi'qlaw) payda boladi'. Yeger bul aytim da duri's bolsa (yag'ni'y da'lillense), wol berilgen teoremag'a **keri teorema** dep ataladi'.

Mi'sal. "Yeger u'shmu'yeshlik ten' qaptalli' bolsa, wonda woni'n' ultani'ndagi' mu'yeshleri ten' boladi" — degen teoremag'a keri teorema to'mendegiden ibarat "**Yeger u'shmu'yeshlikten' yeki mu'yeshi ten' bolsa, wonda wol ten' qaptalli' u'shmu'yeshlik dep ataladi**".

1-shi'ni'g'i'w. Joqari'da atap o'tilgen keri teorema "U'shmu'yeshlikten' ten' qaptalli' boli'w belgisi", dep aytili'di'. Woni'n' duri'sli'g'i'n wo'z betinshe da'llilen'.

Soni' aytip wo'tiw kerek, ha'r qashanda berilgen duri's teoremag'a keri bolg'an tasti'yi'qlaw worry'nli' bola bermeydi.

Ma'selen, "Yeger mu'yeshler vertikal bolsa, wonda wolar ten' boladi", degen teoremag'a keri "Yeger mu'yeshler ten' bolsa, wonda wolar vertikal boladi" degen tasti'yi'qlaw duri's yemes.

2-shi'ni'g'i'w.

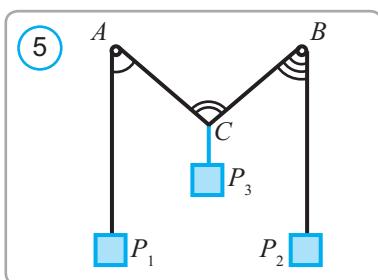
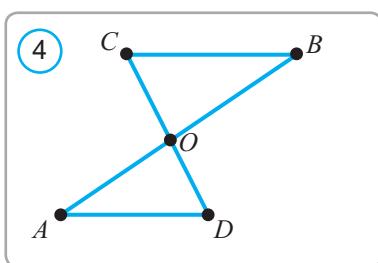
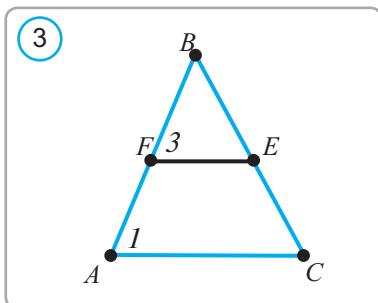
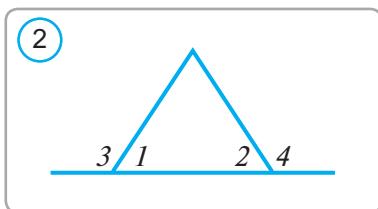
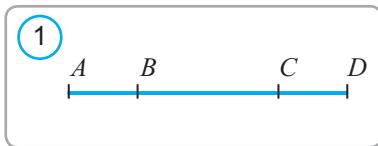
1. "Yeger jawi'n jawsa, aspanda bult boladi", degen tasti'yi'qlawg'a keri bolg'an tasti'yi'qlawdi' du'zin'. Payda bolg'an keri tasti'yi'qlawdi'n' ha'r qashan da duri's boli'w bolmasli'g'i'n tu'sindirin'.
2. To'mendegi duri's teoremalarg'a keri teoremalardi' jazi'p shi'g'i'n'. Ha'r bir keri teorema da an'lati'lg'an tasti'yi'qlawdi'n' duri's yamasa naduri's yekenligin tu'sindirin'.
 - 1) Bir tuwri'g'a perpendikulyar bolg'an yeki tuwri' wo'z-ara kesilispeydi.
 - 2) Yeger yeki u'shmu'yeshlik ten' bolsa, wolardi'n' sa'ykes ta'repleri ten' boladi'.
 - 3) Yeger qon'si'las mu'yeshler wo'z-ara ten' bolsa, wonda wolar tuwri' mu'yesh boladi'.
 - 4) Bir tuwri'g'a parallel bolg'an yeki tuwri' parallel boladi'.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Keri teorema menen duri's teoremani'n' qanday parqi' bar?

2. Duri's teoremag'a keri bolg'an teorema barqulla da wori'nli' bola ma?
3. Duri's teoremani' da'lillep, wog'an keri teoremani' da'lilsiz qabi'l etse bola ma?
4. Keri teoremag'a keri bolg'an teorema qanday ataladi'.
5. To'mendegi temalardi'n' sha'sti ha'm juwmag'i'n jazi'n'. Bul teoremalarg'a keri teoremalardi' an'lati'n' ha'm wolardi'n' duri'sli'g'i'n tekserin':
- 1) Yeger 1-su'wrette $AC = BD$ bolsa, $AB = CD$ boladi'.
 - 2) Yeger 2-su'wrette $\angle 1 = \angle 2$ bolsa, $\angle 3 = \angle 4$ boladi'.
 - 3) Yeger 3-su'wrette $EF \parallel AC$ bolsa, $\angle 1 = \angle 3$.
 - 4) Yeger 4-su'wrette $AO = OB$ ha'm $CO = OD$ bolsa, $\Delta AOD = \Delta BOC$ boladi'.
6. A ha'm B noqtalarda bekkemlengen bloklar arqali' wo'tken jipke P_1 ha'm P_2 denelerdi ildirip qoyi'lg'an (5-su'wret). P_3 dene bolsa usi' jiptin' C noqati'nda ildirilgen boli'p, P_1 ha'm P_2 denelerdi ten' salmaqlı'qta saqlap turi'pti'. $AP_1 \parallel BP_2 \parallel CP_3$ yekenligi belgili bolsa, wonda, $\angle ACB = \angle A + \angle B$ bolatug'i'ni'n da'lillen'.
7. To'mendegi temalarg'a keri temalardi' an'lati'n' ha'm wolardi'n' duri'sli'g'i'n tekserin':
- 1) Yeki tuwri'ni' kesiwshi menen kesilisiwinen payda bolg'an sa'ykes mu'yeshleri ten' bolsa, bul jag'dayda bul tuwri'ilar parallel boladi'.
 - 2) U'shinshi tuwri'g'a parallel bolg'an yeki tuwri' parallel boladi'.
 - 3) Ten' ta'repli u'shmu'yeshliktin' barli'q mu'yeshleri wo'z-ara ten' boladi'.
8. U'shmu'yeshliklerdin' ten'lik belgilerine keri teoremalardi' aytii'n'. Bul keri teoremalar duri's pa?

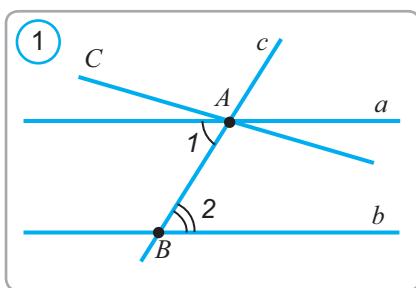
35

Yeki parallel tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken mu'yeshler

To'mende yeki tuwri'ni'n' parallellik belgilerine keri bolg'an teoremalar u'stinde toqtalami'z.

1-teorema. Yeki parallel tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken ayqi'sh mu'yeshler wo'z-ara ten' boladi'.

$a \parallel b, c - \text{kesiwshi}$ (1su'wret) $\Rightarrow \angle 1 = \angle 2$

Da'lillev. Kerisin woylaymi'z: $\angle 1 \neq \angle 2$ bolsi'n. AB nuri'na $\angle 2$ ge ten' bolg'an CAB mu'yeshin qoyami'z ($\angle CAB = \angle 2$). Bul jag'dayda, CA ha'm b tuwri'lari'n AB kesiwshi menen keskende, bir-birine ten' (jasawg'a qaray) ayqi'sh $\angle CAB$ ha'm $\angle 2$ mu'yeshlerge iye bolami'z.

Demek, CA ha'm b tuwri'lari' wo'z-ara ten' boladi'. Solay yetip, A noqati'nan b tuwri'g'a parallel bolg'an yeki (CA ha'm a) tuwri'g'a iyemiz.

Bul bolsa parallellik aksiomasi'na qarama-qarsi' boladi'. Demek, woylag'ani'mi'z naduri's, $\angle 1 = \angle 2$ yeken.

Teorema da'lillendi.

Na'tiyje. Yeger tuwri' parallel tuwri'lardan birine perpendikulyar bolsa, wonda yekinshisine de perpendikulyar boladi'.

Na'tiyje si'pati'nda keltirilgen tasti'yilqlawdi'n' duri'sli'g'i'n wo'z betinshe tekserip ko'rın'.

2-teorema. Yeki parallel tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken sa'ykes mu'yeshler wo'z-ara ten' boladi'.

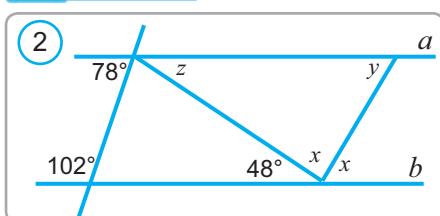

3-teorema. Yeki parallel tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken bir ta'replemeli mu'yeshlerdin' qosi'ndi'si' 180° qa ten' boladi'.

Teoremalardi' wo'z betinshe da'lillevge urı'ni'p ko'rın'.

Ma'sele. 2-su'wrettegi belgisiz mu'yeshlerdi tabi'n'.

Sheshiliwi: Bir ta'replemeli mu'yeshlerdin' qosi'ndi'si' $78^\circ + 102^\circ = 180^\circ$ bolg'anı' ushi'n $a \parallel b$ boladi'. Demek, 1-teorema boyi'nsha $z = 48^\circ$ ha'm $x = y$ boladi'. $x + x + 48^\circ = 180^\circ$ bolg'anı' ushi'n (jayi'q mu'yeshlerdin' shaması'), $x = 66^\circ$. Demek, $y = 66^\circ$.

Juwabi': $x = 66^\circ; y = 66^\circ; z = 48^\circ$.

Ma'sele. 3-su'wrette $a \parallel b$, $c \parallel d$. To'mendegi ten'liklerdin' qaysi' biri duri's?

- 1) $\angle 1 = \angle 15$; 2) $\angle 3 = \angle 13$; 3) $\angle 4 = \angle 16$; 4) $\angle 4 = \angle 8$;
 5) $\angle 1 = \angle 12$; 6) $\angle 7 = \angle 10$; 7) $\angle 8 = \angle 16$; 8) $\angle 8 = \angle 11$;
 9) $\angle 4 + \angle 13 = 180^\circ$; 10) $\angle 6 + \angle 14 = 180^\circ$; 11) $\angle 7 + \angle 12 = 180^\circ$; 12) $\angle 8 + \angle 9 = 180^\circ$.

Sheshiliwi: 3) $\angle 4 = \angle 2$ (vertikal mu'yeshlerdin' qa'siyeti boyi'nsha), $\angle 2$ va $\angle 16$ – sa'ykes mu'yeshler bolg'ani' ushi'n $\angle 2 = \angle 16$. Demek, $\angle 4 = \angle 16$ ten'ligi duri's.

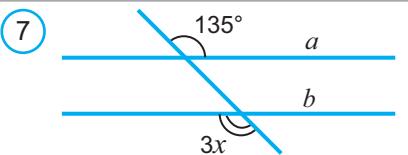
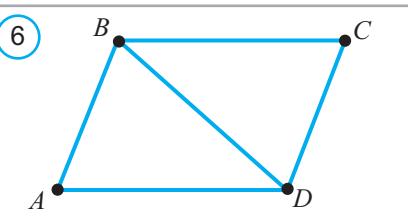
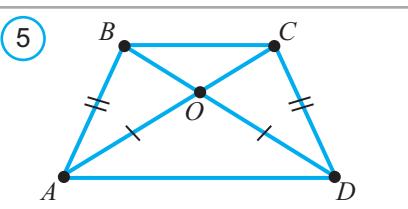
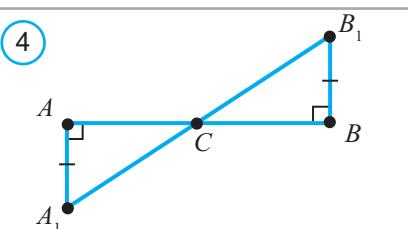
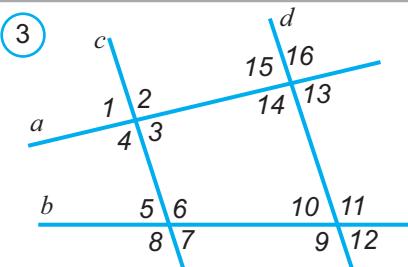
5) $\angle 12 = \angle 7$ (sa'ykes mu'yeshlerdin' qa'siyeti boyi'nsha) ha'm $\angle 7 = \angle 5$ (vertikal mu'yeshler). $\angle 5$ ha'm $\angle 1$ sa'ykes mu'yeshler. $a \parallel b$, soni'n' ushi'n $\angle 1 \neq \angle 5 = \angle 7 = \angle 12$, yag'ni'y $\angle 1 = \angle 12$ ten'ligi naduri's.

9) $\angle 4 = \angle 2$, $\angle 13 = \angle 15$ (vertikal mu'yeshler), $c \parallel d$, $\angle 2$ ha'm $\angle 15$ – bir ta'replemeli mu'yeshler bolg'ani' ushi'n, $\angle 2 + \angle 15 = 180^\circ$. Demek, $\angle 4 + \angle 13 = 180^\circ$ ten'ligi duri's.

11) $c \parallel d$ bolg'ani' ushi'n $\angle 7 = \angle 10$ (ayqi'sh mu'yeshlerdin' qa'siyeti boyi'nsha) ha'm $\angle 10 = \angle 12$ (vertikal mu'yeshler). Demek, $\angle 7 = \angle 12$.

Soni'n' ushi'n $\angle 7 + \angle 12 = 180^\circ$ ten'ligi tek $\angle 7 = \angle 12 = 90^\circ$ bolg'anda wori'nli' boladi'.

Qalg'an ten'liklerdin' usi' si'yaqli' wo'zin'iz wo'z betinshe tekserip shi'g'i'n'.

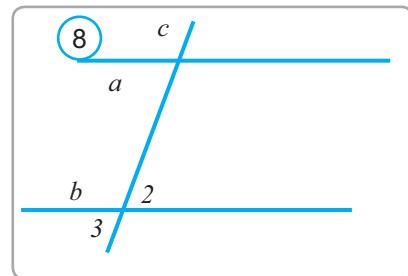
Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

- 4-su'wrette $AC = CB$ yekenligin ko'rsetin'.
- Berilgen kesindinin' wortasi'n tabi'wda 1-ma-seleden qalay paydalani'w mu'mkin?
- 5-su'wrette $BC \parallel AD$, $AO = OD$ yekenligi belgili.
 a) $BO = OC$; b) $AC = BD$; c) $\triangle AOB = \triangle COD$;
 d) $\triangle ABD = \triangle ACD$ ten'liklerin da'lilen'.
- 6-su'wrette $BC \parallel AD$ ha'm $AB \parallel CD$ bolsa,
 $\triangle ABD = \triangle CBD$ yekenligin da'lilen'.
- 7-su'wrette $a \parallel b$ bolsa, $x = ?$

6. ABC ha'm $A_1B_1C_1$ su'yir mu'yeshler berilgen. Yeger $AB \parallel A_1B_1$ ha'm $BC \parallel B_1C_1$ bolsa, $\angle ABC = \angle A_1B_1C_1$ boli'wi'n da'lillen'.
- 7*. Sa'ykes ta'repleri parallel tuwri' si'zi'qlarda jatgan mu'yeshlerdin' qosi'ndisi 180° ga ten' yekenligin esaplan'.

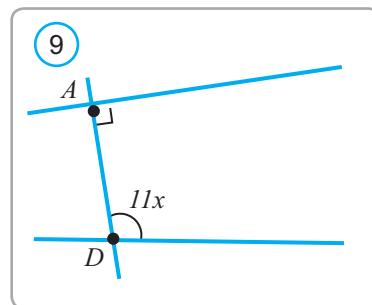
Yesletpe. 6-7-ma'selelerde kettirilgen teoremlar – sa'ykes ta'repleri parallel bolg'an ko'rinisinin' qa'siyetleri dep ju'rgiziledi.

8. Yeger 8-su'wrette $a \parallel b$, $c \parallel d$ ha'm $\angle 1 = 55^\circ$ bolsa, $\angle 2$ ham $\angle 3$ ti tabin'.
9. Sa'ykes ta'repleri parallel tuwri'larda jatqan mu'yeshlerdin' 40° ga ten'. Usi mu'yeshlerdi tabin'.
- 10*. ABC ha'm $A_1B_1C_1$ su'yir mu'yeshler berilgen. Yeger $AB \perp A_1B_1$ ha'm $BC \perp B_1C_1$ bolsa, $ABC = A_1B_1C_1$ boli'wi'n da'lillen'.
- 11*. Sa'ykes ta'repleri perpendikular tuwrilarda jatqan mu'yeshlerdin' birewi su'yir, ekinshisi dog'al. Bul mu'yeshlerdin' 180° ga ten' yekenligin da'lillen'.

Yesletpe. 10-11-ma'selelerde keltirilgen teoremlar – sa'ykes ta'repleri wo'z-ara perpendikulyar bolg'an mu'yeshlerdin' qa'siyetleri dep jurgiziledi.

12. 9-sizilmada'gi ABC ha'm ADC mu'yeshlerdin' sa'ykes ta'repleri perpendikulyar. Belgisiz mu'yeshlerdi tabi'n?

1. Bos qaldi'ri'lq'an wori'nlardı' logikali'q jaqtan duri's so'zler menen toli'qtı'ri'n'.

1. Tuwri'da jati'wshi' noqat arqali' wog'an perpendikulyar bolg'an ju'rgiziw mu'mkin.
2. Yeger yeki tuwri'ni' kesiwshi menen keskende payda bolg'an ten' bolsa, bul tuwri'lar parallel boladi'.
3. Tegisliktegi yeki tuwri' , wolar parallel tuwri'lar delinedi.
4. Yeki parallel tuwri'dan birewin kesip wo'tken tuwri'
5. Tuwri'da jatpaytug'i'n noqat arqali' wog'an parallel tuwri' wo'tedi.
6. Tuwri'ni'n' qa'legen noqati' arqali' tek bir tuwri' ju'rgiziw mu'mkin.
7. Tuwri' mu'yesh asti'nda kesilisken tuwri'lar dep ataladi'.
8. Bir tuwri'g'a yeki tuwri' wo'z-ara parallel boladi'.
9. Yeger yeki tuwri'ni' kesiwshi menen keskende payda bolg'an bir ta'replemeli mu'yeshler tuwri'lar parallel boladi'.
10. Parallel tuwri'lardi' kesiwshi menen keskende payda bolg'an sa'ykes

2. To'mende keltirilgen ga'plerde qa'te bolsa, qa'teni tabi'n' ha'm woni' du'zetiñ'.

1. Tuwri'ni'n' tek g'ana bir noqati'nan wog'an perpendikulyar tuwri' ju'rgiziw mu'mkin.
2. Berilgen tuwri'da jatpaytug'i'n tek g'ana bir noqattan usi' tuwri'g'a perpendikulyar tu'siriw mu'mkin.
3. AB ha'm AK parallel tuwri'lari'ni'n' birine perpendikulyar bolg'an yekinshisine de perpendikulyar boladi'.
4. Yeki tuwri'ni'n' kesiwshi menen kesilisiwinen payda bolg'an ayqi'sh mu'yeshleri ten' boladi'.
5. Yeger yeki kesindi kesilispese wolar parallel kesindiler dep ataladi'.
6. Sa'ykes ta'repleri parallel bolg'an mu'yeshler ten' boladi'.
7. Yeger $a \perp b$, $b \perp c$ bolsa, $a \perp c$ boladi'.
8. Sa'ykes ta'repleri perpendikulyar bolg'an mu'yeshlerdin' qosı'ndi'si' 180° qa ten'.
9. Yeger yeki tuwri'ni' kesiwshi menen kesilisiwinen payda bolg'an bir ta'replemeli mu'yeshler ten' bolsa, tuwri'lar parallel boladi'.
10. Perpendikulyar tuwri'larg'a parallel bolg'an tuwri'lar da wo'z-ara parallel boladi'.
11. Yeger $a \parallel b$, $b \parallel c$ bolsa, $a \parallel c$ boladi'.

3. Kestede keltirilgen qa'siyetler ha'm talqi'lawlarg'a sa'ykes keliwshi geometriyali'q mu'yeshlerdi tabi'n'.

1.	Uli'wmali'q noqatqa iye bolmag'an tuwri'lar	
2.	Tuwri' mu'yesh asti'nda kesilisedi	
3.	Noqattan tuwri'g'a tek g'ana birewin tu'siriw mu'mkin	
4.	Noqattan tuwri'g'a qa'legenshe tu'siriw mu'mkin	
5.	Sha'rt ha'm juwmaq bo'limi almasqan	
6.	Yeki tuwri'ni' kesiwshi menen keskende payda bolatug'i'n mu'yeshler	

4. Birinshi bag'anada berilgen geometriyali'q tu'sinikke yekinshi bag'anadan tiyisli qa'siyet yamasa talqi'lawdi' duri's qoyi'n'.

Geometriyali'q tu'sinik	Qa'siyetler, tali'qlawlar
1. Parallel tuwri'lar 2. Perpendikulyar tuwri'lar 3. Kesiwshi yeki tuwri'ni' keskende 4. Ayqi'sh mu'yeshler 5. Keri teorma 6. Bir ta'replemeli mu'yeshler	A. Barli'q waqi'tta tuwri' yemes. B. Kesilispeydi. C. Kesiliskende tuwri' mu'yeshler payda yetedi. D. Ayqi'sh, sa'ykes bir ta'replemeli mu'yeshler payda yetedi. E. Bir yarımtegislikte jatadi'. F. Ten' bolsa, tuwri'lar parallel boladi'.

5. Testler.

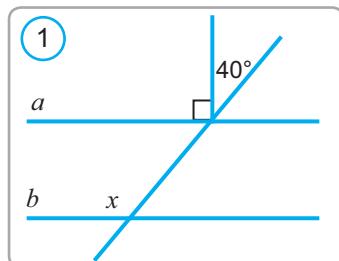
- Berilgen tuwri'da jatpaytug'i'n noqat arqali' wog'an parallel bolg'an neshe tuwri' ju'rgiziw mu'mkin?
 A) 1; B) 2; D) 4; E) qa'legenshe.
- Yeger $a \parallel b$, $b \perp c$, $c \perp d$ bolsa, to'mendegi juwaplardı'n' qaysı'lari' duri's?
 A) $a \perp d$, $b \perp d$ B) $a \perp c$, $b \parallel d$
 D) $a \parallel c$, $a \perp d$ E) $a \perp c$, $a \perp d$, $b \perp d$.
- Tegislikte berilgen tuwri'da jatpaytug'i'n noqat arqali' usi' tuwri'g'a neshe perpendikulyar tuwri' ju'rgiziw mu'mkin?
 A) 1; B) 2; D) 4; E) qa'legenshe.

4. Sa'ykes ta'repleri perpendikulyar bolg'an mu'yeshlerdin' biri yekinshisinen 90° qa u'lken. Usi' mu'yeshlerdi tabi'n'.

- A) $90^\circ, 90^\circ$; B) $60^\circ, 150^\circ$;
D) $30^\circ, 120^\circ$; E) $45^\circ, 135^\circ$.

5. 1-su'wrette $a \parallel b$ bolsa, $x = ?$

- A) 100° ; B) 110° ; D) 130° ; E) 140° .

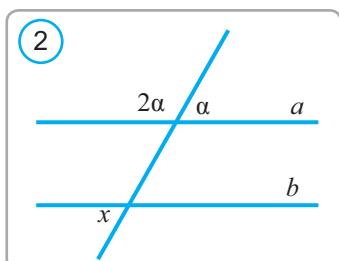

6. 2-su'wrette $a \parallel b$ bolsa, $x = ?$

- A) 30° ; B) 45° ; D) 60° ; E) 36° .

7. $x = ?$ (3-su'wret)

- A) 96° ; B) 108° ; D) 112° ; E) 78° .

8. $x = ?$ (4-su'wret)

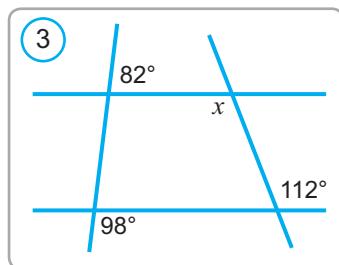
- A) 96° ; B) 86° ; D) 94° ; E) 74° .

9. 5-su'wrette $a \parallel b$ ha'm $\alpha - \beta = 70^\circ$ bolsa, $\alpha = ?$

- A) 30° ; B) 125° ; D) 75° ; E) 36° .

10. Yeki tuwri' si'zi'q u'shinski tuwri' siziq penen kesiliskende neshe ten'su'yir mu'yesh payda boladi'?

- A) 3; B) 4; D) 6; E) 5.

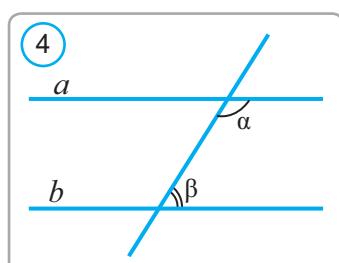

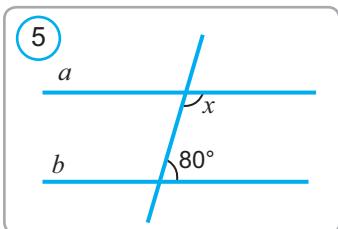
11. Yeki tuwri' si'zi'q u'shinski tuwri' si'zi'q penen kesiliskende neshe tuwri' mu'yesh payda boladi'?

- A) 2; B) 6; D) 8; E) 5.

12. Yeki tuwri' si'zi'q u'shinski tuwri' si'zi'q penen kesiliskende payda bolg'an u'sh ishki mu'yesh qosindisi 290° qa ten'. To'rtinshi mu'yeshti: tabin'.

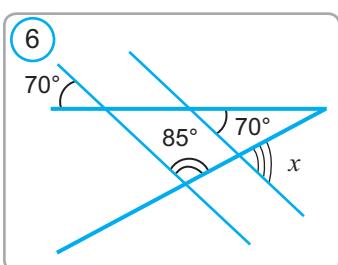
- A) 145° ; B) 110° ; D) 36° ; E) 70° .

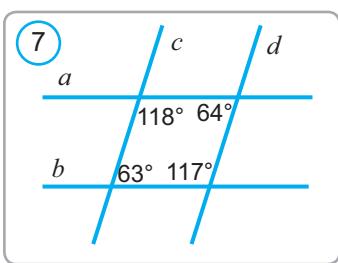
13. 5-su'wrette $a \parallel b$ bolsa, x ti tabi'n'.

- A) 100° ; B) 80° ; D) 110° ; E) 90° .

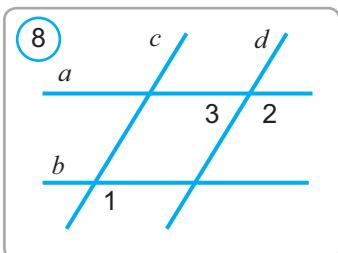
14. 6-su'wrette x ti mu'yeshti tabi'n'.

- A) 105° ; B) 95° ; D) 85° ; E) 75° .

15. 7-su'wrette qaysi' tuwri' si'zi'qlar wo'z-ara parallel boladi'?

- A) $a \parallel b$; B) $a \parallel c$; D) $c \parallel b$; E) $c \parallel d$.

16. 8-su'wrette $a \parallel b$, $c \parallel d$ ha'm $\angle 1 = 122^\circ$ bolsa, $\angle 2$ ha'm $\angle 3$ ti tabi'n'.

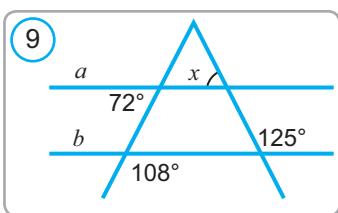
- A) $\angle 2 = 122^\circ$; $\angle 3 = 58^\circ$

- B) $\angle 2 = 130^\circ$; $\angle 3 = 58^\circ$

- D) $\angle 2 = 122^\circ$; $\angle 3 = 68^\circ$

- E) $\angle 2 = 130^\circ$; $\angle 3 = 50^\circ$

6. Ma'seleler.

1. 1-su'wrette sa'ykes ta'repleri perpendikulyar bolg'an mu'yeshlerdi ani'qlan' ha'm wo'z-ara ten' bolg'ani'n ko'rsetin'.

2. Yeger 2-su'wrette $OA \perp OC$, $OD \perp OB$ bolsa, $x=?$.

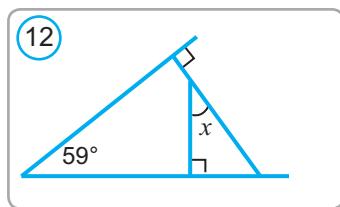
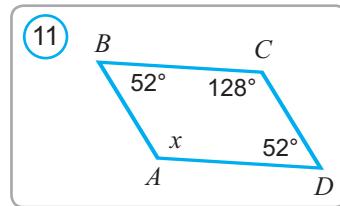
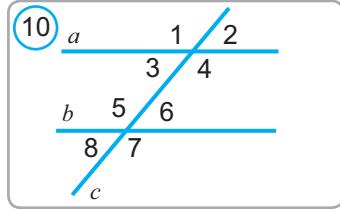
3.* 3-su'wrette neshe sa'ykes ta'repleri perpendikulyar bolg'an mu'yeshler bar?

4. $\alpha + \beta = ?$ (4-su'wret)

5. $x = ?$ (5-su'wret)

6.* ABC u'shmu'yeshliktin' AD bisseiktrisasi' wortasi'nan AD g'a perpendikulyar yetip ju'rgizilgen tuwri' AC ta'repti M noqatta kesedi. $MD \parallel AD$ yekenligin da'lillen'.

7. Yeki tuwri' si'zi'qtı' u'shinshi tuwri' si'zi'q penen keskende payda bolg'an mu'yeshlerdin' birewi 47° ga ten'. Jnde sa'ykes mu'yesh neshe gradus bolg'anda bul yeki tuwri' si'zi'q parallel boladi'?
8. Yeki parallel tuwri' si'zi'qta kesiwshi menen keskende payda bolg'an almasi'ni'wshi' mu'yeshler qosı'ndı'sı' 84° . Qalg'an mu'yeshlerdi tabi'n'.
9. Yeki parallel tuwri' si'zi'qtı' kesiwshi menen keskende payda bolg'an mu'yeshlerden birewi yekinshisinen 8 ma'rte u'lken. Payda bolg'an barlıq mu'yeshlerdi tabi'n'.
10. Yeki tuwri' parallel tuwri' si'zi'qtı' kesiwshi menen keskende payda bolg'an bir ta'repli mu'yeshler ayirmasi' 30° . Bul mu'yeshlerdi tabi'n'.
11. 12-su'wretigi; belgisiz mu'yeshti; tabi'n'.
12. Sa'ykes ta'repleri parallel tuwri' si'zi'qlarda jatgan mu'yeshler ayi'rmasi' 30° ga ten'. Usi' mu'yeshlerdi tabi'n'.

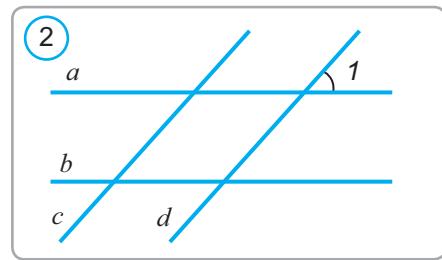
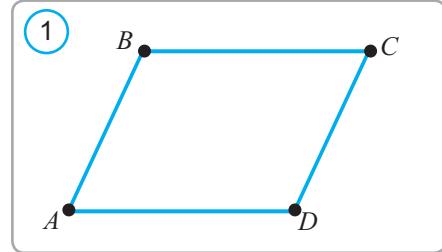

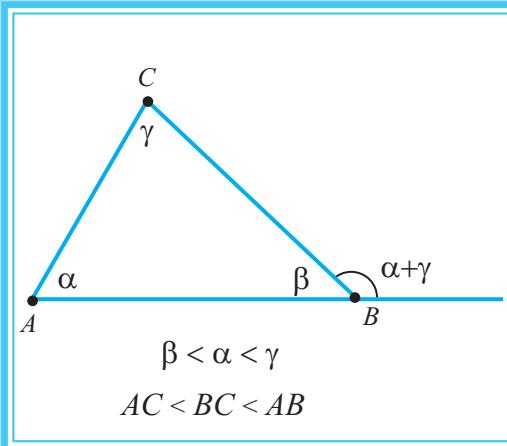
37

4-baqlaw jumi'si'

U'lgili baqlaw jumi'si' yeki bo'limnen ibarat:

- I. 101–103-bettegi testlerge uqsas 5 test;
 - II. To'mendegi ma'selelerge uqsas 3 ma'sele (4-ma'sele jaqsi' wo'zlestirip ati'rg'an woqi'wshi'lar ushi'n).
- Yeki parallel tuwri'ni'n' kesiwshi menen kesilgende payda bolg'an mu'yeshlerdin' biri 34° ke ten'. Qalg'an mu'yeshlerdi tabi'n'.
 - Yeger 1-su'wrette $BC \parallel AD$ ha'm $AB \parallel CD$ bolsa, $AB=CD$ yekenligin da'lilen'.
 - Yeger 2-su'wrette $a \parallel b$, $c \parallel d$ ha'm $\angle 1 = 48^\circ$ bolsa, qalg'an mu'yeshlerdi tabi'n'.
 - ABC u'shmu'yeshliginin' A to'besinen ju'r-gizilgen bissektrisa BC ta'repin D noqati'nda kesip wo'tedi. D noqati'nan ju'rgizilgen tuwri' AC ta'repin E noqati'nda kesip wo'tedi. $AE=DE$ bolsa, $DE \parallel AB$ yekenligin da'lilen'.

IV BAP

U'ShMU'YEShLiKTiN' TA'REPLERI HA'M MU'YEShLERİ ARASINDAG'I QATNASLAR

Bul bapti' u'yrenip shi'qqannan keyin to'mendegi bilim ha'm ko'nlikpelerge iye bolasi'z:

Bilimler:

- Sa'ykes ta'repleri wo'z-ara parallel bolg'an mu'yeshlerdi ha'm wolardi'n' qa'siyetlerin biliw;
- sa'ykes ta'repleri wo'z-ara perpendikulyar bolg'an mu'yeshlerdi ha'm wolardi'n' qa'siyetlerin biliw;
- u'shmu'yeshliktin' ishki mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si' haqqi'ndag'i' teoremani' biliw ha'm da'lillewdi biliw;
- u'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshin ha'm woni'n' qa'siyetin biliw;
- u'shmu'yeshliktin' mu'yeshleri ha'm ta'repleri arasi'ndag'i' qatnasti' an'lati'wshi' teoremalardi' biliw.

Ko'nlikpeler:

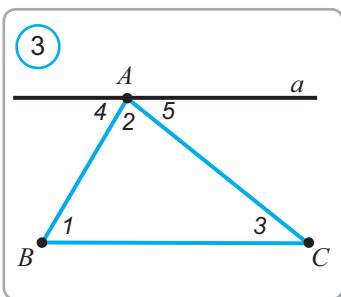
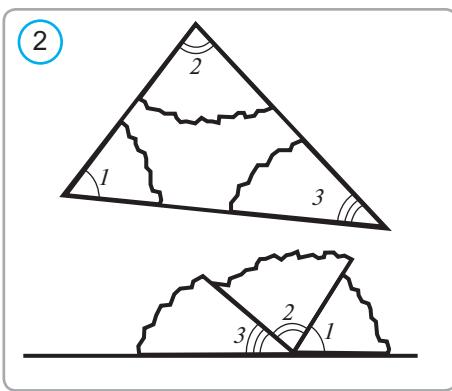
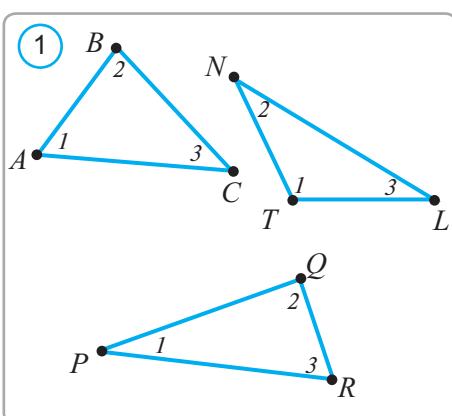
- Sa'ykes ta'repleri wo'z-ara parallel yamasa wo'z-ara perpendikulyar bolg'an mu'yesh-lerdi si'zi'lmada ko'rsetip bere ali'w;
- u'shmu'yeshliktin' ishki mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si'n a'meliy usi'l menen taba ali'w.
- wo'zlestirilgen teoriyalıq bilimlerdi, qa'siyetlerdi ma'seleler sheshiwde ha'm a'meliy islerdi wori'nlawda qollana biliw.

38

U'shmu'yeshliklerdin' ishki mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si' haqqi'ndag'i' teorema

Aktivlestiriwshi shi'ni'g'i'w.

1. To'mendegi su'wrette su'wretlengen $\triangle ABC$ u'shmu'yeshliginin' u'sh mu'yeshlerin transportir ja'rdeminde wo'lshen' ha'm wolardi'n' qosi'ndi'si'n esaplan'. Tap usi' isti $\triangle MNK$ ha'm $\triangle PQR$ u'shmu'yeshlikleri ushi'n da wori'nlan'. Na'tiyjeler tiykari'nda kesteni tolti'ri'n'. Qanday qa'siyetti ani'qladi'n'i'z? Woni' bir ga'p penen an'lati'n'.

U'shmu'yeshlikler	$\angle 1$	$\angle 2$	$\angle 3$	$\angle 1 + \angle 2 + \angle 3$
$\triangle ABC$				
$\triangle MNK$				
$\triangle PQR$				

2. Bir bet qag'azg'a qa'legen $\triangle ABC$ u'shmu'yeshlikti si'zi'n' ha'm mu'yeshlerin 1, 2 ha'm 3 tsifrlari' menen belgilen'. Woni'n' mu'yeshlerin 2-su'wrette ko'rsetilgendez yetip ji'rti'p ali'n' ha'm izbe-iz qoyi'n'. Bunnan qanday juwmaq shi'g'ari'w mu'mkin.

Yendi geometriyani'n' yen' a'hmiyetli teoremlari ni'n biri – u'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si' haqqi'ndag'i' teoremani' da'lilleymiz.

Teorema. U'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si' 180° qa ten'.

$$\triangle ABC$$

$$\angle A + \angle B + \angle C = 180^\circ$$

Da'lillev. A to'besinen BC ta'repine parallel a tuwri'si'n ju'rgizemiz (3-su'wret).

$\angle 1 = \angle 4$, sebebi bul mu'yeshler, a ha'm BC parallel tuwri'lardi' AB kesiwshi menen keskende payda bolg'an ayqi'sh mu'yesh boladi'.

$\angle 3 = \angle 5$, sebebi bul mu'yeshler, a ha'm BC parallel tuwri'lardi' AC kesiwshi menen keskende payda bolg'an ayqi'sh mu'yesh boladi'.

$\angle 4 + \angle 2 + \angle 5 = 180^\circ$, sebebi bul mu'yeshler uli'wma to'bege iye ha'm jay'i'q mu'yeshti payda yetip ati'r. Payda bolg'an bul u'sh ten'likten,

$\angle 1 + \angle 2 + \angle 3 = 180^\circ$, yag'hi'y $\angle A + \angle B + \angle C = 180^\circ$ yekenligin payda yetemiz. **Teorema da'lillendi.**

1-ma'sele. 4-su'wrette berilgen mag'li'wmatlardan paydalani'p belgisiz mu'yesh x ti' tabi'n'.

Sheshiliwi: $\triangle ABC$ -ten' qaptalli' u'shmu'yeshlik bolg'ani' ushi'n, $\angle ACB = \angle A = 40^\circ$. Vertikal mu'yeshlerdin' qa'siyeti boyi'nsha, $\angle DCE = \angle ACB = 40^\circ$. Sha'rt boyi'nsha $\triangle CED$ de ten' qaptalli'. Sonli'qtan, $\angle DCE = \angle DEC = 40^\circ$.

Demek, u'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si' haqqi'ndag'i' teoremag'a baylani'sli', $\triangle CDE$ de: $40^\circ + 40^\circ + x = 180^\circ$, yamasa $x = 100^\circ$.

Juwabi': 100° .

2-ma'sele. U'shmu'yeshliktin' mu'yeshleri 2:3:7 qatnasta bolsa, wolardi'n gradus wo'lshewin tabi'n'

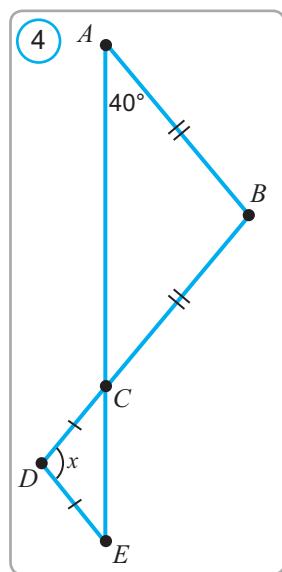
Sheshiliwi: Sha'rt boyi'nsha u'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerin $2x$, $3x$ ha'm $7x$ dep belgileymiz. Bul jag'dayda u'shmu'yeshliktin, mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si' haqqi'ndag'i' teorema boyi'nsha. $2x + 3x + 7x = 180^\circ$ ten'likke iyemiz. Wonnan $x = 15^\circ$ yekenligin tabami'z.

Demek, u'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerinin' gradus wo'lshemi 30° , 45° ha'm 105° qa ten' yeken. **Juwabi':** 30° , 45° , 105° .

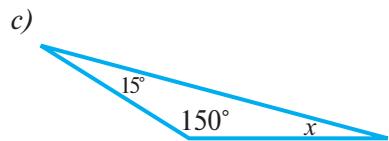
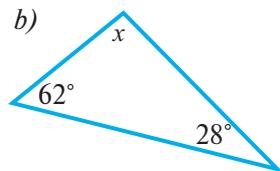
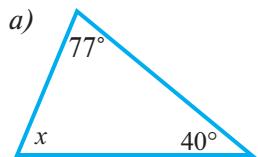

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

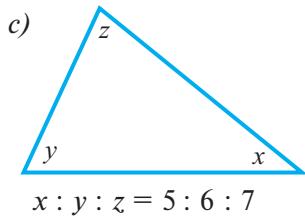
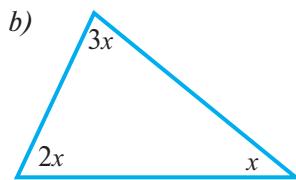
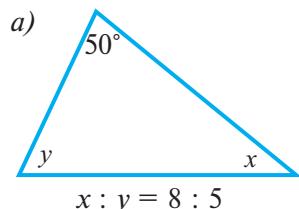
- U'shmu'yeshliktin' mu'yeshleri haqqi'ndag'i' teoremani' keltirin' ha'm su'wrette tu'sindirin'.
- U'shmu'yeshliktin' neshe mu'yeshi tuwri' boli'wi' mu'mkin?
- U'shmu'yeshliktin' neshe mu'yeshi dog'al boli'wi' mu'mkin?
- Mu'yeshleri: a) 5° , 55° , 120° ; b) 46° , 150° , 4° ; c) 100° , 20° , 50° bolg'an u'shmu'yeshlikler bar ma?
- Yeger u'shmu'yeshliktin' yeki mu'yeshi: a) 60° ha'm 40° ; b) 70° ha'm 85° ; c) 90° ha'm 45° ; d) 105° ha'm 30° bolsa, woni'n' u'shinshi mu'yeshin tabi'n'.

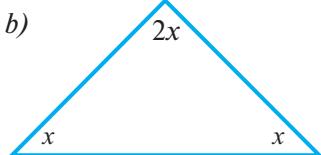
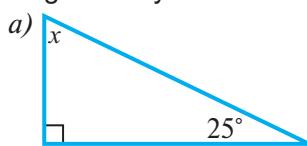
6. Belgisiz mu'yeshti tabi'n'.

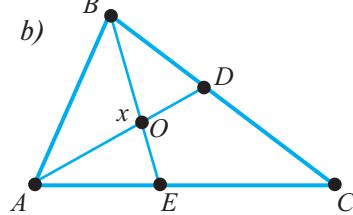
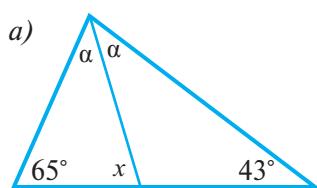
7. Belgisiz mu'yeshlerdi tabi'n'.

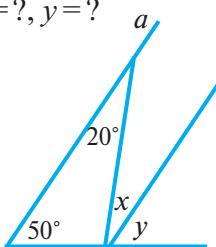
8. Belgisiz mu'yeshlerdi tabi'n'.

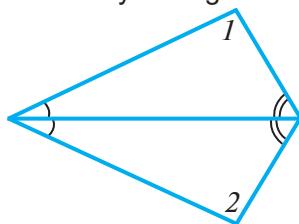
9. a) $x=?$; b) AD va BE – bissektrisalar, $\angle BAC=64^\circ$, $\angle ABC=96^\circ$, $x=?$

10. $a \parallel b$, $x=?$, $y=?$

11. $\angle 1=\angle 2$ yekenligin da'llilen'.

12*. U'shmu'yeshliktin' mu'yeshleri α , β , γ ushi'n $\alpha=(\beta+\gamma)/2$ bolsa, α ni' tabi'n'.

13. Ten' ta'repli u'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerin tabi'n'.

14. Ten' qaptalli' tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerin tabi'n'.

15. Yeger ten' qaptalli' u'shmu'yeshliklerdin' biri a) 50° ; b) 60° ; c) 105° bolsa, wonda woni'n' mu'yeshlerin tabi'n'.

39

U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yyeshinin' qa'siyeti

U'shmu'yeshliktin' ishki mu'yeshine qon'si'las bolg'an mu'yesh u'shmu'yeshliktin' **si'rtqi'** mu'yeshi dep ataladi'.

1-su'wrette $\triangle ABC$ u'shmu'yeshliginin' B mu'yeshine si'rtlay bolg'an CBD ha'm $\triangle ABE$ mu'yeshleri su'wretlengen. Bul mu'yeshler vertikal bolg'ani' ushi'n wo'z-ara ten' bolatug'i nl'i'g'i' belgili. Qalg'an A ha'm C mu'yeshlerinin' si'rtqi' mu'yeshlerin si'zi'p ko'rsetin'.

U'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerin, woni'n' si'rtqi' mu'yeshlerinen pari'qlaw ushi'n ishki mu'yeshler dep te ataymi'z.

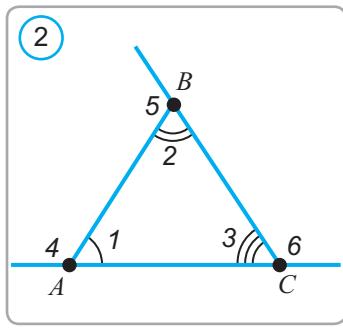
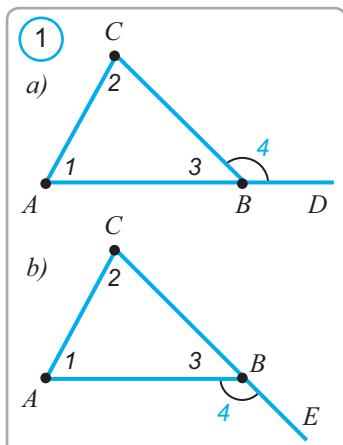

Geometriyali'q izertlew.

2-su'wrettegi $\triangle ABC$ u'shmu'yeshliginin' barli'q ishki ha'm si'rtqi' mu'yeshlerin transportir ja'rdeinde wo'lshen' ha'm to'mendegi mu'yeshler (ha'r bir si'rtqi' mu'yesh ha'm wog'an qon'si'las bolmag'an ishki mu'yeshlerdin' qos'i'ndi'si'ni'n') din' shamalari'n wo'z-ara sali'sti'ri'n':

- a) $\angle 4$ ha'm $\angle 2 + \angle 3$
- b) $\angle 5$ ha'm $\angle 1 + \angle 3$
- c) $\angle 6$ ha'm $\angle 1 + \angle 2$

Sali'sti'ri'w na'tiyjesinde qanday juwmaqqa keldin'iz. Woni' shamalap tasti'yi'qlaw tu'rinde an'lati'n'.

Teorema. U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshi u'shmu'yeshliktin' wog'an qon'si'las bolmag'an yeki ishki mu'yeshlerinin' qos'i'ndi'si'na ten'.

ΔABC , $\angle 4 - si'rtqi' mu'yesh$
(1-su'wret)

Da'lillewerek:
 $\angle 1 + \angle 2 = \angle 4$

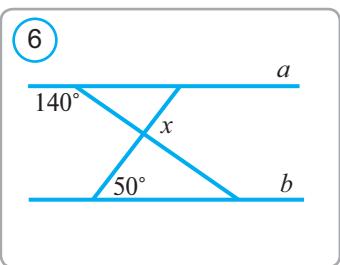
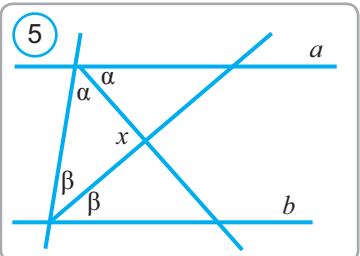
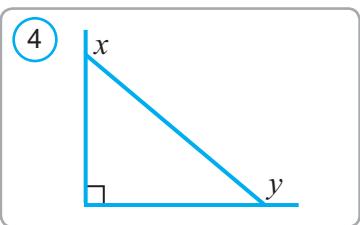
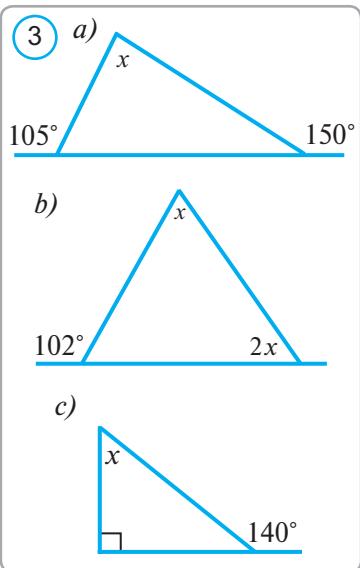
Da'lillew. 1-su'wretke qaraymi'z. Wonda, qon'si'las mu'yeshlerdin' qa'siyeti boyi'nsha $\angle 3 + \angle 4 = 180^\circ$.

U'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerinin' qos'i'ndi'si' haqqi'ndag'i' teorema boyi'nsha $\angle 1 + \angle 2 + \angle 3 = 180^\circ$.

Bul yeki ten'llikten,

$\angle 1 + \angle 2 + \cancel{\angle 3} = \cancel{\angle 3} + \angle 4$, yag'ni'y $\angle 1 + \angle 2 = \angle 4$ ten'ligin payda yetemiz.

Teorema da'lillendi.

Bul teoremadan to'mendegi na'tiyje kelip shi'g'adi'.

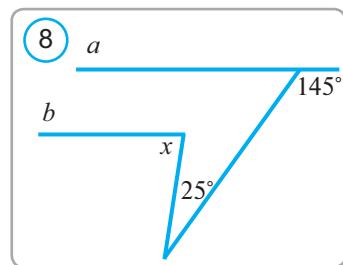
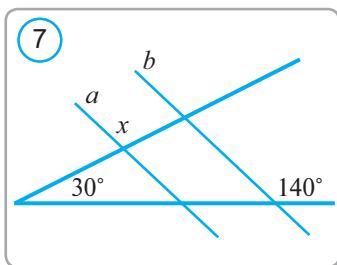
Na'tiyje. U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshi, wog'an qon'si'las bolmag'an, ishki mu'yeshlerinin' ha'r birinen u'ken.

Woni'n' duri'sli'g'i'n wo'z betinshe tekserin'.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshi degen ne?
2. U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshi haqqi'ndag'i teoremani' tu'sindirin'.
3. U'shmu'yeshliktin' yeki si'rtqi' mu'yeshi 120° ha'm 135° bolsa, ishki mu'yeshlerin tabi'n'.
4. U'shmu'yeshliktin' ishki mu'yeshlerinin' biri 30° qa, si'rtqi' mu'yeshlerinin' biri 60° qa ten'. U'shmu'yeshliktin' qalg'an ishki mu'yeshlerin tabi'n'.
5. 3-su'wrettegi belgisiz mu'yeshti tabi'n'.
6. 4-su'wrette $x + t$ tabi'n'.
7. Yeger 5-su'wrette $a \parallel b$ bolsa, x ti tabi'n'.
8. Yeger 6-su'wrette $a \parallel b$ bolsa, x ti tabi'n'.
9. Yeger 7-su'wrette $a \parallel b$ bolsa, x ti tabi'n'.
10. Yeger 8-su'wrette $a \parallel b$ bolsa, x ti tabi'n'.
11. U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshi su'yir boli'wi mu'mkin be? Yeger mu'mkin bolsa, neshew?
- 12* U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshlerinin' qos'i'ndi'si'n esaplan'.

40

Ma'seleler sheshiw

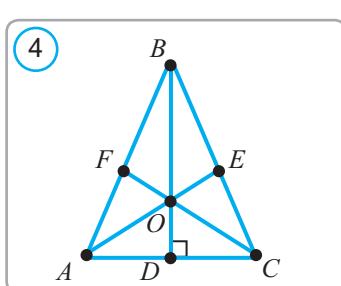
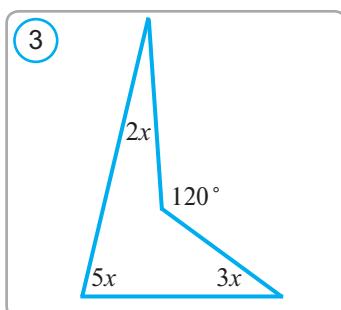
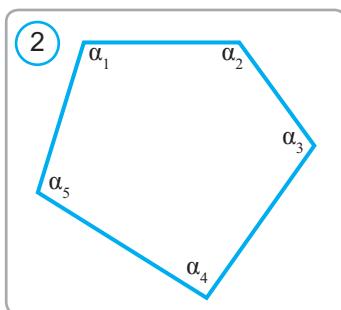
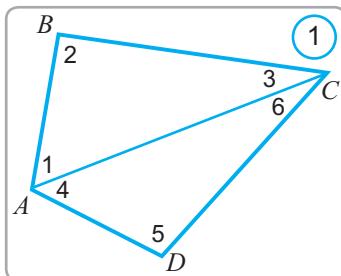
Ma'sele. To'rtmu'yeshliktin' mu'yeshlerinin' qosi'ndisi' 360° qa ten' yekenligin da'lilen'.

Sheshiliwi: Qa'legen $ABCD$ to'rtmu'yeshligin si'za-mi'z. A ha'm C noqatlari'n tutasti'ri'p, woni' yeki u'shmu'yeshlikke aji'ratami'z. ABC ha'm ADC u'shmu'yeshliklerinin' ishki mu'yeshlerinin' qosi'ndisi' 180° qa ten' (1-su'wret):

$$\angle 1 + \angle 2 + \angle 3 = 180^\circ, \quad \angle 4 + \angle 5 + \angle 6 = 180^\circ.$$

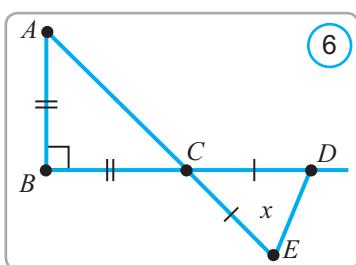
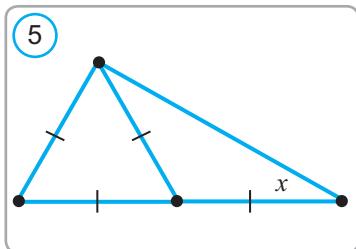
$$\angle A = \angle 1 + \angle 4 \text{ va } \angle C = \angle 3 + \angle 6 \text{ bolg'ani' ushi'n}$$

$$\begin{aligned} \angle A + \angle B + \angle C + \angle D &= (\angle 1 + \angle 4) + \angle 2 + (\angle 3 + \angle 6) + \angle 5 = \\ &= (\angle 1 + \angle 2 + \angle 3) + (\angle 4 + \angle 5 + \angle 6) = 180^\circ + 180^\circ = 360^\circ. \end{aligned}$$

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

- U'shmu'yeshliktin' yeki mu'yeshinin' wo'lshemleri 5 : 9 tu'rinde, u'shinshi mu'yeshi usi' mu'yeshlerdin' kishisinen 10° qa kishi. U'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerin tabi'n'.
- U'shmu'yeshliktin' 108° li' si'rtqi' mu'yeshine qon'si'las bolmag'an ishki mu'yeshlerinin' qatnasi' 5 : 4 tu'rinde bolsi'n. Usi' ishki mu'yeshlerdi tabi'n'.
- U'shmu'yeshliktin' yeki ta'repi u'shinshi ta'repine perpendikulyar boli'wi' mu'mkin be?
- U'shmu'yeshliktin' dog'al si'rtqi' mu'yeshleri: a) 1; b) 2; c) 3 boli'wi' mu'mkin be?
- U'shmu'yeshliktin' bir to'besindegi ishki ha'm si'rtqi' mu'yeshleri ten' boli'wi' mu'mkin be?
- 2-su'wrette su'wretlengen besmu'yeshliktin' mu'yeshlerinin' qosi'ndisi'n tabi'n'.
- Belgisiz mu'yeshlerdi tabi'n' (3-su'wret).
- Yeki mu'yeshi ten' bolg'an u'shmu'yeshliktin' ten' qaptalli' yekenligin ko'rsetin'.
- Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' bir mu'yeshi: a) 120°; b) 70° qa ten' bolsa, woni'n qalg'an mu'yeshlerin tabi'n'.

10. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' ultani'ndag'i mu'yeshlerinen biri a) 15° ; b) 75° bolsa, qalg'an mu'yeshleri nege ten'?
11. Yeki u'shmu'yeshliktin' sa'ykes ta'repleri parallel bolsa, wolarg'a sa'ykes bolg'an mu'yeshleri de ten' bolatug'i ni'n da'lilen'.
12. Yeger 4-su'wrette $AB=BC$, $\angle ABC=50^\circ$, AE ha'm FC - bissektrisaları' bolsa, $\angle AOB$ ha'm $\angle EOC$ mu'yeshlerin tabi'n'.
13. 5-su'wrettegi belgisiz x mu'yeshin tabi'n'.
14. 6-su'wrettegi belgisiz x mu'yeshin tabi'n'.
15. Yeki u'shmu'yeshliktin' sa'ykes ta'repleri perpendikulyar bolsa, wolardi'n' sa'ykes mu'yeshleri ten' bola ma? Juwabi'n'i'zdi' tiykarlan'.
16. Qaysi' bir u'shmu'yeshlikti tek bir tuwri' boylap qırqı'p yeki su'yir mu'yeshli u'shmu'yeshlik payda yetiw mu'mkin be? Juwabi'n'i'zdi' tiykarlan'.

41

Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' qa'siyetleri

Yesletip wo'temiz, tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' bir mu'yeshi tuwri' (90°) boli'p, qalg'an yeki mu'yeshi bolsa su'yir mu'yeshlerden ibarat . Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' tuwri' mu'yeshinin' qarsi'si'ndag'i' ta'repi **gipotenuza**, qalg'an yeki ta'repi bolsa **katet** dep ataladi'. Yendi tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' bazi' bir qa'siyetlerin ko'rip shi'g'ayi'q.

1-q'asiyet. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' yeki su'yir mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si' 90° qa ten'.

Haqi'ygattan da, u'shmu'yeshliktin' ishki mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si' 180° qa ten' . Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' bir mu'yeshi bolsa 90° qa ten' . Soni'n' ushi'n, woni'n' qalg'an yeki mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si' 90° qa ten' boladi'.

1-ma'sele. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' 30° li' mu'yeshinin' qarsi'si'ndag'i' kateti gipotenuzani'n' yarı'mi'na ten'.

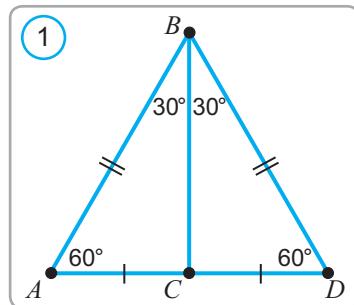
Aytayı'q, 1-su'wrette ko'rsetilgen ABC tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshligi berilgen boli'p, wonda $\angle ACB = 90^\circ$ ha'm $\angle ABC = 30^\circ$ qa ten' bolsi'n. Wonda $\angle BAC = 60^\circ$ boladi' $AC = \frac{AB}{2}$ yekenligin ko'rsetemiz.

Berilgen u'shmu'yeshlikke ten' bolg'an BCD u'shmu'yeshligin 1-su'wrette ko'rsetilgendey yetip jasaymiz. Na'tiyjede, barliq mu'yeshleri 60° qa ten' bolg'an ABD u'shmu'yeshligine iye bolami'z. Demek, ABD u'shmu'yeshligi ten' ta'repli yeken. Sonlqtan, $AB = AD$ boladi'. Biraq,

$$AD = AC + CD = 2AC.$$

Solay yetip, $AB = 2AC$, yag'ni'y $AC = \frac{AB}{2}$.

Qa'siyet da'lillendi.

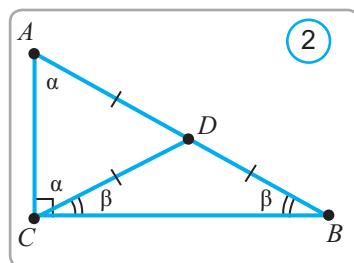

2-qasiet. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' katetlerinen biri gipotenuzani'n' yari'mi'na ten' bolsa, wonda wol katet 30° li' mu'yeshtin' qarama-qarsi'si'nda jatadi'.

2-ma'sele. ABC tuwri' mu'yeshli u'shmu'meshlikte C tuwri' mu'yeshi ha'm $AB=12$ ha'm $CD=DB$ bolsa, CD ni' tabi'n' (2-su'wret).

Sheshiliwi: CDB — ten' qaptallii' u'shmu'yeshlik, sebebi $CD=DB$ (2-su'wret). Demek, $\angle B=\beta$ desek, $\angle A+\angle B=90^\circ$ bolg'anı ushi'n $\angle A+\beta=90^\circ$. Biraq, $\alpha+\beta=90^\circ$ bolg'anı ushi'n, $\angle A=\alpha$. Demek, ADC — ten' qaptallii' u'shmu'yeshlik. Soni'n ushi'n $AD=CD=DB$, yag'ni'y D noqati' AB kesindisinin' wortasi'.

Demek, $CD = \frac{AB}{2} = 6$. **Juwabi':** $CD = 6$

Bul ma'seleni sheshiw bari'si'nda $AD=DB$ ha'm $AD=CD$ ten'liklerin payda yettik. Wolar tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' to'mendegi qa'siyetin an'latadi'.

3-qasiet. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' gipotenuzasi'na tu'sirilgen medianasi' gipotenuzani'n' yari'mi'na ten'.

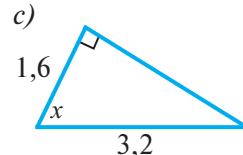
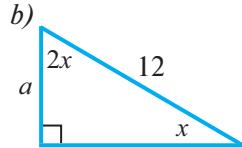
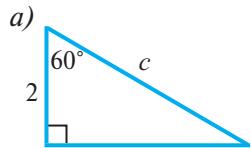
Bul a'hmiyetli qa'siyetke 8-klasta ja'ne qaytami'z.

?

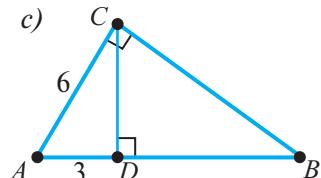
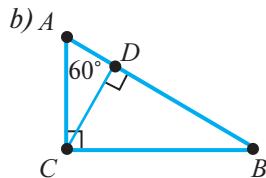
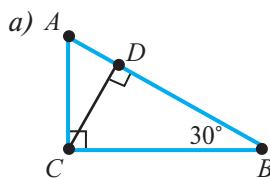
Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' ta'replerinin' ataması' qanday?
2. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' su'yir mu'yeshlerinin' qosindi'si' nege ten'?
3. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerinin' birewi su'yir boli'wi' mu'mkin be?
4. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' neshe biyikligi bar?
5. 30° li' mu'yeshtin' qarama-qarsi'si'ndag'i' katet penen gipotenuza arasi'nda qanday baylanı's bar?

6. Ten' qaptalli' tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' gipotenuzasi'na tu'sirilgen biyiklik gipotenuzani'n' yari'mi'na ten' yekenligin ko'rsetin'.
 7. a) $c = ?$ b) $a = ?$ c) $x = ?$

8. a) $AB = 20$, $AD = ?$ b) $AB = 18$, $BD = ?$ c) $BD = ?$

9. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' gipotenuzasi'na tu'sirilgen medianasi' 8 sm. Yeger u'shmu'yeshliktin' bir mu'yeshi 60° qa ten' bolsa, bul mu'yeshke irgeles jatqan ta'replerin tabi'n'.

Geometriyadag'i' ani'qli'q ha'm qi'sqali'q

Ani'q matematikalıq aytı'm jeterlishe tolı'q ha'm soni'n' menen birge qi'sqa, artı'qsha so'zlarsız boli'wi' kerek.

1. To'mendegi ga'plerdegi artı'qsha so'zlerdi ani'qlap ko'rinshe?
 - a) Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' yeki su'yir mu'yeshlerinin' qosı'ndı'sı' 190° qa ten'.
 - b) Yeger tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' kateti gipotenuzani'n' yari'mi'na ten' bolsa, wonı'n' qarama-qarsi'si'nda jati'wshi' su'yir mu'yesh 30° qa ten' boladi'.
2. Tiyisli atamalari'nan paydalani'p, to'mendegi ga'plerdi i'qshamlan'.
 - a) Yen' az ta'repli ko'pmu'yeshlik;
 - b) Shen'ber worayi'nan wo'tiwshi xorda;
 - c) Ultani' qaptal ta'repine ten' bolg'an ten' qaptalli' u'shmu'yeshlik.

42

Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliklerdin' ten'lik belgileri

Shi'ni'g'i'w. ABC ha'm $A_1B_1C_1$ tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlikleri berilgen bolsi'n. Bul u'shmu'yeshliklerdin' bir mu'yeshi tuwri' mu'yesh bolg'ani' ushi'n, bul mu'yeshler barqulla wo'z-ara ten' boladi'. Sonliqtan, tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlikler ushi'n u'shmu'yeshliklerdin' ten'lik belgileri bir qansha a'piwayi'lasadi'.

Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlikler ushi'n yeki katet boyi'nsha (KK belgisi), katet ha'm su'yir mu'yesh boyi'nsha (KM belgisi), gipotenuza ha'm su'yir mu'yesh boyi'nsha (GM belgisi) ha'm gipotenuza ha'm katet boyi'nsha (GK belgisi) si'yaqli' ten'lik belgilerin ketirelimiz:

Teorema. KK belgisi. Bir tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' katetleri yekinshi tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' katetlerine sa'ykes tu'rde ten' bolsa, bul u'shmu'yeshlikler wo'z-ara ten' boladi' (1-su'wret).

Bul belgi u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TMT-bolgisinen tikkeley kelip shi'g'adi'.

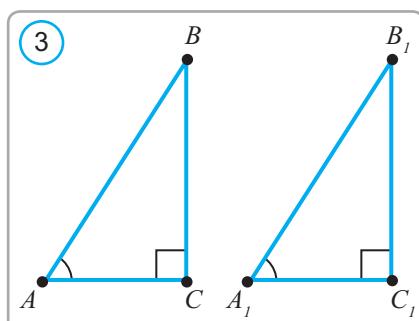
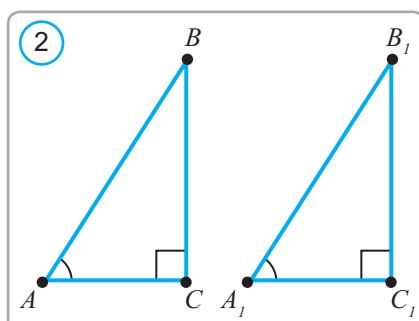
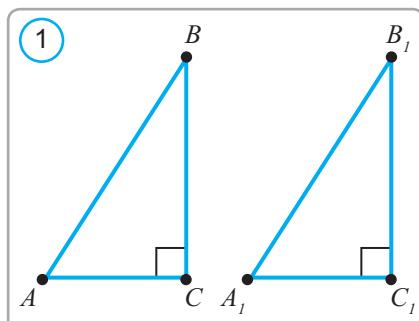
Teorema. KM belgisi. Bir tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' kateti ha'm wog'an irgeles jatqan su'yir mu'yeshi, yekinshi tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' kateti ha'm wog'an irgeles jatqan su'yir mu'yeshine ten' bolsa, bul u'shmu'yeshlikler wo'z-ara ten boladi' (2-su'wret).

Bul belgi u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' MTM – belgisinen tikkeley kelip shi'g'adi'.

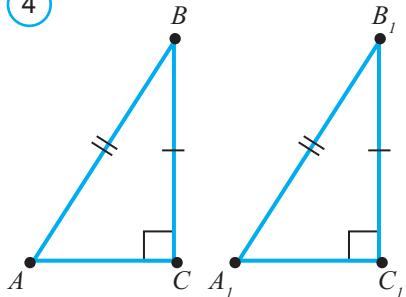

Teorema. GB belgisi. Bir tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' gipotenuzasi' ha'm bir su'yir mu'yeshi, yekinshi tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' gipotenuzasi' ha'm bir su'yir mu'yeshine ten' bolsa, bul u'shmu'yeshlikler wo'z-ara ten' boladi' (3-su'wret).

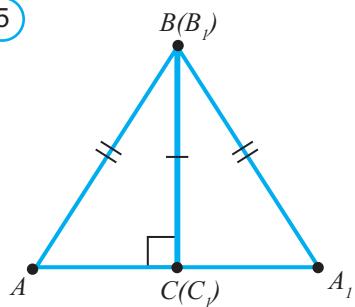
Bul belgi u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' MTM – belgisinen tikkeley kelip shi'g'adi'.

4

5

Teorema. GK belgisi. Bir tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' gipotenuzasi' ha'm bir kateti yekinshi tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' gipotenuzasi' ha'm bir katetine ten' bolsa, bul u'shmu'yeshlikler wo'z-ara ten' boladi' (4-su'wret).

Bul belgi da'llicheniwi kerek. $\triangle ABC$ ha'm $\triangle A_1B_1C_1$ mu'yeshleri berilgen (4-su'wret) ha'm olarda $\angle C = 90^\circ$, $\angle C_1 = 90^\circ$, $AB = A_1B_1$, $BC = B_1C_1$ bolsi'n. Wonda $\angle ABC = \angle A_1B_1C_1$ yekenligin ko'rsetemiz.

Da'lillew.

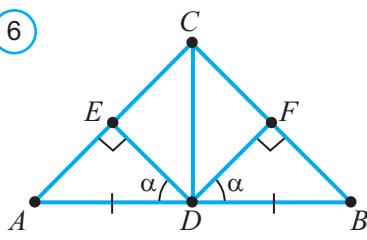
$\triangle ABC$ ha'm $\triangle A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliklerinin' yeki-yekiden ta'repleri wo'z-ara ten': $AB = A_1B_1$, $BC = B_1C_1$. Yeger $\triangle ABC$ ha'm $\triangle A_1B_1C_1$ mu'yeshlerinin' ten'ligin ko'rsetsek, TMT belgisi boyi'nsha u'shmu'yeshlikler wo'z-ara ten' boladi'.

Buni'n ushi'n, $\triangle A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshligin $\triangle ABC$ u'shmu'yeshligi menen, BC ha'm B_1C_1 katetleri u'stpe-u'st tu'setug'iñday yetip qaptallasti'ri'p qoyami'z (5-su'wret). Bul jag'dayda, $\angle C$ ha'm $\angle C_1$ tuwri' mu'yesh bolg'anli'g'iñ ushi'n CA ha'm C_1A_1 nurlari' jay'iq mu'yeshti quraydi', yag'ni'y A , C , C_1 ha'm A_1 noqtalari' bir tuwri'da jatadi'. Na'tiyjede, $\triangle ABA_1$ ten' qaptalli' u'shmu'yeshlik boladi'. Biraq, ten' qaptalli' u'shmu'yeshlikte ultang'a tu'sirilgen biyiklik bissektrisa da boladi' (71-bettegi teoremani'n juwmagi'ñ boyi'nsha). Demek, $\angle ABC = \angle A_1B_1C_1$. **GK belgisi da'lillendi.**

Ma'sele. 6-su'wrette berilgen mag'li'wmatlarga tiykarlanı'p $\triangle ABC$ — ten'qaptalli' u'shmu'yeshlik yekenligin da'lilen'.

6

Sheshiliwi: $\triangle AED = \triangle BFD$, sebebi wolardi'n' gipotenuzalari' ha'm bir su'yir mu'yeshleri ten'. $\triangle CED$ ha'm $\triangle CFD$ — tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlikler, $ED = FD$ ha'mde CD gipotenuzasi' uli'wma bolg'ani' ushi'n, tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' **GK belgisi** boyi'nsha $\triangle CED = \triangle CFD$.

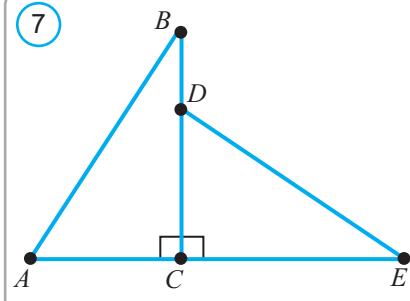
Demek, $\triangle ADC = \triangle BDC$, yag'ni'y $AC = BC$ ha'm $\triangle ABC$ — ten' qaptalli' u'shmu'yeshklik.

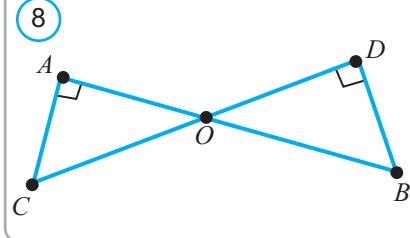
Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' belgilerin aytip berin' ha'm tu'sindirin'.
2. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliklerdin' bir kateti ha'm bir mu'yeshi sa'ykes tu'rde ten' bolsa, wonda bul u'shmu'yeshlikler ten' bola ma?
3. Yeger 7-su'wtrette:
 - a) $\angle A = \angle D, \angle B = \angle E;$
 - b) $BC = DE, AB = CE;$
 - c) $AC = CD, BC = CE;$
 - d) $AB = DE$
 bolsa, ACB ha'm DCE u'shmu'yeshlikleri ten' bola ma?
4. Yeger 8-su'wtrette: a) $OC = OB$; b) $AC = BD$; c) $AO = OD$; d) $\angle OCA = \angle OBD$ bolsa, OAC ha'm ODB u'shmu'yeshlikleri ten' bola ma?
5. Tuwri' mu'yeshli ABC ha'm $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliklerinde A ha'm A_1 tuwri' mu'yeshleri, BD ha'm BD_1 ler bissektrisalari' ha'm $\angle B = \angle B_1, BD = B_1D_1$ bolsa, $\triangle ABC = \triangle A_1B_1C_1$ yekenligin da'lilen'.
6. Yeger 9-su'wtrette:
 - a) $AC = BD;$
 - b) $OA = OD;$
 - c) $\angle OCB = \angle OBC;$
 - d) $BC = OD;$
 - e) $\angle ACB = \angle DBC$ bolsa, BAC ha'm CDB u'shmu'yeshlikleri ten' bola ma?
7. ABC u'shmu'yeshliginde BD biyikligi ju'rgizilgen. Yeger $AD = DC$ bolsa, ABC u'shmu'yeshliginin' ten' qaptalli' yekenligin da'lilen'.
8. Su'yir mu'yeshli ABC u'shmu'yeshliginde AA_1 ha'm CC_1 biyiklikleri ten'. $\angle BAC = \angle BCA$ ten'ligin da'lilen'.

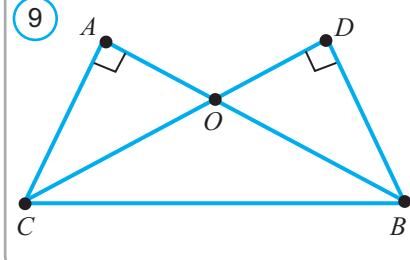
7

8

9

43

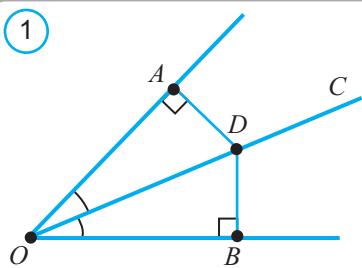
Mu'yesh bissektrisasi'ni'n' qa'siyeti

Yadi'n'i'zda bolsa, noqattan tuwri'g'a shekemgi bolg'an arali'q dep, noqattan tuwri'g'a tu'sirilgen perpendikulyar uzi'nli'g'i'na ayt'ilg'an edi.

Teorema. Mu'yesh bissektrisasi'ni'n' qa'legen noqati'nan mu'yeshtin' ta'replerine shekem bolg'an arali'qlar wo'z-ara ten'.

1

Da'liliev. Aytayi'q, O mu'yeshi ha'm woni'n' OC bissektrisasi' berilgen bolsi'n (1-su'wret). OC bissektrisada qa'legen D noqati'n alomi'z ha'm berilgen mu'yeshtin' ta'replerine DA ha'm DB perpendikulyarları tu'siremiz.

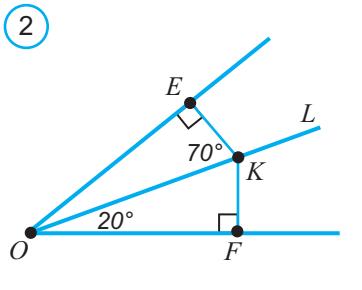
OAD ha'm OBD tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlerinde:

1. $\angle AOD = \angle BOD$ — sha'rt boyi'nsha;
2. OD — uli'wma gipotenuza.

Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' GB belgisi boyi'nsha, $\triangle OAD = \triangle OBD$. Sonliqtan, $DA = DB$.

Teorema da'lillendi.

2

Ma'sele. EOF mu'yeshinin' Wol bissektrisasi'nda K noqati' belgilengen (2-su'wret). Yeger $EK \perp OE$, $KF \perp OF$, $\angle OKE = 70^\circ$ ha'm $\angle KOF = 20^\circ$ bolsa, a) EOK ha'm OKF mu'yeshlerin; b) EOF ha'm EKF mu'yeshlerin tabi'n'.

Sheshiliwi: a) Joqari'da qarap wo'tilgendey $\triangle EOK = \triangle FOK$. Soni'n' ushi'n $\angle EOK = \angle FOK = 20^\circ$ ha'm $\angle OKF = \angle OKE = 70^\circ$.

$$\text{b) } \angle EOF = 2 \cdot \angle KOF = 40^\circ,$$

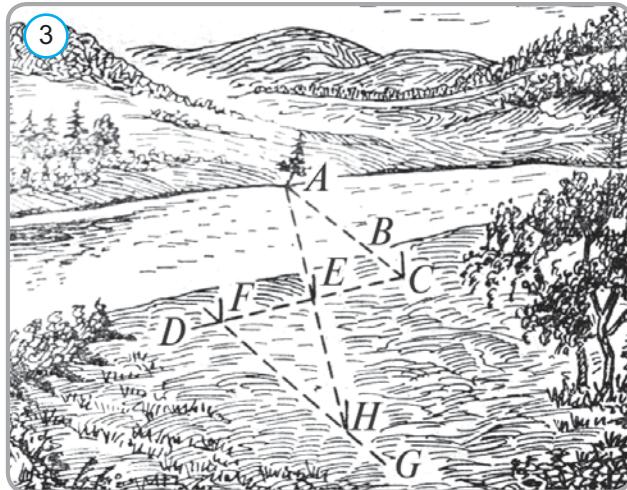
$$\angle FKE = \angle FKO + \angle OKE = 70^\circ + 70^\circ = 140^\circ.$$

Juwabi': a) 20° ha'm 70° ; b) 40° ha'm 140° .

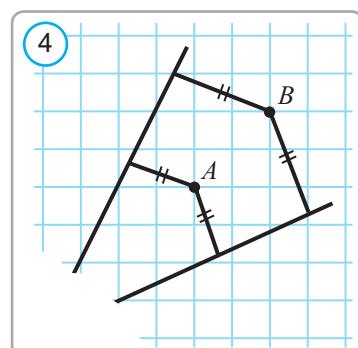
A'meliy tapsi'rma

Tuwri' mu'yeshli u'shmu'-yeshliklerdin' ten'liginin' belgisinen paydalani'p, 3-su'wrette ko'rsetilgen da'ryani'n' ken'ligin ani'qlaw ushi'n wori'nlang'an si'zi'w jumi'slari'n tu'sindirin' ha'm da'rya-ni'n' ken'ligin tabi'w usi'lli'n ayti'p berin'

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. Mu'yesh bissektrisasi'ni'n' qa'legen noqati' woni'n' ta'replerinen ten'dey qashi'qli'qta yekenligin da'lillen'.
2. Mu'yesh AOB mu'yeshinin' bissektrisasi'nda ali'ng'an noqattan OA nuri'na shekem bolg'an arali'q 7 sm bolsa, usi' noqattan OB nuri'na shekem bolg'an arali'qtı' tabi'n'.
3. O mu'yeshi ha'm woni'n' bissektrisasi'nda C noqati' berilgen. Yeger $\angle O = 60^\circ$ ha'm $OC = 14\text{ sm}$ bolsa, C noqati'nan mu'yeshtin' ta'replerine shekem bolg'an arali'qtı' tabi'n'.
4. AOB mu'yeshi ishinde N noqati' ali'ng'an. Yeger $AN=BN$, $OA \perp AN$ ha'm $OB \perp BN$ bolsa, N noqati' AOB mu'yeshinin' bissektrisasi'nda jatatug'i ni'n' da'lillen'.
- 5*. 4-su'wrette shaqmaq qag'azda si'zi'lg'an mu'yeshtin' bir bo'limi su'wretlenen. Qag'azdi'n' mu'yeshtin' to'besi jaylasqan bo'legi ji'rti'l'i p qalg'an. A ha'm B noqatlari' mu'yeshtin' ta'replerinen ten'dey qashi'qli'qta yekenligi belgili. Mu'yeshtin' bissektrisasi'n qalay jasaw mu'mkin?
- 6*. U'shmu'yeshliktin' yeki bissektrisasi'ni'n' kesilisken noqati' u'shmu'yeshliktin' u'sh ta'repinen ten'dey qashi'qli'qta yekenligin da'lillen'.
7. Ten' qaptallii ABC va $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliklerinin' AC ha'm A_1C_1 ultanları' ha'm ultanları'na tu'sirilgen BD ha'm B_1D_1 biyiklikleri ten'. $ABC=A_1B_1C_1$ ten'ligin da'lillen'.

44

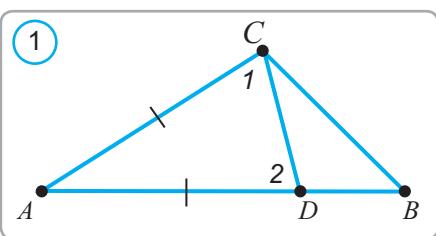
U'shmu'yeshliktin' ta'repleri ha'm mu'yeshleri arasi'ndagi' qatnalar

Teorema. U'shmu'yeshliktin' u'lken ta'repinin' qarama-qarsi'si'nda u'lken mu'yesh jatadi'.

$$\Delta ABC, AB > AC \text{ (1-su 'wret)}$$

$$\angle C > \angle B$$

Da'lillew. AB nuri'na AC ta'repine ten' bolg'an AD kesindisin qoyami'z. $AB > AD$ bolg'ani' ushi'n, D noqati' AB kesindisine tiyisli boladi'. Demek, CD nuri' C mu'yeshinin' ishki oblasti'nda jatadi' ha'm C mu'yeshin yeki mu'yeshke aji'rataadi'. Solay yetip, $\angle C > \angle 1$.

ACD u'shmu'yeshlikti ten' qaptall'i yetip jasag'anii-mi'z ushi'n, $\angle 1 = \angle 2$. $\angle 2 - CBD$ u'shmu'yeshliginin' si'rtqi' mu'yeshi bolg'ani' ushi'n, $\angle 2 > \angle B$. Bul aji'ratip ko'rsetilgen u'sh qatnastan,

$$\angle C > \angle 1 = \angle 2 > \angle B, \text{ yag'ni'y } \angle C > \angle B \text{ yekenligin payda yetemiz.}$$

Teorema da'lillendi.

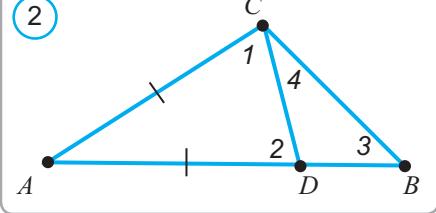
Sondai-aq, bul teoremag'a keri teorema da wori'nli'.

Keri teorema. U'shmu'yeshliktin' u'lken mu'yeshi qarama-qarsi'si'nda u'lken ta'rep jatadi'.

Bul teoremani'n' da'lilleniwin wo'z betinshe ori'nlan'.

Na'tiye. Ten' qaptall'i u'shmu'yeshlikte ten' ta'repleri qarama-qarsi'si'nda ten' mu'yeshler jatadi'.

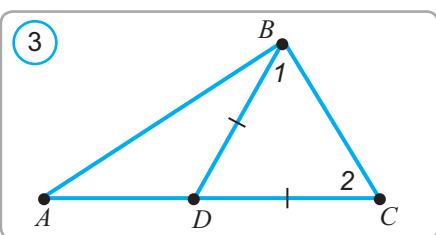

Woni'n' duri'sli'g'i'n aldi'n da'lillegen yedik.

1-ma'sele. 2-su'wrette berilgen mag'li'w-mattan paydalani'p, $\angle 1 > \angle 3$ yekenligin da'-lilen'.

Sheshiliwi: $\angle 2 > \angle 3$ yekenligi belgili, sebebi $\angle 2 - BDC$ u'shmu'yeshliginin' si'rtqi' mu'yeshi bo'lli'p, si'rtqi' mu'yeshin' qa'siyeti boyi'nsha, $\angle 2 = \angle 3 + \angle 4$ ha'm $\angle 4 > 0$. ACD — ten' ta'repli u'shmu'yeshlik bolg'ani' ushi'n $\angle 1 = \angle 2$. Demek, $\angle 1 > \angle 3$ boladi'.

2-ma'sele. 3-su'wrette berilgenlerden paydalani'p, $AB < AC$ yekenligin ko'rsetin'.

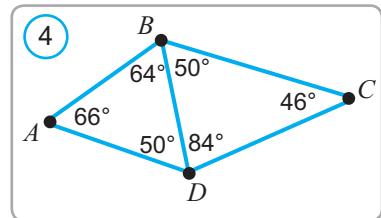

Sheshiliwi: BDC — ten' qaptalli' u'shmu'yeshlik (sebebi $BD=DC$), demek, $\angle 1=\angle 2$ boladi'. $\angle 1 < \angle ABC$ bolg'ani' ushi'n $\angle 2 < \angle ABC$. U'lken mu'yeshtin' qarama-qarsi'nda u'lken ta'rep jatqani' ushi'n $AB < AC$ boladi'.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. U'shmu'yeshliktin' u'lken ta'repi qarama-qarsi'si'nda u'lken mu'yesh ha'm kerisinshe, u'lken mu'yesh qarama-qarsi'si'nda u'lken ta'rep jati'wi'n da'lillen'.
2. ABC u'shmu'yeshlikte $AB = 12 \text{ sm}$, $BC = 10 \text{ sm}$, $CA = 7 \text{ sm}$ bolsa, u'shmu'yeshliktin' u'lken ha'm yen' kishi mu'yeshleri qaysi'.
3. ABC uu'shmu'yeshlike a) $AB < BC < AC$; b) $AB = AC < BC$ bolsa, u'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerin sali'sti'ri'n'. A mu'yeshi dog'al mu'yesh boli'wi' mu'mkin be?
4. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' to'besindegi mu'yeshi 62° bolsa, woni'n' qaysi' ta'repi u'lken boladi'? 58° bolsa-she?
5. U'shmu'yeshliktin' dog'al mu'yeshi qarama-qarsi'si'nda kishi ta'rep jati'wi' mu'mkin be?
6. ABC u'shmu'yeshlikte a) $\angle A > \angle B > \angle C$; b) $\angle A = \angle B < \angle C$ bolsa, u'shmu'yeshliktin' ta'replerin sali'sti'ri'n'.
7. U'shmu'yeshliktin' u'lken mu'yeshi 60° dan kishi boli'wi' mu'mkin be?
8. Ten' ta'repli u'shmu'yeshliktin' yeki bissektrisasi' kesiliskende payda bolatug'i'n mu'yeshlerdi tabi'n'.
- 9*. ABC u'shmu'yeshlikte $AB > BC$ ha'm $\angle A = 60^\circ$ bolsa, B mu'yeshi qanday ma'nislerdi qabi'l yetedi.
- 10* U'shmu'yeshliktin' α , β ha'm γ mu'yeshleri ushi'n $\alpha < \beta + \gamma$, $\beta < \alpha + \gamma$, $\gamma < \alpha + \beta$ qatnasi' wori'nli' bolsa, bul qanday u'shmu'yeshlik boladi'?
- 11* 4-su'wretten yen' u'lken ha'm yen' kishi kesindilerdi ko'rsetin'. Juwabi'n'i'zdi' tu'sindirin'.
12. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' gipotenuzasi' u'lken be yamasa kateti me?

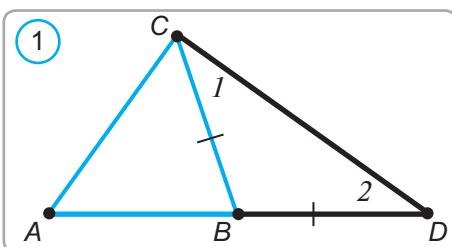

45

U'shmu'yeshliktin' ten'sizligi

U'shmu'yeshliktin' qa'legen bir ta'repi qalg'an yeki ta'repinin' qosi'ndi'si'nan kishi.

 ΔABC (1-su'wret) $AC < AB + BC$

Da'liliev. AB tuwri'si'nda BC kesindige ten' BD kesindisin qoyami'z ha'm C ha'm D noqatlari'n tutasti'rami'z (1-su'wret). Na'tiyjede, BCD ten' qaptallı u'shmu'yeshlik payda boladi'. Wonda, $\angle 1 = \angle 2$, sebebi $BC = BD$. Si'zi'lmadan ko'rinp turg'ani'nday, $\angle ACD > \angle 1$.

Bul jag'dayda, $\angle ACD > \angle 2$ sebebi $\angle 1 = \angle 2$,

Bul mu'yeshler ACD u'shmu'yeshligine tiyisli. Yendi u'lken mu'yesh qarama-qarsi'si'nda u'lken ta'rep jati'wi'n esapqa alsaq, $AC < AD$ ten'sizlikke iye bolami'z.

Bul jag'dayda, $AC < AB + BD$ sebebi $AD = AB + BD$. Wonnan $BD = BC$ yekenligin yesapqa alsaq, $AC < AB + BC$ ni' payda yetemiz.

Teorema da'lillendi.

Bul teoremadan to'mendegi na'tiyje kelip shi'g'adi'.

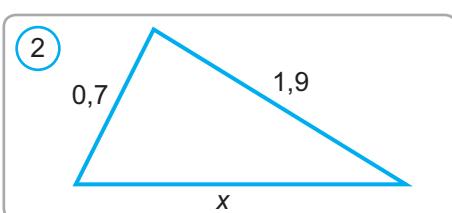
Na'tiyje. Bir tuwri'da jatpaytug'i'n qa'legen u'sh A , B ha'm C noqati' ushi'n $AC < AB + BC$, $AB < AC + BC$ ha'm $BC < AB + AC$ ten'sizlikleri wori'nli'.

Bul ten'sizliklerdin' ha'r biri u'shmu'yeshliktin' ten'sizligi dep ataladi'.

Ma'sele. U'shmu'yeshliktin' yeki ta'repi 0,7 ha'm 1,9. Yeger u'shinshi ta'repi pu'tin san yekenligi belgili bolsa, woni' tabi'n' (2-su'wret).

Shesiliwi: Berilgen u'shmu'yeshliktin' yeki ta'repi belgili: 0,7 ha'm 1,9. U'shinshi ta'repin u'shmu'yeshliktin' ten'sizliginen paydalani'p tabam'i'z:

$$x + 0,7 > 1,9, \text{ yamasa } x > 1,2$$

$$1,9 + 0,7 > x, \text{ yamasa } x < 2,6.$$

Bul yeki ten'sizlikten $1,2 < x < 2,6$ ni' payda yetemiz.

$x -$ pu'tin san, tek g'ana $x=2$ ma'nisi bul qos ten'sizlikti qanaatlandi'radi'. Demek, u'shmu'yeshliktin' belgisiz ta'repi 2 ge ten'.

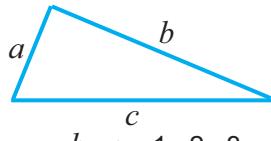
Juwabi': 2

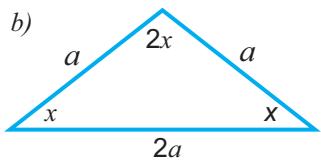
Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. U'shmu'yeshliktin' ten'sizliginin' mazmuni' neden ibarat?
2. U'shmu'yeshliktin' ten'sizligi qanday ma'selelerdi sheshiwdede qollani'ladi?
3. Uzi'nli'qlari' 1 m, 2 m ha'm 3 m bolg'an kesindilerden u'shmu'yeshlik jasaw mu'mkin be?
4. Ta'repleri a) 2; 3; 4; b) 2; 2; 4; c) 3,6; 1,8; 5; d) 56; 38;19; bolg'an u'shmu'yeshlik bar ma?
5. Ten' qaptalli' u'shm'yeshliktin' ta'repleri: a) 7 ha'm 3; b) 10 ha'm 5; c) 8 ha'm 5 bolsa, u'shinshi ta'repin tabi'n.
6. Ma'selenin' beriliwi duri's pa (3-su'wret)?
7. U'shmu'yeshliktin' qa'legen ta'repi woni'n' qalg'an yeki ta'repinin' ayl'rmasi'nan u'lken bolatug'i ni'n da'lillen'.
8. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' perimetri 25 sm, bir ta'repi yekinshi ta'repinen 4 sm arti'q ha'm si'rtqi' mu'yeshlerinin' biri su'yir bolsa, u'shmu'yeshliklerdin' ta'replerin tabi'n.
- 9.* Uzi'nli'qlari' 2; 3; 4; 5 ha'm 6 g'a ten' kesindilerden neshe tu'rli u'shmu'yeshlik jasaw mu'mkin?
10. Tegisliktegi u'sh A, B, C noqtalari' ushi'n $AB+BC \geq AC$ ten'sizligi wori'n lansa, AB, BC ha'm AC kesindileri qanday geometriyali'q figurani' an'latadi?
- 11* U'shmu'yeshliktin' medianasi' u'shmu'yeshliktin' yari'm perimetrinen (perimetrdin' yari'mi'nan) kishi yekenligin da'lillen'.
12. Shen'berdin' yen' u'lken xordasi' woni'n' diametri bolatug'i ni'n da'lillen'.

3 a)

b)

46

Bilimin'izdi si'nap ko'rın'

1. Bos qaldi'ri'lq'an wori'nlardı' logikalı'q jaqtan duri's so'zler menen toli'qtı'ri'n'.

1. U'shmu'yeshliktin' ishki mu'yeshine u'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshi dep ataladi'.
2. U'shmu'yeshlik 180° qa ten'.
3. Yeki mu'yeshinin' qosı'ndı'sı' 90° qa ten' bolg'an u'shmu'yeshlik boladi'.
4. U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshi wog'an qon'sı'las bolmag'an boladi'.
5. Yeger u'shmu'yeshliktin' bir mu'yeshi dog'al mu'yesh bolsa, qalg'an yeki
6. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' mu'yeshleri bola almaydi'.
7. U'shmu'yeshliktin' ha'r bir ta'repi qalg'an ta'replerinin' qosı'ndı'sı'nan

-
8. Yeki tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' gipotenuzasi' ha'm ten' bolsa, bul u'shmu'yeshlikler ten' boladi'.
 9. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' katetleri ten' bolsa, wol boladi'.
 10. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' gipotenuzasi'na tu'sirilgen usi' gipotenuzani'n' yari'mi'na ten'.
 11. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' kateti bolsa, wol 30° li' mu'yesh qarama-qarsi'si'nda jatadi'.
 12. Mu'yesh ta'replerinen ten'dey arali'qta uzaqlasqan noqat usi' mu'yeshtin' jatadi'.

2. To'mende keltirilgen ga'plerde qa'te bolsa, woni' tabi'n' ha'm du'zeten'.

1. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliklerdin' gipotenuzasi' ha'm bir mu'yeshi ten' bolsa, bul u'shmu'yeshlikler ten' boladi'.
2. U'shmu'yeshliktin' ishki ha'm si'rtqi' mu'yeshlerinin' qos'i'ndi'si' 180° qa ten'.
3. U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshi, yeki ishki mu'yeshlerinin' qos'i'ndi'si'na ten'.
4. U'shmu'yeshliktin' u'lken ta'repi qarama-qarsi'si'nda kishi mu'yeshi, u'lken mu'yeshi qarama-qarsi'si'nda kishi ta'repi jatadi'.
5. U'shmu'yeshliktin' ha'r bir ta'repi qalg'an ta'replerinin' ayi'rmasi'nan kishi.
6. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' tek g'ana bir biyikligi bar.
7. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' kateti gipotenuzasi'ni'n' yari'mi'na ten'.
8. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' biyikligi gipotenuzasi'ni'n' yari'mi'na ten'.
9. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliklerdin' gipotenzaları' ten' bolsa, bul u'shmu'yeshlikler de ten' boladi'.
10. U'shmu'yeshliktin' ishki mu'yeshi woni'n' qalg'an yeki mu'yeshinin' qos'i'ndi'si'nan barqulla kishi boladi'.
11. U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshleri barqulla dog'al mu'yesh boladi'.

3. Kestede keltirilgen qa'siyetler ha'm talqi'lawg'a sa'ykes keliwshi geometriyali'q tu'siniklerdi tabi'n'.

1. Ishki mu'yeshlerinin' qos'i'ndi'si' 180° qa ten'	
2. Su'yir mu'yeshlerinin' qos'i'ndi'si' 90° qa ten'	
3. Ta'repleri kesindilerden ibarat	
4. U'shmu'yeshliklerdin' ta'repleri arasi'ndag'i' qatnas	
5. Gipotenuzani'n' yari'mi'na ten'	
6. U'sh biyikligi de bir to'bede kesilisedi	
7. Katetten barqulla u'lken	
8. Noqatlari' mu'yeshtin' ta'replerinen ten'dey uzaqlasqan	

4. Testler.

1. Yeger u'shmu'yeshliktin' mu'yeshleri 2:3:4 qatnasta bolsa, wonin' mu'yeshlerin tabi'n.
A) $20^\circ, 30^\circ, 40^\circ$; B) $40^\circ, 60^\circ, 80^\circ$; D) $36^\circ, 54^\circ, 90^\circ$; E) $18^\circ, 27^\circ, 36^\circ$.
2. Yeger u'shmu'yeshliktin' mu'yeshleri 3:2:1 qatnasta bolsa, wonin' tu'rin ani'qlan?
A) Su'yir mu'yeshli; B) Dog'al mu'eshli;
D) Tuwri' mu'yeshli; E) Ani'qlar bolmaydi'.
3. Yeger u'shmu'yeshliktin' birsti'rtqi' mu'yeshi su'qir bolsa, woni'n' tu'rin ani'qlan'.
A) Su'yir mu'yeshli; B) Dog'al mu'eshli;
D) Tuwri' mu'yeshli; E) Ani'qlar bolmaydi'.
4. Yeger u'shmu'yeshliktin' bir mu'yeshi woni'n' qalg'an yeki mu'yeshlerinin' qosi'ndi'si'nan u'lken bolsa, woni'n' tu'rin ani'qlan'.
A) Su'yir mu'yeshli; B) Dog'al mu'eshli;
D) Tuwri' mu'yeshli; E) Ani'qlar bolmaydi'.
5. Qaysi' u'shmu'yeshliktin' biyiklikleri woni'n' bir to'besinde kesilisedi?
A) Ten' qaptalli' u'shmu'yeshlik; B) Ten' ta'repli u'shmu'yeshlik;
D) Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlik; E) Bunday u'shmu'yeshlik joq.
6. ABC u'shmu'yeshlikte A to'besindegi si'rtqi' mu'yeshi 120° qa, C to'besindegi ishki mu'yeshi bolsa 80° qa ten'. B to'besindegi si'rtqi' mu'yeshin tabi'n'
A) 120° ; B) 140° ; D) 160° ; E) 40° .
7. U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshlerinen biri 120° qa, usi' mu'yeshke qon'si'las bolmag'an ishki mu'yeshlerinin' ayi'rmasi' 30° qa ten'. U'shmu'yeshliktin' ishki mu'yeshlerinen u'lkenin tabi'n'.
A) 70° ; B) 75° ; D) 85° ; E) 90° .
8. U'shmu'yeshliktin yeki mu'yeshinin' ma'nislerinin' qatnasi' 1 : 2 tu'rinde bolsi'n. U'shminshi mu'yeshi usi' mu'yeshlerdin' kishisinen 40° qa u'lken. U'shmu'yeshliktin' u'lken mu'yeshin tabi'n'.
A) 105° ; B) 75° ; D) 80° ; E) 90° .
9. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' perimetri 48 ge ten'. Woni'n' ta'replerinin' biri 12 ten' bolsa qalg'an ta'replerin tabi'n'.
A) 18; 12; B) 16; 16; D) 18; 24; E) 18; 18.

10. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'eshliktin' tuwri' mu'yeshinen bissektrisa ha'm biyiklik ju'rgizilgen boli'p, wolardi'n' arasi'ndag'i' mu'yesh 24° qaten'. U'shmu'yeshliktin' kishi mu'yeshin tabi'n'.

- A) 21° ; B) 24° ; D) 36° ; E) 16° .

11. 1-su'wrette $\angle A = ?$

- A) 10° ; B) 20° ; D) 60° ; E) 100° .

12. Uzi'nli'qlari' 3, 5, 7 ha'm 11 ge ten' kesindilerden neshe ha'r tu'rli ta'repli u'shmu'yeshlik jasaw mu'mkin?

- A) 2 B) 3 D) 5 E) 6.

13. 2-su'wrette $x + y = ?$

- A) 90° ; B) 180° ; D) 270° ;
E) ani'qlap bolmaydi'.

14. 3-su'wrette $\angle BCA = ?$

- A) 90° ; B) 96° ; D) 144° ; E) 84° .

15. 4-su'wrette $a \parallel b$ bolsa, $x = ?$

- A) 35° ; B) 45° ; D) 25° ; E) 20° .

16. 5-su'wrette $x = ?$

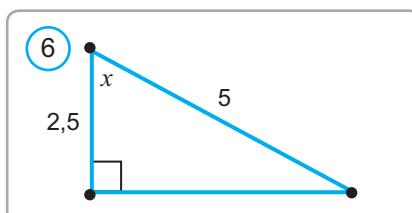
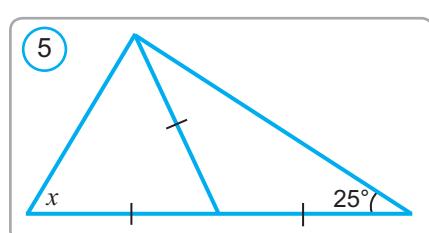
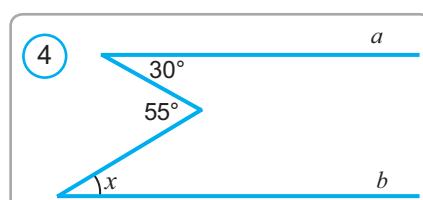
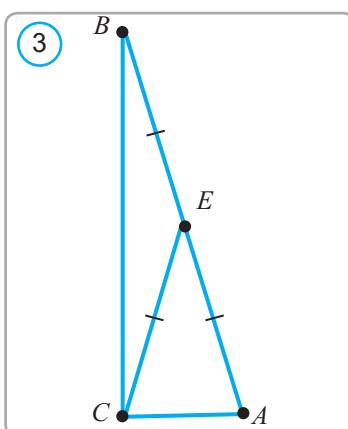
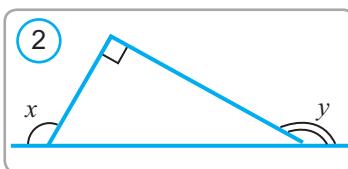
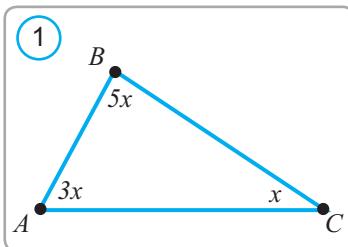
- A) 60° ; B) 55° ; D) 65° ; E) 70° .

17. 6-su'wrettegi x ti tabi'n'.

- A) 30° ; B) 45° ; D) 15° ; E) 75° ;

18. Uzunli'g'i' 2 sm, 3 sm, 4 sm va 5 sm bolga'n kesimelerden neshe u'shumu'yeshlik jasaqqa boladi'?

- A) 1; B) 2; D) 3; E) 4.

5. Ma'seleler

1. Buwi'nlarini'n' usi'nli'g'i 1 m, 2 m, 4 m, 8 m va 16 m bolg'an jabi'q si'zi'q jasawg'a bolama?

2. Yeger u'shu'yesliktin' ta'repleri pu'tin sanlar bolip, perimetri 15 ke ten' bolsa, oni'n' ta'replerin ani'qlan'.

3. U'shmu'yesliktin' ta'replerinen barli'q waqi't kishi boladi'?

4. U'lken ta'repi 36g'a ten' bolg'an u'shmu'yesliktin' mu'yeshlerinin' kishi ta'replerin tabi'n?

5. U'shmu'yesliktin' tiykarin tu'sirilgen biyiklik oni'n' qaptal ta'repleri menen 27° ha'm 36° li mu'yeshlerden ibarat. U'shmu'yesliktin' mu'yeshlerin tabi'n.

6. Tuwri' mu'yeshli ABC ha'm $A_1B_1C_1$ u'shmu'yesliktin' A ha'm A_1 tuwri' mu'yeshli, BD ha'm B_1D_1 bissektrisalar ha'm $\angle B = \angle B_1$, $BD = B_1D_1$ bolsa, $\Delta ABC = \Delta A_1B_1C_1$ yekenligin da'lilen'.

7. 7-su'wrettegi x ti tabi'n'.

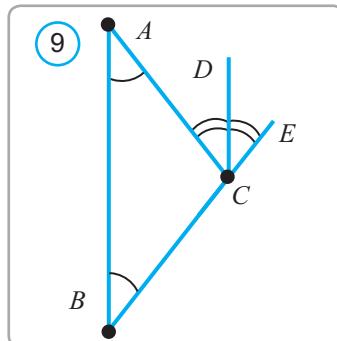
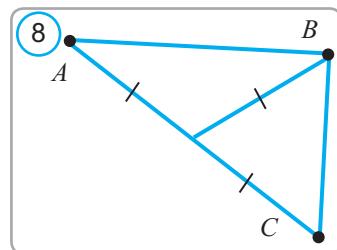
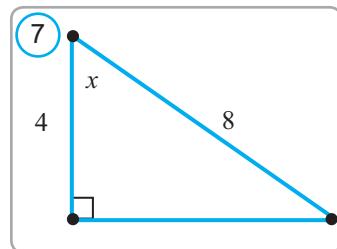
8. 8-su'wrettegi $\angle ABC$ ti tabin'.

9. 9-su'wrettegi $AB \parallel CD$ ekenligin dalillen'.

10. Ten' ta'repli u'shum'yesliktin' bir mu'yeshi 100° ga ten'. U'shmu'yesliktin' qalg'an ta'replerin' tabi'n'.

11. Egqr ten' ta'repli u'shmu'yesliktin' mu'yeshlerinin' birewi 60° ga ten' bolsa bul u'shmu'yeslik ten' ta'repli bolama?

12. Tiykar AC ha'm B mu'yeshi 36° ga ten' bolg'an ten' ta'repli ABC u'shum'yesliktin' AD bissektrisasi wo'tkizelgen. CDA ha'm ADB u'shmu'yesliktin' ten' ta'repli yekenligin da'lilen'.

13. Bir u'shmu'yeshlik 60° ha'm 38° li mu'yeshlerge, ikkinshi u'shmu'yeshlik bolsa 38° ha'm 82° li mu'yeshlerge iye. Bul u'shmu'yeshlik ten' bo'l'i'wi' mu'mkinbe?

14. U'shmu'yeshliktin' perimetri ta'replerinen 14 sm, 16 sm ha'm 24 sm u'lken bolsa, u'shmu'yeshlik yen' u'lken ta'repin tabi'n?

15. Tuwri' mu'yeshli ABC u'shmu'yeshliktin' tuwri' mu'yeshinin' ushinan CD biyiklik tu'sirilgen. Yeger 1) $A = 24^\circ$; 2) $A = 70^\circ$ bolsa, CDB mu'yeshinin' tabi'n'.

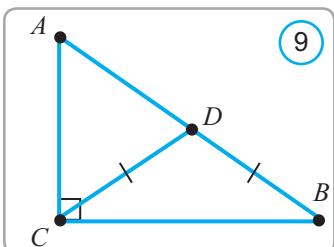
16. Ten' ta'repli u'shmu'yeshliktin' bir si'rtqi' mu'yeshi 70° ga ten'. Onin' ishki mu'yeshinin' tabin'.

17. ABC u'shmu'yeshliktin' A ha'm C ushlari'nan tu'sirilgen biyiklikler N noqatta kesisedi. Yeger $\angle A = 50^\circ$ ha'm $\angle C = 84^\circ$ bolsa, ANC mu'yeshin tabin?

18. ABC u'shmu'yeshliktin' BD mediana AC ta'repinin' yari'mi'na ten'. U'shmu'yeshliktin' B mu'yeshin tabi'n.

19. $9-su'wrette BD = CD = 10$ bolsa, AB ni tabi'n'.

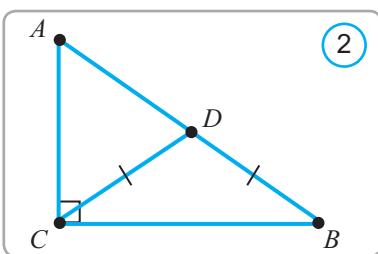
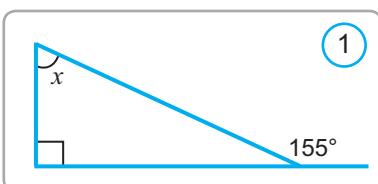

47

5-baqlaw jumi'si'

Ulgili baqlaw jumi'si' yeki bo'limnen ibarat:

- I. 125-bettedgi testlerge uqsas 5 test;
 - II. To'mendegi ma'selelerge uqsas 3 ma'sele
(4-ma'sele jaqsi' o'zlestirip ati'rg'an oq'i>wshi'lar ushi'n).
 - 1. Belgisiz mu'yeshti tabi'n' (*1-su'wret*).
 - 2. U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshi 120° boli'p, wog'an qon'si'las bolg'an ishki mu'yeshi $1 : 2$ qatnasta bolsa, u'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerin tabi'n'.
 - 3. Yeger $2-su'wrette \angle ACB = 90^\circ$, $CD = BD$ ha'm $AB = 24\text{ sm}$ bolsa, CD kesindisin tabi'n'.
 - 4. *ABC* u'shmu'yeshliginin' BD bissektrisasi' AC ta'repin 100° mu'yesh asti'nda kesedi. Yeger $BD = BC$ bolsa, u'shmu'yeshliktin' ta'replerin tabi'n'

 Qa'biliyetli woqi'wshi'lar ushi'n qosi'msha tapsi'rma.

«Geometriya-7» yelektron sabaqlıg'ıni'n' tiyisli baptag'i betleri menen tanısi'p shı'g'i'n'. Usı' bapqa kiritilgen temalarg'a tiyisli interaktiv animatsiya qosi'mshalarında berilgen tapsırmalardı worı'nlap ha'm test tapsırmalari'n sheship, wo'z bilimin'izdi si'nap ko'rın'.

V BAP

SIZILMA SIZIWG'A BAYLANISLI MA'SELELER

Bul bapti' u'yrenip shi'qqannan keyin to'mendegi bilim ha'm ko'nlikpelerge iye bolami'z:

Bilimler:

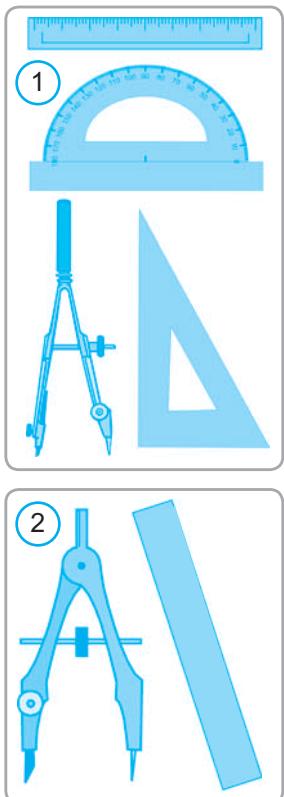
- shen'ber, shen'berdin' worayi', radiusi' ha'm diametrinin' ta'riyplemelerin biliw;
- cirkul ha'm a'piwayi' si'zg'i'sh ja'rdeinde qanday ma'seleler sheshiw mu'mkinligin biliw.

Ko'nlikpeler:

- Si'zg'i'sh ha'm cirkul ja'rdeinde jasaw islerin a'melge asi'ri'w;
- Berilgen mu'yeshke ten' bolg'an mu'yeshti jasay ali'w;
- Mu'yeshtin' bissektrisasi'n jasay ali'w;
- Perpendikulyar tuwri'lardı' jasay ali'w;
- Kesindini ten' yekige bo'liw;
- Berilgen yelementleri boyi'nsha u'shmu'yeshliklerdi jasay ali'w.

48

Cirkul ha'm si'zg'i'sh ja'rdeminde jasawg'a tiyisli ma'seleler

Si'zi'lmani' si'zi'wg'a tiyisli ma'selelerdi tek a'piwayi' si'zg'i'sh ha'm cirkul ja'rdeminde sheshiw A'yyengi Gretsiyada o'ner da'rejesine jetken. A'lvette wo'mirde geometriyali'q figuralardi' jasaw, qa'legen a'sbap penen wori'nlawg'a boladi' ha'm qolayli'. Biraq a'piwayi' si'zg'i'sh ja'rdeminde ma'sele sheshiw logikali'q ko'z qarasta qa'biliyetin artti'radi'.

Usi' waqi'tqa shekem a'sbablar ja'rdeminde ha'r qi'yli' geometriyali'q figuralardi' jasap keldik. Ma'selen, si'zg'i'shlar ja'rdeminde, tuwri', nur, kesindi, u'shmu'yeshlik ha'm basqa da figuralardi' si'zdi'q. Si'zg'i'sh ha'm transportir ja'rdeminde tu'rli u'shmu'yeshliklerdi si'zdi'q. Cirkul ja'rdeminde bolsa, shen'ber ha'm dog'alardi' ko'rsettik (1-su'wret).

Belgili bolg'ani'nday, ko'plep geometriyali'q figuralardi' tek masshtabli' bo'linbelerge iye bolmag'an, bir ta'repi tuwri' si'zg'i'sh ha'm cirkul (2-su'wret) ja'rdeminde jasaw mu'mkin yeken. (Bunday si'zg'i'shti' a'piwayi' si'zg'i'sh dep ataymi'z.)

Sonli'qtan, geometriyada usi' yeki a'sbap ja'rdeminde jasawg'a tiyisli ma'seleler arnawli' aji'rati'li'p qaraladi'.

Bul yeki a'sbaptan paydalani'wdi'n' arnawli' qag'i'ydaları' bar – wolar arqali' tek to'mendegilerdi wori'nlawg'a ruxsat etiledi:

A'piwayi' si'zg'i'sh ja'rdeminde tek:

1. Qa'legen tuwri'ni' si'zi'w;
2. Berilgen noqattan wo'tiwhi tuwri'ni' si'zi'w;
3. Yeki noqattan wo'tiwhi tuwri'ni' si'zi'w.

Cirkul ja'rdeminde tek:

1. Qa'legen shen'berdi si'zi'w;
2. Worayi' berilgen noqatta bolg'an qa'legen radiusqa iye shen'berdi si'zi'w;
3. Belgili radiusli', worayi' bolsa yerkli bolg'an shen'berdi si'zi'w;
4. Worayi' berilgen noqatta, radiusi' berilgen kesindiden ibarat bolg'an shen'berdi si'zi'w;
5. Berilgen kesindige ten' bolg'an kesindini berilgen tuwri'g'a, woni'n' berilgen noqati'nan baslap ha'r yeki bag'darda qoyi'w.

Basqa ha'r qanday jasaw mine usi' a'mellerge keltiriliwi kerek. Ha'tteki si'zg'i'shta millimetrali bo'linbeler bolsada kesindilerdin' uzi'nli'qlari'n wo'lshew ha'm belgili uzi'nli'qtag'i' kesindini qaysi' bir tuwri'g'a qoyi'wg'a ruxsat berilmeydi.

Jasawg'a tiyisli ma'selelerde tek g'ana qaysi' bir geometriyali'q figurani' jasaw joli'n, usi'lli'n tabi'w talap yetilmeydi, ba'lki payda bolg'an geometriyali'q figurani' haqi'ygattanda

1-ma'sele. AB ha'm CD kesindileri ha'm OE nuri' berilgen (2.a-su'wret). A'piwayi si'zi'g'i'sh ha'm cirkul ja'rde minde OE nuri'nda uzi'nli'g'i' $AB + CD$ g'a ten' kesindini qoyin'.

Jasaw:

1-qa'dem. Cirkul ja'rde minde AB kesindige ten' A_1B_1 kesindini OE nurg'a qoyamiz (2.b-su'wret).

2-qa'dem. Cirkul ja'rde minde CD kesindige ten' C_1D_1 kesindini B_1E nurg'a qoyamiz (2.c-su'wret).

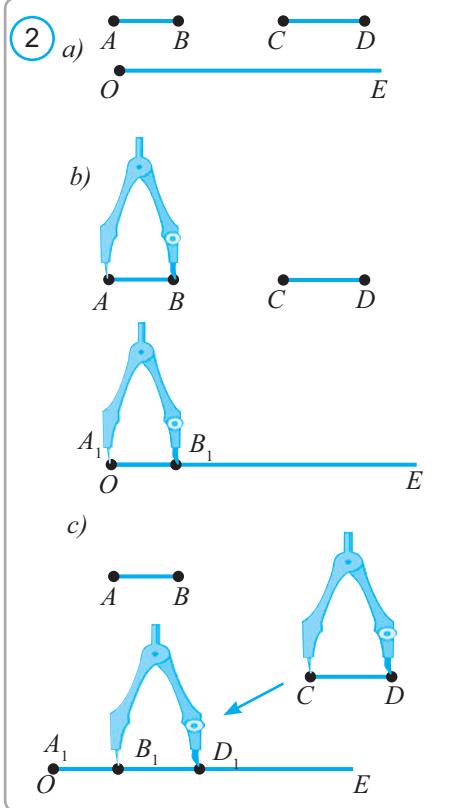
Payda bolg'an A_1D_1 kesindi – uzi'nli'g'i' $AB + CD$ g'a ten' bolg'an kesindiden ibarat boladi.

2-ma'sele. AB ha'm CD kesindi ha'm OE nuri' berilgen (3.a-su'wret). Yeger $AB > CD$ yekenligi ma'lum belqili bolsa, a'piwayi si'zi'g'i'sh ha'm cirkul ja'rde minde OE nuri'na uzi'nlig'i' $AB - CD$ g'a ten' kesindini qoyin'.

Jasaw:

OE nurg'a woldi'n AB kesindige ten' A_1B_1 kesindini (3.b-su'wret), son' CD kesindige ten' C_1D_1 kesindini qoyamiz (3.d-su'wret). Payda bolg'an D_1B_1 kesimdi – uzunli'g'i' $AB - CD$ g'a ten' bolg'an kesindiden ibarat boladi.

(3)

a)

b)

c)

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. A'piwayi' si'zg'i'sh ja'rdeinde qanday figuralardı' si'zi'w mu'mkin?
2. Cirkul ja'rdeinde jasawg'a tiyisli qanday islerdi a'melge ası'ri'w mu'mkin?
3. Tuwri'da A ha'm B noqatlari' berilgen. BA nuri'na B noqati'nan baslap BC kesindisin sonday yetip qoyi'n', na'tiyjede, $BC = 2AB$ bolsi'n.
4. Yeger shen'ber si'rti'ndag'i' noqattan shen'berdin' yen' jaqi'n ha'm uzaq noqatla-ri'na shekem bolg'an arali'qlar sa'ykes tu'rde 2 sm ha'm 10 sm bolsa, shen'be-din' radiusi'n tabi'n'.
5. A ha'm B noqatlari' berilgen. Tek cirkuldan paydalani'p sonday C noqati'n jasan', na'tiyjede $AC = 3AB$ bolsi'n.
6. a ha'm b uzi'nli'qtag'i' kesindiler berilgen. a) $a + b$; b) $a - b$; c) $2a + 3b$; d) $2a - b$ uzi'nli'qtag'i' kesindilerdi jasan'.
7. Uzi'nli'g'i' 12 sm ha'm 5 sm bolg'an kesindileri berilgen. Uzi'nli'g'i': a) 17 sm; b) 7 sm; c) 12 sm; d) 22 sm; e) 29 sm bolg'an kesindilerdi jasan'.

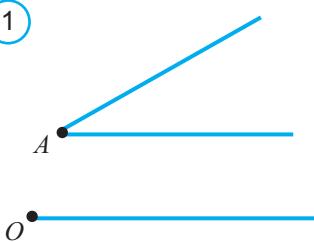
Geometriyali'q basqati'rma

Sardar shen'ber si'zi'p bolg'annan keyin, woni'n' orayi'n qa'lem menen belgilewdi umi'tqani'n bilip qaldi'. Qi'rsi'g'i'na kelip, izi de qalmapti'. Biraq shen'berdin radiusi'12 sm yekenligi woni'n' yadi'nda edi. Bul mag'li'wmattan paydalani'p, tek cirkul ja'rdeinde si'zi'lg'an shen'berdin' orayi'n tabi'wg'a bola ma?

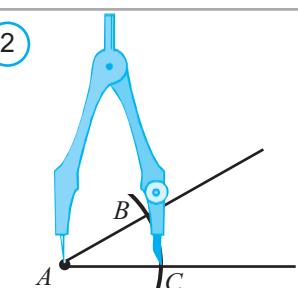
49

Berilgen mu'yeshke ten' bolg'an mu'yeshti jasaw

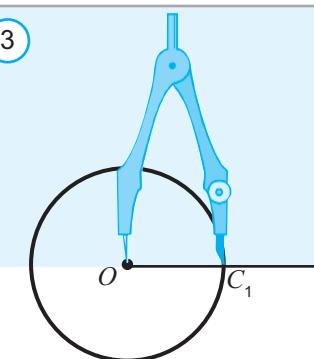
1

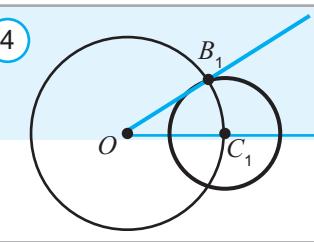
2

3

4

1-ma'sele. A mu'yeshi berilgen. O nuri'na (1-su'wret) A mu'yeshine ten' bolg'an mu'yesh qoyi'n'.

Jasaw:

1-qa'dem. Worayi' A noqati'nda bolg'an qa'legen shen'berdi si'zami'z (2-su'wret). Bul shen'ber, berilgen A mu'yeshinin' ta'repin B ha'm C noqatlari'nda kesip wo'tsin.

2-qa'dem. Radiusi' si'zi'lg'an shen'berdin' radiusi'na ten' ha'm worayi' O noqati'nda bolg'an shen'ber si'zami'z (3-su'wret). Bul shen'berdin' O nuri' menen kesilisiw noqati'n C_1 menen belgileymiz.

3-qa'dem. Worayi' C_1 noqati'nda, radiusi' bolsa BC g'a ten' bolg'an u'shinski shen'berdi si'zami'z (4-su'wret). Woni'n' yekinshi shen'ber menen kesilisiw noqati'nan birewin, aytai'q joqari' yari'mtegislikte jatqani'n B_1 , menen belgileymiz.

4-qa'dem. OB_1 nuri'n ju'rgizemiz (4-su'wret). Payda bolg'an B_1OC_1 mu'yeshi O nurg'a qoyi'lg'an, berilgen A mu'yeshke ten' mu'yesh boladi'.

Tiykarlaw: 2-ha'm 4-su'wrette su'wretlengen ABC ha'm OB_1C_1 u'shmu'yeshliklerde jasawg'a ko're:
 $AB = OB_1$, $AC = OC_1$ ha'm $BC = B_1C_1$.

Demek, u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TTT belgisi boyi'nsha $\triangle ABC = \triangle OB_1C_1$. Tiykari'nan, $\angle B_1OC_1 = \angle A$.

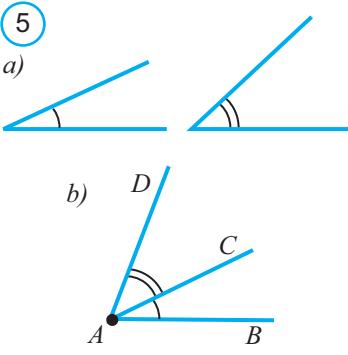
Esletpe: Bul ma'sele yeki sheshimge iye boli'p, sheshimler 3-qa'demde O nuri' jatqan tuwri' aji'ratqan qaysi' yari'm tegisliktin' ali'ni'wi'na baylanı'sli' boladi'.

2-ma'sele. Berilgen yeki mu'yeshtin' qos'i'ndi'si'na ten' bolg'an u'shmu'yeshlikti jasan' (5. a-su'wret).

Jasaw: 1-qa'dem. Da'slep birinshi mu'yeshke ten' bolg'an BAC mu'yeshti jasaymi'z (5. b-su'wret).

2-qa'dem. AC nuri'na yekinshi mu'yeshke ten' bolg'an CAD mu'yeshin qoyma'i'z. Payda bolg'an BAD mu'yesh berilgen mu'yeshlerdin' qos'i'ndi'si'na ten' mu'yesh boladi'.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

- a) 30° ; b) 60° ; c) 15° ; d) 120° ; e) 45° li' mu'yeshler berilgen. A piwayi' si'zg'i'sh ha'm cirkuldan paydalani'p, wolarg'a ten' mu'yeshti jasan'.
- $\angle A = \alpha$ ha'm $\angle B = \beta$ mu'yeshleri berilgen ($\alpha > \beta$). Wo'lshemi: a) 2α ; b) $\alpha - \beta$; c) $2\alpha + \beta$ bolg'an mu'yeshlerdi jasan'.
- 45° ha'm 30° mu'yeshler berilgen. Wo'lshemi a) 15° ; b) 75° ; c) 105° ; d) 120° bolg'an mu'yeshlerdi jasan'.

50

Mu'yeshtin' bissektrisasi'n jasaw

1-su'wrette su'wretlengen A mu'yeshi' berilgen bolsi'n. Bul mu'yeshti ten' yekige bo'liw ushi'n to'mendegishe jol tuti'ladi:

Jasaw:

1-qa'dem. Worayi' A noqati'nda bolg'an qa'legen radiusli' shen'ber si'zi'ladi' ha'm woni'n mu'yesh ta'repleri menen kesilisiw noqatlari' B ha'm C belgilenedi.

2-qa'dem. Radiusi'n wo'zgertpesten, woraylari' B ha'm C noqatlari'nda bolg'an yeki shen'ber si'zi'ladi' (2-su'wret). Bul yeki shen'berdin' kesilisiwinen payda bolg'an D noqati' belgilenedi (3-su'wret).

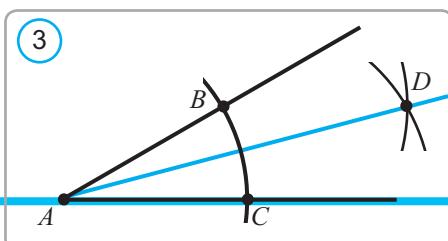
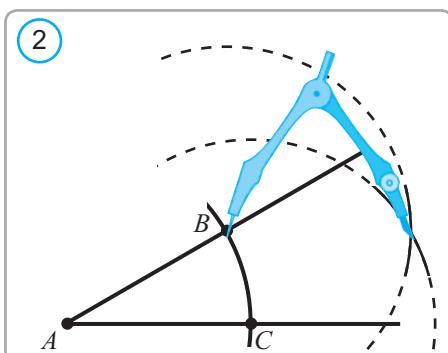
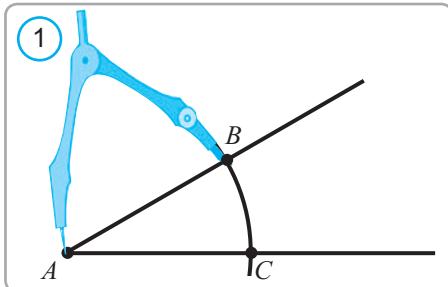
3-qa'dem. A ha'm D noqati'nan wo'tiwshi AD nuri' ju'rgiziledi (4-su'wret).

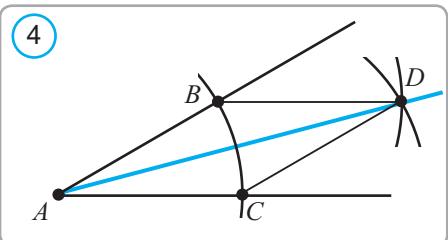
AD nur – berilgen mu'yesh bissektrisasi' boladi'.

Tiykarlaw. ABD ha'm ACD u'shmu'yeshliklerinde

- jasawg'a qaray $AB = AC$;
- jasawg'a qaray $BD = CD$;
- AD — uli'wma ta'rep.

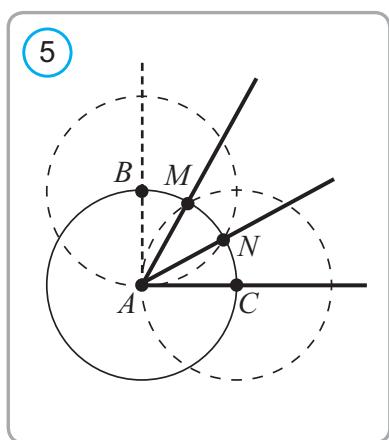
U'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TTT belgisi boyi'nsha, $\triangle ABD = \triangle ACD$. Tiykari'nan, $\angle BAD = \angle CAD$.

Ma'sele. Berilgen tuwri' mu'yeshti ten' u'shke bo'lin'.

Sheshiliwi: $\angle A$ tuwri' mu'yeshi berilgen bolsi'n. Woni'n' to'besin woray yetip, qa'legen radiusli' shen'ber si'zami'z. Shen'ber tuwri' mu'yesh ta'replerin B ha'm C noqatlari'nda kesip wo'tsin. Radiusi'n wo'zgertpesten worayi' B ha'm C noqatlari'nda bolg'an ja'ne yeki shen'ber si'zami'z. Bul shen'berler birinshi shen'ber menen kesilisken noqatlari'nan tuwri' mu'yesh ishinde jatqanlari'n M ha'm N menen belgileymiz. AM ha'm AN nurlari'n si'zami'z. Bul nurlar berilgen tuwri' mu'yeshti u'sh ten' mu'yeshke aji'ratadi'. Bul tasti'yi'qlawdi'n' duri'sli'g'i'n wo'z betinshe tiykarlan'.

Yeletpe. Berilgen qa'legen mu'yeshti u'shke bo'liw ma'selesi ju'da'a'yyemgi ha'm belgili ma'sele boli'p, bul haqqi'nda ko'p ali'mlar bas qati'rg'an. Tek XIX a'sirge kelip, ayi'ri'm mu'yeshler ali'p taslan'i'p, a'dette mu'yeshti ten' u'shke bo'lip bolmasli'g'i' da'lillengen. Ma'selen, 60° li' mu'yeshti ten' u'shke bo'liwge bolmaydi'. Ga'p, a'lvette, a'piwayi' si'zg'i'sh ha'm cirkul ani'q jasaw haqqi'nda barmaqta. Bul a'sbaplar menen ju'da' u'lken ani'qli'qta shamalap jasaw yamasa basqa a'sbaplardan paydalani'p ani'q jasaw wori'nlanı'wi' mu'mkin.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

1. A'piwayi' si'zg'i'sh ha'm cirkul ja'rdeinde: a) 90° ; b) 60° ; c) 30° ha'm mu'yeshlerdi ten' yekige bo'lin'.
2. Mu'yesh si'zi'n' ha'm woni' to'rt ten'dey mu'yeshke aji'ratni'.
3. 45° li' mu'yeshti u'sh ten'dey bo'lekke bo'lin'.
4. Berilgen gipotenuzasi' ha'm su'yir mu'yeshi boyi'nsha tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlik jasan'.
5. 36° li' mu'yesh berilgen. Cirkul ha'm a'piwayi' si'zg'i'sh ja'rdeinde 99° li' mu'yesh jasan'.
- 6*. 54° li' mu'yesh berilgen. Cirkul ha'm si'zg'i'sh ja'rdeinde bul mu'yeshti ten' ushke bo'lin'.

51

Berilgen tuwri'g'a perpendikulyar tuwri' jasaw. Kesindini ten' yekige bo'liw

1-ma'sele. Berilgen a tuwri'g'a woni'n' O noqati'nan wo'tiwhsi perpendikulyar tuwri'ni' jasan'.

Jasaw:

1-qa'dem. O noqati'n woray yetip alg'an qa'legen shen'ber si'zami'z. Wol berilgen tuwri'ni' A ha'm B noqatlari'nda kesip wo'tsin (1-su'wret).

2-qa'dem. A ha'm B noqatlari'n woray yetip, radiusi' AB g'a ten' bolg'an shen'berler si'zami'z (2-su'wret). Bul shen'berlerdin' kesilisiw noqatlari'ni'n' birin C dep belgileymiz.

3-qa'dem. C ha'm O noqatlari'nan wo'tiwhsi OC tuwri'ni' jasaymi'z (3-su'wret).

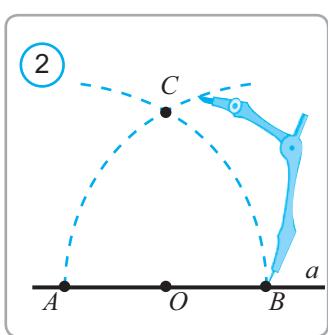
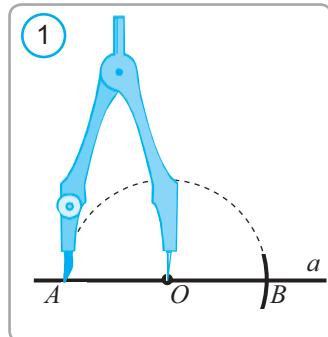
OC tuwri'si' berilgen a tuwri'g'a woni'n' O noqati'nan wo'tiwhsi perpendikulyar boladi'.

Tiykarlaw. AOC ha'm BOC u'shmu'yeshliklerin qaraymi'z. Wolarda, jasawg'a qaray:

1. $AO = BO$;
2. $AC = BC$;
3. CO bolsa uli'wmali'q ta'repi.

Demek, u'shmu'yeshliklerdin' ten'liginin' TTT belgisi boyi'nsha, $\triangle AOC = \triangle BOC$. Bul jag'dayda, $\angle AOC = \angle BOC$. Biraq $\angle AOC + \angle BOC = 180^\circ$. Bunnan $\angle AOC = \angle BOC = 90^\circ$ yekenligi kelip shi'g'adi'.

Demek, haqi'yqati'nda da $OC \perp a$.

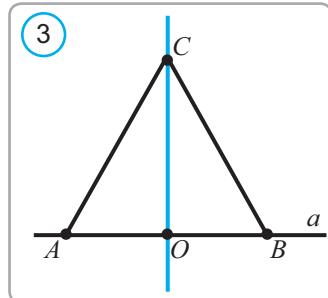

2-ma'sele. Berilgen a tuwri'si'na wonda jatpaytug'i'n O noqati'nan wo'tiwhsi perpendikulyar tuwri'ni' jasan'.

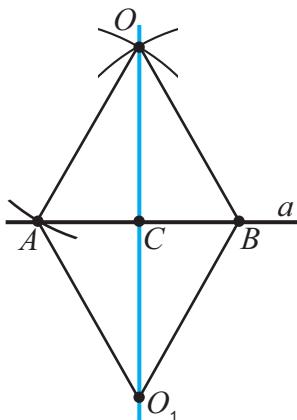
Jasaw:

1-qa'dem. Worayi' O noqati'nda bolg'an qa'legen shen'ber si'zami'z. Wol berilgen tuwri'ni' A ha'm B noqatlarda kesip wo'tsin (4-su'wret).

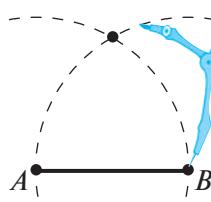
2-qa'dem. Woraylari' A ha'm B noqati'nda bolg'an,

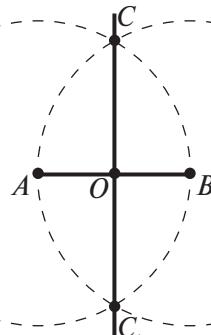
4

5

6

radiusı' birinshi si'zi'lg'an shen'ber radiusı'na ten' shen'berlerdi si'zami'z. Bul shen'berlerdin' kesilisiw noqatlari'nan biri O noqat boladi'. Ekinshisin O_1 menen belgileymiz (4-su'wret).

3-qa'dem. O ha'm O_1 noqatlari'nan wo'tiwshi tuwri' si'zami'z. OO_1 — berilgen a tuwri'si'na perpendikulyar ha'm wonda jatpaytug'i'n O noqati'nan wo'tiwshi tuwri' boladi'.

Tiykarlawdi' wo'z betinshe wori'nlan'.

Bul ma'seleni sheship, a tuwri'si'ni'n' si'rti'nda jatqan noqat arqali' a tuwri'si'na perpendikulyar tuwri' ju'rgiziw mu'mkin degen juwmaqqa kelemiz. Bunnan ha'm 14-sabaqta keltirilgen teorema na'tiyjesinen to'mendegi teoremani'n' wori'nli' yekenligi kelip shi'g'adi'.

Teorema. Tuwri'da jatpaytug'i'n noqati' arqali' bul tuwri'g'a perpendikulyar bol'gan jalgi'z tuwri' ju'rgiziw mu'mkin.

3-ma'sele. Berilgen kesindini ten' yekige bo'liw.

Jasaw:

Aytayi'q, AB kesindisi berilgen bolsi'n. Bul kesindini ten' yekige bo'liwshi noqatti' tabi'w ushi'n to'mendegishe jol tuti'ladi':

1-qa'dem. Radiusı' berilgen AB kesindisine ten' bolg'an, woraylari' bolsa A ha'm B noqatlari'nda bolg'an shen'ber si'zi'ladi' (5-su'wret);

2-qa'dem. Shen'berlerdin' kesilisken C ha'm C_1 noqatlari' tutasti'ri'ladi' (6-su'wret).

CC_1 tuwri'si' ha'm AB kesindisinin' kesilisiw noqati' berilgen kesindinin' wortasi' boladi'.

Shi'ni'g'i'w. Kesilisiw noqati' O haqi'yqattan da AB kesindisinin' wortasi' bolatug'i'ni'n tiykarlan'.

4-ma'sele. Berilgen kesindinin' wortasi'nan wo'tiwshi perpendikulyar jasan'.

Sheshiliwi: AB kesindisi berilgen bolsi'n. Woraylari' A ha'm B noqatlari'nda bolg'an AB radiusli' shen'berler si'zami'z (7-su'wret). Bul shen'berler O_1 ha'm O_2 noqatlari'nda kesilisedi:

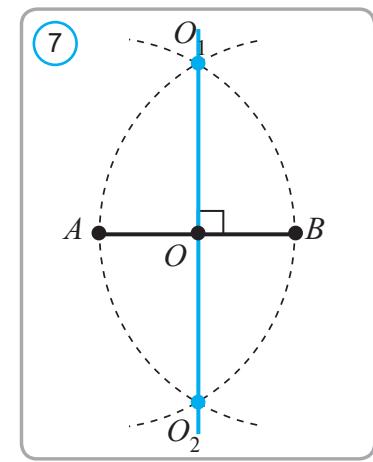
$$AO_1 = AO_2 = BO_1 = BO_2.$$

O_1O_2 tuwri'si'n ju'rgizemiz. Bul tuwri' AB kesindisinin' orta perpendikulyari' boladi'. Sebebi O_1 ha'm O_2 noqatlari' AB kesindisinin' ushlari'nan ten'dey qashi'qlasqani' ushi'n usi' kesindinin' wortasi'nan wo'tiwshi perpendikulyarda jatadi'.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

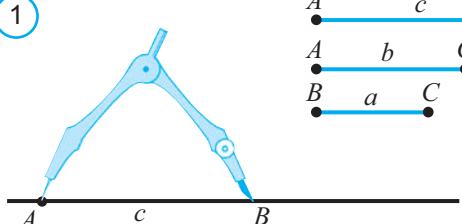
1. Kesindini ten' yekige bo'liwdin' qanday usi'lli'n bilesiz? Kesindini si'zi'n' ha'm woni' ten' yekige bo'lin'.
2. Tuwri' mu'yeshti qalay jasaw mu'mkin?
3. Tek bir yari'mtegislikte jasaw islerin wri'nlap berilgen kesindini ten' yekige bo'lin'.
4. Tek u'shmu'yesli si'zg'i'shtan paydalani'p berilgen kesindini ten' yekige bo'lin'.
5. Berilgen gipotenuza boyi'nsha ten' qaptalli' tuwri' mu'yesli u'shmu'yeslik jasan'.
6. Ultani' ten' qaptalli' ha'm wog'an tu'sirilgen biyikligi boyi'nsha ten' qaptalli' u'shmu'yes hlik jasan'.
7. AB kesindisinin' wortasi'n tuwri'dan-tuwri' ani'qlawdi'n' ila'ji bolmasa, woni'n' wortasi'nan wo'tiwshi perpendikulyardi' jasaw mu'mkin be?
8. Berilgen kesindini to'rt ten'dey bo'lekke bo'lin'.
9. U'shmu'yeslik si'zi'n'. Woni'n' biyikliklerin jasan'.
10. Berilgen u'shmu'yesliktin' medianalari'n jasan'.
- 11*. A ha'm B noqatlari'nan birdey uzaqlasqan ha'mde a tuwri'da jati'wshi' noqatti' tabi'n'.
12. Tek si'zg'i'sh ja'rdeinde a tuwri'si'nda jatpaytug'i'in M noqati' arqali' a tuwri'si'na paral-lel bolg'an b tuwri'si'n ju'rgizin'.

52

U'shmu'yeshlikti berilgen u'sh ta'repi boyi'nsha jasaw

1

Aytayi'q, 1-su'wrette su'wretlen-gendey, uzi'nli'qlari' sa'ykes tu'rde a , b ha'm c g'a ten' bolg'an kesindiler berilgen boli'p, c yen' u'lkeni bolsi'n. Ta'repleri sa'ykes tu'rde $AB = c$, $BC = a$ ha'm $AC = b$ bolg'an ABC u'shmu'yeshligin jasaw ushi'n to'mendegishe jol tuti'ladi':

1-qa'dem. Qa'legen tuwri' si'zi'ladi'.

Tuwri'da uzi'nli'g'i' c g'a ten' bolg'an AB kesindisi cirkul ja'rdeminde aji'rati'ladi'.

2-qa'dem. $AC = b$ boli'wi' kerek.

Soni'n' ushi'n, worayi' A noqatta radiusi' b g'a ten' bolg'an shen'ber si'zi'ladi'.

3-qa'dem. $BC = a$ boli'wi' kerek.

Soni'n' ushi'n, worayi' B noqatta radiusi' a ga' ten' bolg'an shen'ber si'zi'ladi'.

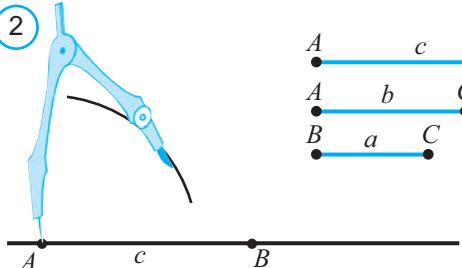
4-qa'dem. Shen'berlerdin' kesilisw noqati' — C noqati' A ha'm B noqatlari' menen tutasti'ri'ladi'.

Payda bolg'an ABC u'shmu'yeshliginin' ta'repleri a , b ha'm c g'a ten' boladi'.

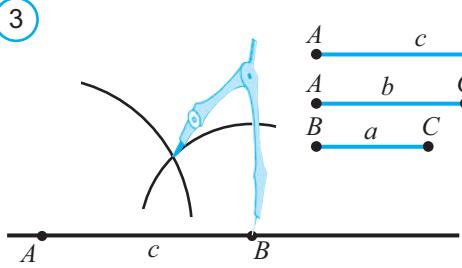
Analiz. Jasawdan ko'rinp tur'gani'nday, Yeger 2- ha'm 3-qa'demde jasalg'an shen'berler kesilisse g'ana sheshimi bar boladi'. Buni'n' ushi'n $a + b > c$ boli'wi' kerek.

Payda bolg'an ABC u'shmu'yeshliktin' haqi'ygattan da ta'repleri a , b ha'm c g'a ten' boli'wi'n wo'z betin-shi tiykarlan'.

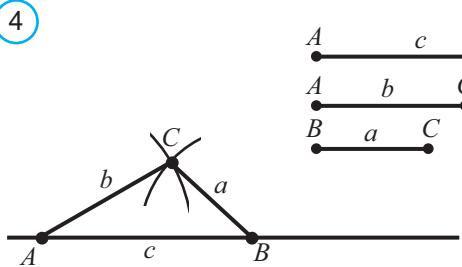
2

3

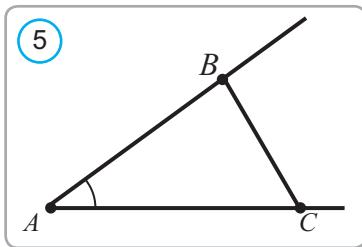
4

1-ma'sele. Berilgen mu'yeshke ten' bolg'an mu'yeshti jasan' (5-su'wret).

Sheshiliwi: Bul ma'seleni, berilgen u'shmu'yeshlikke ten' bolg'an u'shmu'yeshlikti jasaw arqali' sheshiwge boladi'. Buni'n ushi'n berilgen mu'yeshtin' to'besin A menen belgileymiz, mu'yesh ta'replerinde de qa'legen B ha'm C noqatlardi' belgileymiz. Son'i'nan ABC u'shmu'yeshligine ten' bolg'an u'shmu'yeshlik jasasaq, A mu'yeshke ten' bolg'an mu'yeshti de jasag'an bolami'z.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

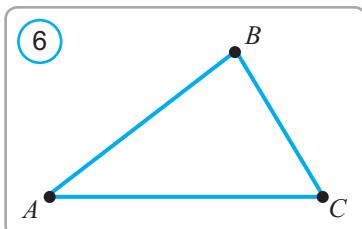
1. Qa'legen uzi'nli'qtag'i' kesindilerden u'shmu'yeshlik jasawg'a bola ma?
2. Ta'repleri $a = 3 \text{ sm}$, $b = 8 \text{ sm}$ ha'm $c = 9 \text{ sm}$ bolg'an u'shmu'yeshlik jasan'.
3. a) Ta'repleri $a = 3 \text{ sm}$, $b = 4 \text{ sm}$ ha'm $c = 7 \text{ sm}$ bolg'an u'shmu'yeshlik jasaw mu'mkin be?
b) U'shmu'yeshlik jasaw ushi'n, woni'n' a , b ha'm c ta'repleri qanday sha'rtti qaatlandi'ri'wi' kerek?
4. Yeki kateti boyi'nsha tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlik jasan'.
5. Gipotenuza ha'm kateti boyi'nsha tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlik jasan'.
6. a tuwri'si' berilgen. Bir ta'repi a da jatatug'i'n, 6-su'wrette ko'rsetilgen ABC u'shmu'yeshlikke ten' bolg'an u'shmu'yeshlik jasan'.
- 7*. Uzi'nli'g'i' $a + b$, $b + c$ ha'm $a + c$ kesindileri berilgen. Ta'repleri a , b , c bolg'an u'shmu'yeshlik jasan'.
8. Yeki ta'repi ha'm wolardi'n' arasi'ndag'i' mu'yeshi boyi'nsha u'shmu'yeshlik jasan'.
9. Berilgen ta'repi boyi'nsha kvadrat jasan'.
10. Bir ta'repi ha'm wog'an irgeles jatqan mu'yeshleri boyi'nsha u'shmu'yeshlik jasan'.

Qa'biliyetli oqi'wshi'lar ushi'n qosimsha tapsi'rma.

1. «Geometriya-7» yelektron sabaqli'g'i'ni'n' tiyisli baptag'i' betleri menen tani'si'p shi'g'i'n'. Usi' bapqa kiritilgen temalarg'a tiyisli bapti' interaktiv animatsiya qosimshalarini'nda berilgen tapsi'rmalardi' wori'nlap ha'm test tapsi'rmalari'n sheship wo'z bilimin'izdi si'nap ko'rin'.

2. Sonday-aq, 10-bette ketirilgen internet resurslari'nan usi' bapqa tiyisli materiallardı' tabi'n' ha'm u'yrenip shi'g'i'n'.

53

Bilimin'izdi si'nap ko'rın'

1. Testler.

- Kesindilerdin' uzi'nli'qlari' a , b ha'm c lardi'n' keltirilgen qaysi' ma'nislerinde kesindilerden u'shmu'yeshlik jasaw mu'mkin yemes?
A) $a = 1, b = 2, c = 3$; B) $a = 2, b = 3, c = 4$; C) $a = 3, b = 4, c = 5$; D) $a = 6, b = 4, c = 3$.
- Geometriyali'q jasawlardi' wori'nlaw ushi'n qaysi' woqi'w qurallari'nan paydalani'wg'a ruxsat beriledi?
A) Transportir; B) Transportir, si'zg'i'sh;
D) Cirkul, si'zg'i'sh; E) Cirkul, transportir.
- Geometriyali'q jasawlardi' ori'nlawda si'zg'i'shtan qanday wazi'ypalardi' wori'nlawg'a ruxsat beriledi.
A) Kesindini wo'lshewge; B) Kesindi, tuwri' si'zi'wg'a;
D) Noqattan wo'tiwshi ha'm berilgen tuwri'g'a perpendikulyar tuwri'ni' shamalap si'zi'wg'a; E) Kesindini wo'lshew, woni'n' wortasi'n tabi'wg'a.

2. Ma'seleler.

- Qanday da bir mu'yesh jasan'. Usi' mu'yeshke ten' basqa mu'yesh jasan'.
- Qanday da bir mu'yesh jasan'. Woni'n' bissektrisasi'n jasan'.
- Tuwri' si'zi'n' ha'm wonda jatpaytug'i'n noqatti' belgilen'. Usi' noqattan wo'tiwshi ha'm usi' tuwri'g'a perpendikulyar bolg'an tuwri'ni' jasan'.
- Tuwri' si'zi'n' ha'm wonda jatpaytug'i'n noqatti' belgilen'. Usi' noqattan wo'tiwshi ha'm usi' tuwri'g'a parallel bolg'an tuwri'ni' jasan'.
- Qanday da bir tuwri' si'zi'n' ha'm woni' ten' yekige bo'lin'.
- U'sh kesindi jasan'. Ta'repleri usi' kesindilerge ten' bolg'an u'shmu'yeshlik jasan'.
- Qanday da bir u'shmu'yeshlik jasan'. Woni'n' bir: a) medianasi'n; b) bissektrisasi'n; c) biyikligin jasan'.

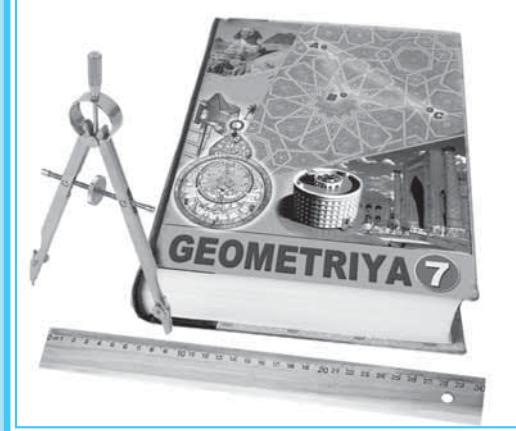
54

6-baqlaw jumi'si'

U'Igili baqlaw jumi'si' yeki bo'limnen ibarat boladi':

- I. Teoriyali'q 5 test.
- II. To'mendegi ma'selelerge uqsas 3 m'asele (4-ma'sele jaqsi' wo'zlestiriwshi woqi'wshi'lar ushi'n qosimsha beriledi)
 - 120° li' mu'yesh berilgen, cirkul ha'm si'zg'i'sh ja'rdeinde wog'an ten' mu'yesh jasan'.
 - Ta'repleri $a = 5 \text{ sm}$, $b = 6 \text{ sm}$ ha'm $c = 7 \text{ sm}$ bolg'an u'shmu'yeshlik jasan'.
 - 2-ma'selede jasalg'an u'shmu'yeshliktin' a ta'repine mediana ju'rgizin'.
 - U'shmu'yeshlikti woni'n' ultani', bir ta'repi ha'm ultang'a tu'sirilgen biyikligi boyi'nsha jasan'.

VI BAP

TA'KIRARLAW

Bul bapti' u'yrenip shi'qqannan keyin to'mendegi bilim ha'm a'meliy ko'nlikpelerge iye bolasi'z:

Bilimler:

- Geometriyali'q ma'selelerdi sheshiw basqi'shlari'n biliw;
- geometriyali'q ma'seleler tu'rlerin pari'qlay ali'w;
- ma'selelerdi sheshiwde ushi'rasatug'i'n bazi'-bir qa'teliklerdi biliw.

Ko'nlikpeler:

- Geometriyali'q ma'selelerdi tu'rlerge aji'rati'w ha'm sheshiw basqi'shlari' boyi'nsha jumi'slari'n sho'lkestiriy;
- ma'seleler sheshiwde ushi'rasatug'i'n qa'teliklerdin' aldi'n ali'w;
- planimetriya boyi'nsha ji'lli'q juwmaqlawshi' baqlaw jumi'si'na tayar boli'w.

55**Geometriyali'q ma'selelerdi sheshiw**

Geometriyali'q ma'selelerdi sheshiwde to'mendegilerge itibar beriw kerek:

1. Geometriyani'n' tiykarg'i' tu'sinikleri, wolardi'n' qa'siyetlerin jaqsı' biliw ha'm yeste saqlaw;
2. Tu'rli geometriyali'q figuralardi'n' qa'siyetleri haqqı'ndag'i' teoremalardi' da'lil Lew usı'lları'n iyew;
3. Berilgen geometriyali'q ma'selenin' ma'nisin tu'sinip ali'w;

A'dette geometriyali'q ma'selelerdi sheshiw protsesi to'mendegi basqi'shlardan ibarat boladi':

1-basqi'sh. Ma'seleni tu'siniw. Bul basqi'shta ma'selenin' sha'rti ha'm juwmag'i' bo'lek-bo'lek aji'ratı'p ali'nadi'. Neler berilgen, neni tabi'w, da'lil Lew yamasa jasaw kerekligi ani'qlanadi'. Ma'selege tiyisli si'zi'lma si'zi'ladi'. Si'zi'lmani'n' u'lken ha'm ani'q boli'wi' maqsetke muwapi'q. Berilgen barlıq mag'lı'wmatlar si'zi'lmda belgilenedi.

2-basqi'sh. Rejelestiriw. Bul basqi'shta ma'seleni sheshiw usı'llı' tan'lanadi'. Woni' qollani'w ushi'n qanday qosi'msha mag'lı'wmatlar za'rur' yekeñligi ani'qlanadi'. Ja'rdemshi figuralar si'zi'ladi'.

3-basqi'sh. Sheshiw. Bul basqi'shta ma'sele tikkeley, berilgen reje tiykari'nda sheshiledi.

4-basqi'sh. Tekseriw. Bul basqi'shta ma'selenin' tabi'lg'an sheshimi tikkeley tekseriledi. Sheshiw protsesine kiritikali'q ko'z-qaras taslanadi'. Yeger qa'te ani'qlansa, wol du'zetiwden imkani bolmasa, ma'seleni sheshiwdin' baslang'i'sh basqi'-shi'na qaytarı'ladi' ha'm barlıq jumi's tazadan baslanadi'.

Ma'seleni sheshiwdi u'yreniw ushi'n ko'birek ma'sele sheshiw kerek!

Ma'selege tiyisli si'zi'lmani' duri's si'zi'w – ma'selenin' yari'mi'n sheshiw degeni boladi'.

Geometriyali'q ma'selelerdin' qoyı'li'wi' ha'm ma'nisine qarap u'sh qı'yli' tu'rde boli'wi' mu'mkin:

1. Yesaplawg'a tiyisli ma'seleleri
2. Da'lil Lewge tiyisli ma'seleler
3. Jasawg'a tiyisli ma'seleler

Geometriyali'q ma'selelerdi sheshiw tek g'ana qanday da bir geometriyali'q figurani'n' qa'siyetin u'yreniwden ibarat yemes, a'lvette. Bul duri's pikirlew, logikalı'q pikir ju'ritiw h'am wolar tiykari'nda duri's ha'm aqı'lg'a muwapi'q qararlar qabi'l yetiw, juwmaq shı'g'ari'w, ko'nlikpe h'am ta'jriybelerin de qa'liplestiredi. Bunday ko'nlikpe

ha'm ta'jriybeleri tek matematikada yemes, ba'lki ku'ndelikli turmi'sta ushrasatug'i'n mashqalalardi' sheshiwde de qol keledi.

A'lvette ma'seleni sheshiw – bul tek g'ana duri's juwapti' tabi'w degeni yemes. Ma'selelerdi sheshiw bari'si'nda belgili qa'siyetlerdi, teoremlardi' ha'm wolardin' na'tiyjelerin qollani'p biliw, tu'rli usi'llardan paydalana ali'wdi' biliw za'ru'r boladi'.

To'mendegi ma'selenin' sheshiliw protsesin baqlayi'q.

Ma'sele. To'beleri ten' ta'repli u'shmu'yeshliktin' ta'replerinin' wortalari' bolg'an u'shmu'yeshliktin' ten' ta'repli yekenin da'lillen'.

1. Ma'seleni tu'siniw basqi'shi'.

$\triangle ABC$ — ten ta'repli, M — AB ta'repinin' wortasi', N — BC ta'repinin' wortasi', L — AC ta'repinin' wortasi'

$\triangle MNL$ — ten' ta'repli

Ma'selenin' sh'artleri tiykari'nda si'zi'lma si'zi'p alami'z (1-su'wret).

2. Rejelestiriw basqi'shi'. Ten' ta'repli u'shmu'yeshliktin' qa'siyetinen ha'm u'shmu'yeshliktin' TMT belgisinen paydalanimi'z.

3. Sheshiw basqi'shi'.

Sha'rt boyi'nsha, $LA = AK = KB = BN = NC = CL$ ha'm $\angle A = \angle B = \angle C = 60^\circ$. Wonda $\triangle LAK$ ni'n' AL , AK ta'repleri ha'm A mu'yesi $\triangle KBN$ ni'n' BK , BN ta'repleri ha'm B mu'yesine ha'mde $\triangle NCL$ ni'n' CN , CL ta'repleri ha'm C mu'yesine sa'ykes tu'rde ten'.

Demek, $\triangle LAK = \triangle KBN = \triangle NCL$. Bul jag'dayda bul u'shmu'yeshliklerdin' u'shinshi ta'repleri de wo'z-ara ten' boladi': $KL = KN = NL$.

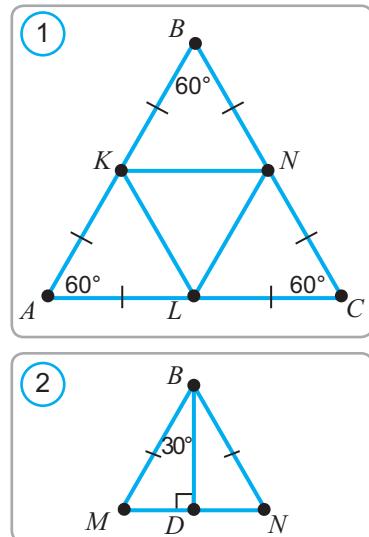
Demek, $\triangle KNL$ — ten' ta'repli.

4. Tekseriw basqi'shi'.

Ma'selenin' sheshiliw protsesin ja'ne bir ma'rite ko'zden wo'tkerip, wondag'i' ha'r bir pikir logikalii'q jaqtan duri's ali'p bari'lg'anin tekseremiz.

Bul ma'seleni basqa usi'lda da sheshiw mu'mkin. Bunda to'besindegi mu'yesi 60° bolg'an ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' qa'siyetinen paydalanimi'z. $\triangle KBN$ ten' qaptalli' u'shmu'yeshliginin' BD biyikligin tu'sire-miz (2-su'wret). BD bissektrisa da bolg'ani' ushi'n $\angle KBD = 60^\circ / 2 = 30^\circ$ ha'm $\angle BKD = \angle BND = 90^\circ - 30^\circ = 60^\circ$ boladi'.

Demek, $\triangle KBN$ ten' ta'repli u'shmu'yeshlik yeken. Solay yetip $\triangle KAL$ ha'm $\triangle NCL$ lar da ten' ta'repli u'shmu'yeshlikler yekenligi ani'qlanadi' ha'm

$BK = KN = NL = LN$ yekenligi belgili boladi'. Bunnan bolsa $\triangle KNL$ ni'n' ten' ta'repli u'shmu'yeshlik g'ana yemes, ba'lki, $\triangle KNL = \triangle KBN = \triangle NCL = \triangle KAL$ yekenligi de belgili boladi'.

56

Yesaplawg'a tiyisli ma'seleler

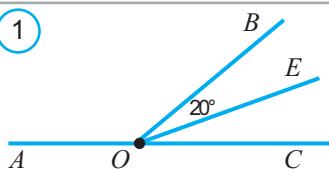
Yesaplawg'a tiyisli ma'seleler arifmetikali'q ha'm algebral'i'q ma'selelerge uqsas boladi'. Tu'rli geometriyali'q formulalar ja'rdeinde, berilgen sanli' shamalar tiykari'nda izbe-iz yesap-sanaq isleri wori'nlanadi' ha'm izlenip ati'rg'an shama tabi'ladi'.

Bul ma'selelerde ko'binshe si'zi'lmani' duri's si'zi'p ali'w ha'm kerekli belgilewlerdi kiritiw isin anag'urli'm an'satlasti'radi'.

1-ma'sele. Qon'si'las mu'yeshlerden birinin' bissektrisasi' yekinshi mu'yeshtin' ta'replerinin' biri menen 20° li' mu'yeshti payda yetedi. Usi' mu'yeshti tabi'n'.

1

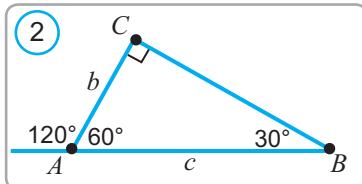

Sheshiliw. Ma'selenin' sha'rtin si'zi'lmda ko'r-setemiz (1-su'wret). Bunnan OE bissektrisasi' su'yer mu'yeshtin' bissektrisasi' yekenligi belgili boladi'. Demek, $\angle BOC = 2 \cdot 20^\circ = 40^\circ$, $\angle AOB = 180^\circ - 40^\circ = 140^\circ$ boladi'.

2-ma'sele. ABC tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlikte $\angle C$ –tuwri' mu'yesh, A to'besindegi si'rtqi' mu'yeshi $AC + AB = 18$ sm bolsa, u'shmu'yeshliktin' gipotenuzasi'n tabi'n'.

2

Sheshiliwi. Ma'selenin' sha'rtine baylani'sli' si'zi'lmani' su'wretleymiz (2-su'wret). U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshinin' ani'qlamasasi'nan, $\angle A = 180^\circ - 120^\circ = 60^\circ$, $\angle B = 90^\circ - \angle A = 30^\circ$ yekenligin ani'qlaymi'z. $AC = b$, $AB = c$ bolsi'n. Bul jag'dayda $b + c = 18$. Su'yir mu'yeshi 30° qa ten' bolg'an tuwri'

mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' qa'siyeti boyi'nsha, $c = 2b$ boladi'. Bunnan $b + c = b + 2b = 18$, yan'ni'y $b = 6$. Wonda $c = 12$ yekenligi belgili boladi'.

Juwabi': 12.

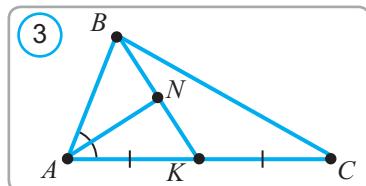

3-ma'sele. ABC u'shmu'yeshliginde $AB = 1$, A mu'yeshinin' bissektrisasi' B to'besinen tu'sirlgen medianag'a perpendikulyar. Yeger BC ta'repinin' uzi'nli'g'i pu'tin san menen an'lati'lsa, u'shmu'yeshliktin' perimetrin tabi'n'.

Sheshiliwi. Ma'selenin' sha'rtin si'zi'l mada su'wretleymiz (3-su'wret): $AK = KC$. $AN \perp BK$. $\triangle ANB = \triangle ANK$ yekenligin ani'qlaymi'z, sebebi AN kateti uli'wma ha'm bir mu'yeshi ten' (katet ha'm wog'an irgeles bolg'an su'yir mu'yeshi boyi'nsha). Bunnan bolsa $AB = AK = KC = 1$, yag'ni'y $AC = 1 + 1 = 2$ yekenligi belgili boladi'.

$BC = x$ – pu'tin san, u'shmu'yeshliktin' ten'sizligi boyi'nsha $2 + 1 > x$ ha'm $x + 1 > 2$, yag'ni'y $x < 3$ ha'm $x > 1$, yag'ni'y $1 < x < 3$ boli'wi' kerek. 1 menen 3 tin' arasi'nda bir pu'tin san bar: 2. Demek. $BC = 2$ ha'm $P_{ABC} = 1+2+2 = 5$.

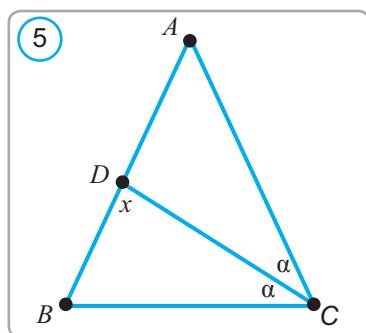
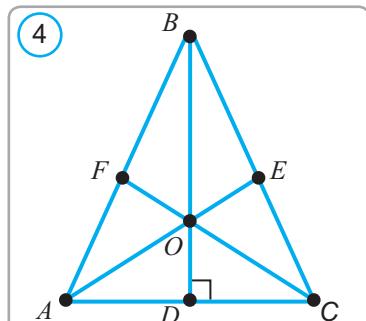
Juwabi': 5

?

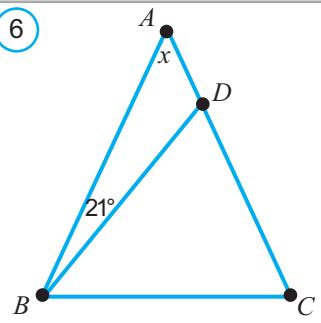
Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar.

1. AB kesindisinin' uzi'nli'qlari' $1 : 2 : 3 : 4$ si'yaqli' qatnastag'i' kesindilerge (usi' izbe-izlikte) aji'rati'l lg'an. Yeger shetki kesindilerinin' wortalari' arasi'ndag'i' arali'q 15 sm ge ten' bolsa, AB kesindisinin' uzi'nli'g'i'n tabi'n'.
2. $\angle ABC = 160^\circ$ bolg'an mu'yeshtin' to'besinen usi' mu'yeshtin' ta'repleri arasi'nda jati'wshi' BO ha'm BE nurlari' ju'rgizilgen. Yeger BO nuri' berilgen mu'yeshti ten' yekige, BE nuri' bolsa $3 : 5$ si'yaqli' qatnasta bolse, OBE mu'yeshti tabi'n'.
3. AOB mu'yeshi OC nuri' arqali' biri yekinshisinen 30° qa u'lken bolg'an yeki mu'yeshtke aji'rati'l lg'an. Berilgen mu'yeshtin' bissektrisasi' menen OC nuri' arasi'ndag'i' mu'yeshti tabi'n'.
4. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' ultani'ndag'i' mu'yeshi 30° qa ten'. Usi' mu'yeshtin' qaptal ta'repi ha'm yekinshi qaptal ta'repine ju'rgizilgen biyikligi arasi'ndag'i' mu'yeshti tabi'n'.
5. U'shmu'yeshliktin' bir si'rtqi' mu'yeshi 100° , wog'an qon'-si'las bolmag'an mu'yeshlerinin' qatnasi' $2 : 3$ tu'rinde bolsi'n. U'shmu'yeshliklerdin' mu'yeshlerin tabi'n'.
6. A, B, C, D noqatlari' ko'rsetilgen ta'rtipte bir tuwri'da jatadi' ha'm $AB = BC = 1$, $CD = 2$. K noqati' BC kesindide sonday jaylasadi', BC ha'm AD kesindilerinin' qatnasi' birdey qatnasta boladi':

$BK : KC = AK : KD$. Bul qatnaslardı' tabi'n'.

7. U'shmu'yeshliktin' yeki mu'yeshinin' bissektrisaları' kesilisiwinen payda bolg'an mu'yesh 120° qa ten'. U'shmu'yeshliktin' u'shinski mu'yeshin tabi'n'.
8. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshlikin' to'besindegi mu'yeshi 96° qa ten'. Ultani'ndag'i' mu'yeshlerinin' bissektrisaları' kesilisiwinen payda bolg'an su'yir mu'yeshti tabi'n'.

9. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' tuwri' mu'yeshinen bissektrisa ha'm biyiklik ju'rgizilgen boli'p, wolardi'n' arasi'ndag'i' mu'yesh 24° qa ten'. U'shmu'yeshliktin' qalg'an mu'yeshlerin tabi'n'.
10. Yeger 4-su'wrette $AB = BC$, $\angle ABC = 50^\circ$, AE ha'm FC — bissektrisalar bolsa, $\angle AOB = ?$, $\angle EOC = ?$
11. Yeger 5-su'wrette $AB = AC$, $AD = DC$ bolsa, $x = ?$
12. Yeger 6-su'wrette $AB = AC$, $BD = BC$ bolsa, $x = ?$

57

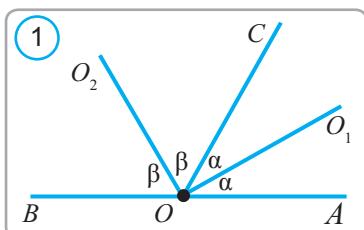
Da'lillewge tiyisli ma'seleler

Da'lillewge tiyisli ma'seleler wo'zine ta'n kishkene teoremalar boladi'. Wolardi' sheshiw ma'seletele keltirilgen tasti'yi'qlawdi' da'lillewden ibarat boladi'. Mi'sal retinde to'mendegi ma'selelerdi qaraymi'z.

1-masala. Qon'si'las mu'yeshlerdin' bissektrisaları' wo'z-ara perpendikulyar yekenligin da'lillen'.

$$\angle AOC \text{ ha'm } \angle BOC \text{ — qon'si'las mu'yeshleri, } OO_1 \text{ ha'm } OO_2 \text{ — bissektrisaları' (1-su'wret).} \Rightarrow OO_1 \perp OO_2.$$

Da'lillew. OO_1 ha'm OO_2 bissektrisaları' aji'rat-qan mu'yeshlerdi sa'ykes tu'rde (1-su'wrette ko'r-setilgenindey) α ha'm β dep belgileymiz. Bul jag-dayda, $2\alpha + 2\beta = 180^\circ$, yamasa $\alpha + \beta = 90^\circ$, yag'ni' $\angle O_1OO_2 = \alpha + \beta = 90^\circ$. Demek $OO_1 \perp OO_2$. Usi'ni' da'lillew talap yetilgen yedi.

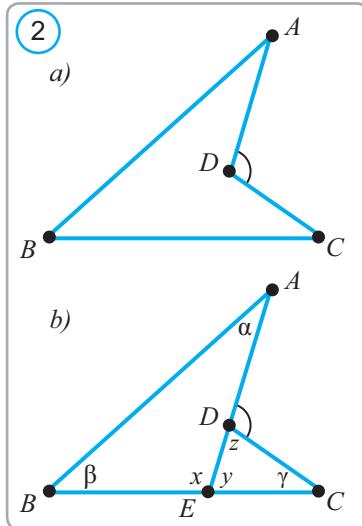

2-ma'sele. 2.a-su'wrette su'wretlengen $ABCD$ to'rtmu'yeshlikte $\angle D = \angle A + \angle B + \angle C$ yekenligin da'lillen'.

Da'lillew. AD tuwri'si'nin' BC ta'repi menen kesilisken noqati'n E menen belgileymiz (AD ta'repin dawam yettiremiz) ha'm mu'yeshler ushi'n za'ru'r belgilewlerdi kiritemiz (2.b-su'wret). Ma'lumki $\alpha + \beta + x = 180^\circ$ va $y + z + \gamma = 180^\circ$. Bul ten'liklerdi qosi'p, $\alpha + \beta + \gamma + x + y + z = 360^\circ$ ten'ligine iye bolami'z. Qon'si'las mu'yeshtin' qa'siyeti boyi'nsha, $x + y = 180^\circ$ bolg'anı' ushi'n $\alpha + \beta + \gamma + 180^\circ + z = 360^\circ$, yamasa $\alpha + \beta + \gamma = 180^\circ - z = \angle D$, yag'ni'y $\angle D = \alpha + \beta + \gamma = \angle A + \angle B + \angle C$ boladi'.

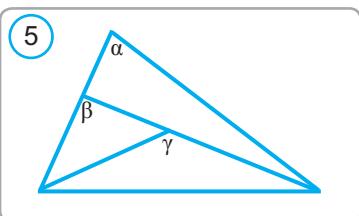
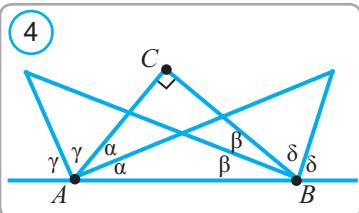
Ten'lik da'lillendi.

Joqari'dag'i' yeki ma'seleni tayar si'zi'lmag'a tiykarla-ni'p sheshtik, 2-ma'selede qosi'msha jasaw ha'm za'ru'r belgilewlerdi a'melge asi'rdi'q, bul bolsa ma'seleni an'sat sheshiwimizge ja'rdem berdi.

Soraw, ma'sele ha'm tapsi'rmalar

- U'shmu'yeshliktin' bir mu'yeshi wo'zine qon'si'las bolmag'an si'rtqi' mu'yeshlerinin' ayi'rmasi'na ten'. Bul u'shmu'yeshliktin' tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlik yekenligin da'lillen'.
- Bir mu'yeshi 150° bolg'an ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' ultani'ndag'i' to'belerinen ju'rgizilgen biyiklikleri ten' bolatug'i ni'n da'lillen'.
- Ten' tarepli u'shmu'yeshliktin' medianalari' kesilisiw noqati'nda $2 : 1$ si'yaqli' qatnasta bolatug'i ni'n da'lillen'.
- Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' to'besindegi si'rtqi' mu'yeshinin' bissektrisasi' u'shmu'yeshliktin' ultani'na parallel bolatug'i ni'n da'lillen'.
- 4-ma'selege keri teoremani' an'lati'n' ha'm woni' da'lillen'.
- Ten' tarepli u'shmu'yeshliktin' qa'legen yeki medianasi' 60° li' mu'yesh asti'nda kesilisiwin da'lillen'.
- U'shmu'yeshliklerdin' ten'ligin wolardi'n' yeki ta'repi ha'm u'shinshi ta'repine tu'sirilgen medianasi' boyi'nsha da'lillen'.
- ABC ha'm $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliklerinde BM ha'm B_1M_1 medianalari' ju'rgizilgen. Yeger $AB=A_1B_1$, $AC=A_1C_1$ ha'm $BM=B_1M_1$ bolsa, $\Delta ABC = \Delta A_1B_1C_1$ yekenligin da'lillen'.
- ABC ha'm $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliklerinde AD, A_1D_1 - bissektrisalari'. Yeger $AB=A_1B_1$, $BD=B_1D_1$ ha'm $AD=A_1D_1$ bolsa, $\Delta ABC = \Delta A_1B_1C_1$ yekenligin ko'rsetin'.

10. ABC ha'm $A_1B_1C_1$ u'shmu'yeshliklerinde BH ha'm B_1H_1 biyiklikleri ju'rgizilgen. Yeger $\angle A = \angle A_1$, $\angle B = \angle B_1$ ha'm $BH = B_1H_1$ bolsa, $\triangle ABC = \triangle A_1B_1C_1$ bolatug'i ni'n da'lillen'.

11. U'shmu'yeshliktin' yeki biyikligi ten' bolsa, woni'n' ten' qaptalli' u'shmu'yeshlik yekenligin da'lillen'.

12. 4-su'wrette $\alpha + \gamma = \beta + \delta = 90^\circ$ yekenligin da'lillen'.

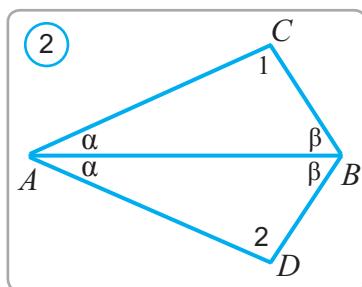
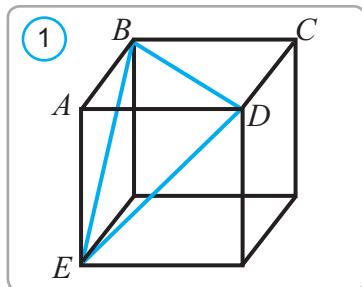
13. 5-su'wrette $\alpha < \beta < \gamma$ yekenligin da'lillen'

58-59

Ta'kirarlawg'a tiyisli ma'seleler

- Yeki parallel tuwri' ha'm kesiwshi payda yetken ayqi'sh mu'yeshlerdin' bissektrisalari' parallel bolatug'i ni'n da'lillen'.
- U'shmu'yeshliktin' qa'legen bir ta'repi woni'n' qalg'an yeki tarepinin' ayi'rmasi'nan u'lken bolatug'i ni'n da'lillen'.
- U'shmu'yeshliktin' α , β ha'm γ mu'yeshleri ushi'n $\alpha < \beta + \gamma$, $\beta < \alpha + \gamma$, $\gamma < \alpha + \beta$ qathaslari' wori'nli' bolsa, bul qanday u'shmu'yeshlik boladi'?
- Berilgen yeki noqattan wo'tiwshi shen'ber jasan'. Ma'sele neshe sheshimge iye?
- ABC u'shmu'yeshliginin' AA_1 ha'm BB_1 bissektrisalari' O noqati'nda kesilisedi. Yeger a) $\angle AOB = 136^\circ$; b) $\angle AOB = 111^\circ$ bolsa, ACB mu'yeshin tabi'n'
- 1-su'wrette su'wretlengen kubta $BD = 6$ bolsa, $BE = ?$, $DE = ?$, $AC = ?$, $\angle BED = ?$
- Perimetri 42 sm bolg'an ABC u'shmu'yeshliginin' medianasi' woni' perimetri 33 sm ha'm 35 sm bolg'an yeki u'shmu'yeshlikke aji'ratadi'. Medianani'n' uzi'nli'g'i'n tabi'n'.
- Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' su'yir mu'yeshlerinin' bissektrisalari' qanday mu'yesh asti'nda kesilisedi?
- 2-su'wrette $\angle 1 = \angle 2$ yekenligin da'lillen'.
- MN ha'm NM nurlari'ni'n' ul'i'wma bo'legi qanday figura boladi'?
- A , B ha'm C noqatlari' bir tuwri'da jatadi'. Yeger $AB = 2\text{ sm}$, $BC = 3\text{ sm}$ ha'm $AC = 5\text{ sm}$ bolsa, B noqati' AC kesindige tiyisli bola ma? Juwabi'n'i'zdi' tiykarlan'.
- A noqati' BC tuwri'si'ni'n' B ha'm C noqatlari'ni'n' arasi'nda jatadi'. Yeger $BC = 15\text{ sm}$, AC kesindisi bolsa AB kesindisinen 3 sm ge qi'sqa bolsa, AB kesindisinin' uzi'nli'g'i'n tabi'n'.
- 60° ham' 30° li' mu'yeshler jasan'.

14. Shen'berdin' wo'z-ara perpendikulyar diametrlerin jasan'.
15. Qon'si'las mu'yeshlerinin' biri yekinshisinen 4 ma'rte kishi bolsa, usi' mu'yeshlerdin' u'lkenin tabi'n'.
16. Yeki tuwri'ni'n' kesilisiwinen payda bolg'an mu'yeshlerdin' qatnasi' 7 : 3 ge ten'. Usi' mu'yeshlerdin' kishisin tabi'n'.
17. A, B ha'm C noqatlari' bir tuwri'da jatadi'. BC kesindisinin' uzi'nli'g'i AC kesindisinin' uzi'nli'g'i'nan 3 ma'rte u'lken, AB kesindinin' uzi'nli'g'i' bolsa BC ni'n' uzi'nli'g'i'nan 3,6 sm ge qisqa. AC kesindisinin' uzi'nli'g'i'n tabi'n'.
18. Yeki tuwri'ni' u'shinshi tuwri' keskende si'rtqi' bir ta'replemeli mu'yeshlerdin' qosi'ndi'si' 180° qa ten' bolsa, bul tuwri'lardi'n' wo'z-ara parallel yekenligin da'llilen'.
19. Yeki parallel tuwri'ni' u'shinshi tuwri' keskende payda bolg'an mu'yeshlerdin' biri 55° qa ten'. Qalg'an mu'yeshlerin tabi'n'.

60-61

Bilimlerin'izdi si'nap ko'rın'

1. Ga'plerdi ma'nisinen kelip shi'g'i'p toli'qtiri'n':

- Tegislikte arqali' bir tuwri' ju'rgiziw mu'mkin.
- Mu'yeshtin' mu'yeshti yeki wo'z-ara ten' mu'yeshke aji'ratadi'.
- Kesindinin' wortasi' woni' yeki aji'ratadi'.
- Tegislikte tuwri'g'a tiyisli bolg'an da, tiyisli bolmag'an da bar.
- Yeger u'shmu'yeshlik ten' qaptalli' bolsa, mu'yeshleri ten' boladi'.
- Yeki ten'dey u'shmu'yeshliklerdin' sa'ykes ha'm sa'ykes ten' boladi'.
- Ten' ta'repli u'shmu'yeshliktin' ha'r bir gradusqa ten'.
- Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' su'yir 90° qa ten'.
- Jay'lq mu'yeshtin' bissektrisasi' woni' yeki mu'yeshke aji'ratadi'.
- U'shinshi tuwri'g'a parallel bolg'an yeki tuwri' boladi'.
- Bir tuwri'g'a perpendikulyar bolg'an yeki tuwri' boladi'.

-
13. Parallel tuwri'lardi' kesiwshi menen keskende, payda bolg'an ishki bir ta'replemeli mu'yeshler boladi'.
14. Kesindinin' ushlari'nan ten' kesindinin' worta perpendikulyari'nda jatadi'.
15. Shen'berdegi noqatlar shen'berdin' worayi'nan ten'

2. To'mende keltirilgen ga'plerde qa'te bolsa, woni' tabi'n' ha'm du'zeten':

1. Tegislikte yeki noqat arqali' yeki tuwri' ju'rgiziw mu'mkin.
2. Tuwri' mu'yesh 180° qa ten' boladi'.
3. Qon'si'las mu'yeshler ten' boladi'.
4. Vertikal mu'yeshlerdin' qosi'ndi'si' 180° qa ten'.
5. U'shmu'yeshliktin' to'besi menen usi' to'be qarama-qarsi'si'ndag'i' ta'repinin' wortasi'n tutasti'ri'wshi' kesindi, u'shmu'yeshliktin' bissektrisasi' delinedi.
6. U'shmu'yeshliktin' perimetri dep, woni'n' mu'yeshleri qosi'ndi'si'na ayt'iladi'.
7. U'shmu'yeshliktin' ta'replerinin' qosi'ndi'si' 180° qa ten'.
8. 90° qa ten' mu'yesh asti'nda kesilisken tuwri'lar parallel delinedi.
9. Parallel tuwri'lar bir noqatta kesilisedi.
10. Shen'berdin' diametri radiusi'na ten'.
11. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' katetleri ten' bolsa, woni'n' kishi mu'yeshi 30° qa ten' boladi'.
12. Ten' qaptalli' u'shmu'yeshliktin' ha'r bir mu'yeshi 60° qa ten'.
13. Mu'yesh bissektrisasi'nda jatqan noqatlar mu'yeshtin' ushlari'nan ten'dey uzaqli'qta jatadi'.

3. Berilgen qa'siyetke iye bolg'an geometriyali'q figurani' won' bag'anadag'i' sa'ykes qatarg'a jazi'n':

1.	Uzi'nli'g'i' 5 sm.	
2.	Noqat ha'm ushlari' usi' noqatlarda bolg'an yeki nurdan ibarat.	
3.	Kesilispeytug'i'n tuwri'lar.	
4.	To'besinen shi'qqan biyikligi ha'm medianasi' ha'm bissektrisasi' boladi'.	
5.	Barli'q ta'repleri ten' bolg'an u'shmu'yeshlik.	
6.	Yeki ta'repi ten' bolg'an u'shmu'yeshlik.	
7.	Mu'yeshti ten'dey yeki mu'yeshke aji'ratadi'.	
8.	Yeki kateti bar.	
9.	Yeki mu'yeshinin' qosi'ndi'si' 90° dan u'lken bolg'an u'shmu'yeshlik.	

4. Birinshi bag'anada berilgen geometriyali'q tu'sinikke yekinshi bag'anadan tiyisli qa'siyet yamasa talqi'lawlardi' sa'ykes qoyi'n':

Geometriyali'q tu'sinik	Talqi'lawl, qa'siyeti
1. Perpendikulyar tuwri'lar	A. Berilgen uzi'nli'qqa iye
2. Ten' ta'repli u'shmu'yeshlik	B. Yeki mu'yeshi ten'
3. Shen'ber	C. Gipotenuzani'n' yari'mi'na ten'
4. Mu'yeshtin' bissektrisasi'ndag'i' noqat	D. To'besi menen qarama-qarsi'si'ndag'i' ta'repinin' wortasi'n tutasti'radi'
5. U'shmu'yeshliktin' biyikligi	E. Bir ishki mu'yeshine qon'si'las ha'm qalg'an yeki mu'yeshinin' qosı'ndi'si'na ten'
6. 30° li' mu'yesh qarama-qarsi'si'ndag'i' katet	F. Kesilispeydi
7. Mediana	G. 90° li' mu'yesh asti'nda kesilisedi
8. U'shmu'yeshliktin' si'rtqi' mu'yeshi	H. Ta'repleri ten'
9. Ten' qaptallı' u'shmu'yeshlik	I. Noqatlari' worayi'nan ten'dey uzaqlasqan
10. Kesindi	J. Woni'n' ta'replerinen ten'dey uzaqli'qta jatadi'
11. Parallel tuwri'lar	K. Bir to'besinen wo'tedi ha'm bir ta'repine perpendikulyar

5. Testler

1. Berilgen noqattan berilgen tuwri'g'a parallel yetip neshe tuwri' ju'rgiziw mu'mkin?

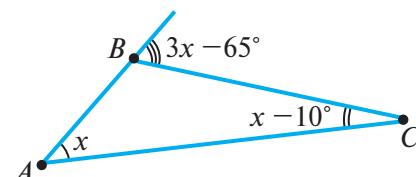
- A) 1 B) 2 D) 3 E) 4

2. Jayi'q mu'yesh neshe gradusqa ten'?

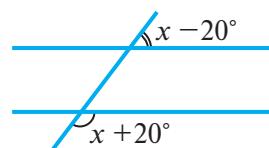
- A) 90° ; B) 90° tan u'ilken; D) 90° tan kishi; E) 180° .

3. Su'wretke qarap $\angle BCA$ mu'yeshin tabi'n'.

4. Su'wretke qarap x ti' tabi'n'.

- A) 25° B) 35°
D) 45° E) 55°

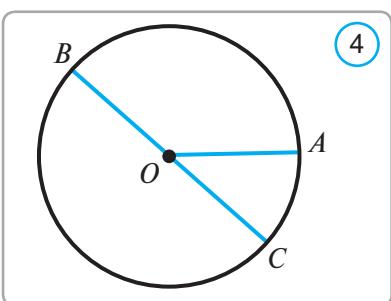
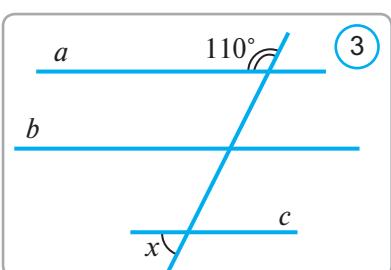
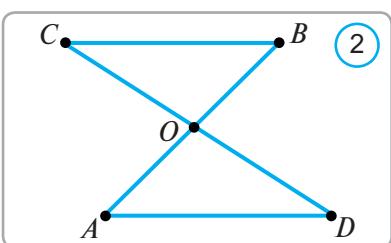
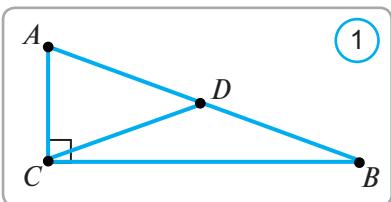

- A) 80° B) 90°
D) 100° E) 70°

5. Yeger ABC u'shmu'yeshliginde $\angle B = 30^\circ$, $\angle C = 90^\circ$ ha'm $AC = 10 \text{ sm}$ bolsa, AB gipotenuzasi'n tabi'n'.

- A) 10 sm B) 12 sm D) 15 sm E) 20 sm

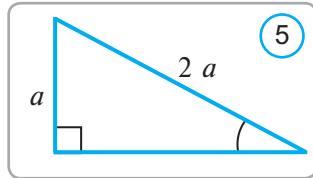
6. ABC u'shmu'yeshliginde $AB = BC$, $AB = AC + 7$ (sm). Yeger ABC u'shmu'yeshliginin' perimetri 23 sm bolsa, u'shmu'yeshliktin' kishi ta'repin tabi'n'.
 A) 3 sm B) 5 sm D) 7 sm E) 9 sm
7. Qon'silas mu'yeshlerdin' biri yekinshisinen u'sh ma'rte u'lken. Bul mu'yeshlerdin' ayirmasi'n tabi'n'.
 A) 45° B) 60° D) 75° E) 90°
8. Shen'berdin' radiusi' 3,2 sm. Wonda diametrin tabi'n'.
 A) 3,2 B) 5,2 D) 6,4 E) 1,6

9. ABC — tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlik (1-su'wret), $\angle C = 90^\circ$, CD — mediana. $\angle BDC = 130^\circ$ bolsa, $\angle A$ ni' tabi'n'.
 A) 45° B) 65° D) 75° E) 85°
10. ABC — ten' qaptalli' u'shmu'yeshliginin' to'besindegi B mu'yeshi 80° qa ten'. Woni'n' A to'besindegi si'rtqi' mu'yeshin tabi'n'.
 A) 130° B) 120° D) 110° E) 100°
11. Yeger $a \perp b$, $b \perp c$, $c \perp d$ bolsa, to'mendegi juwaplardan qaysi' biri naduri's?
 A) $a \parallel c$ B) $b \perp d$ D) $a \parallel d$ E) $b \parallel c$
12. Yeger 2-su'wrette $AO = OB$, $OC = OD$, $BC = 5$ sm ha'm $AO + OC = 7$ sm bolsa, AOD u'shmu'yeshliginin' perimetrin tabi'n'.
 A) 5 sm B) 7 sm
 D) 12 sm E) 17 sm
13. Yeger 3-su'wrette $a \parallel b$ ha'm $b \parallel c$ bolsa, $x = ?$
 A) 60° B) 70° D) 80° E) 90°
14. ABC u'shmu'yeshligine $\angle A = 50^\circ$ ha'm $\angle B = 70^\circ$ bolsa, woni'n' u'lken ta'repin ani'qlan'.
 A) AB B) BC D) AC
 E) ani'qlap bolmaydi'.
15. Yeger 4-su'wrette O — shen'berdin' worayi', $AO = 4$ sm bolsa, BC kesindisinin' uzi'nli'g'i'n tabi'n'.
 A) 4 sm B) 5 sm
 D) 2 sm E) 8 sm
16. 5-su'wrette su'wretlengen u'shmu'yeshliktin' kishi mu'yeshin tabi'n'.
 A) 30° B) 45°
 D) 60° E) 90°

17. U'shmu'yeshliktin' bir biyikligi woni' perimetrleri 25 sm ha'm 29 sm bolg'an u'shmu'yeshliklerge aji'ratadi'. Yeger berilgen u'shmu'yesliktin' perimetri 40 sm bolsa, woni'n' biyikligin tabi'n'.

- A) 10 sm B) 7 sm D) 5 sm E) 9 sm
18. 120° qa ten' mu'yeshke qon'si'las bolg'an mu'yeshlerdin' qos'i'ndi'si'n tabi'n'.
- A) 30° B) 45° D) 180° E) 120°
19. ABC u'shmu'yeshliginin' C mu'yeshi 70° qa ten' bolsa, A ha'm B mu'yeshlerinin' bissektrisalari' arasi'ndag'i' mu'yeshti tabi'n'.
- A) 55° B) 60° D) 65° E) 75°
20. $ABCD$ tuwri'mu'yeshliginin' A ha'm D to'belerinen ju'rgizilgen bissektrisalari' BC ta'repin 3 ten'dey bo'lekke aji'ratadi'. Yeger tuwrmu'yeshliktin' ta'repleri pu'tin sanlardan ibarat boli'p, $AB = 5$ bolsa, woni'n' perimetrin tabi'n'.
- A) 20 B) 30 D) 40 E) 80

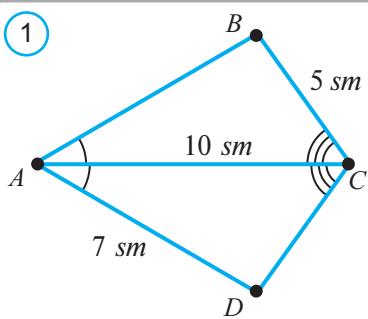
6. Ma'seleler

- Ten' qaptallii' ABC u'shmu'yeshliginin' to'besinen AB ultani'na ju'rgizilgen bissektrisasi' woni' yeki u'shmu'yeshlikke aji'ratadi'. Bul u'shmu'yeshliklerdin' ten' yekenligin da'lilen'.
- Perimetri 30 sm bolg'an u'shmu'yeshliktin' bir ta'repi yekinshi ta'repinen 2 sm u'lken, u'shinshi ta'repinen bolsa 2 sm kishi. U'shmu'yeshliktin' u'lken ta'repin tabi'n'.
- U'shmu'yeshliktin' ultani'na tu'sirilgen medianasi' woni' perimetri 18 sm ha'm 24 sm ge ten' bolg'an yeki u'shmu'yeshlikke aji'ratadi'. Berilgen u'shmu'yeshliktin' kishi qaptal ta'repi 6 sm ge ten'. U'shmu'yesliktin' u'lken qaptal ta'repin tabi'n'.
- U'shmu'yeshliktin' 5 ke ten' bolg'an biyikligi woni' perimetri $18 \text{ ha'm} 26 \text{ bolg'an}$ yeki u'shmu'yeshlikke aji'ratadi'. Berilgen u'shmu'yeshliktin' perimetrin tabi'n'.
- Ten' qaptallii' u'shmu'yeshliktin' perimetri $7,6 \text{ sm}$ ge, ultani' bolsa 2 sm ge ten'. Qaptal ta'repin tabi'n'.
- AB ha'm CD tuwri'lari' O noqatta kesilisedi. BOC ha'm AOD mu'yeshlerinin' qos'i'ndi'si' 194° qa ten'. AOC mu'yeshti tabi'n'.
- ABC u'shmu'yeshliginde A mu'yeshi C mu'yeshine ten', AD biyikligi bolsa BC ta'repin ten' yekige bo'ledi. Yeger $BD = 7,8 \text{ sm}$ bolsa, AC ni' tabi'n'.
- Ten' qaptallii' u'shmu'yeshliktin' qaptal ta'replerine tu'sirilgen biyikligi menen yekinshi qaptal ta'repi arasi'ndag'i' mu'yesh 20° qa ten'. U'shmu'yeshliktin' ultani'ndag'i' mu'yeshin tabi'n'.
- B mu'yeshinin' bissektrisasi'nda jatqan D noqati'nan mu'yeshtin' ta'replerine DA ha'm DC perpendikulyarlar ju'rgizilgen. $DA = DC$ yekenligin da'lilen'.
- Yeger A , B ha'm C noqatlari' bir tuwri'da jati'p, $AC = 7 \text{ m}$ va $BC = 9 \text{ m}$ bolsa, AB kesindisinin' uzi'nli'g'i'n tabi'n'.

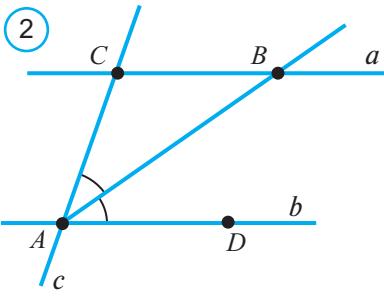
62-63

Juwmaqlawshi' baqlaw jumi'si'

1

2

Juwmaqlawshi' baqlaw jumi'si' yeki bo'limnen ibarat boladi'. Birinshi bo'limde 65 – 66 - sabaqlarda ko'rilen diktant ha'm test sorawlari'na uqsas 5 diktant ha'm 10 testti sheshiw usi'ni's etiledi. Baqlaw jumi'si'ni'n' yekinshi bo'liminde to'mendegi variantta berilgen ma'selelerge uqsas 5 ma'sele beriliwi mu'mkin.

Juwmaqlawshi' jazba baqlaw jumi'si'ni'n' u'lgisi.

1. Qon'si'las mu'yeshlerinin' biri yekinshisinen 17° kishi. Usi' mu'yeshlerdi tabi'n'.
2. 1-su'wrette berilgen mag'li'wmatlar tiykari'nda
 - a) $\Delta ABC = \Delta ADC$ yekenligin da'lillen';
 - b) ACD u'shmu'yeshliginin' perimetrin tabi'n'.
3. 2-su'wrette $a \parallel b$ ha'm $AB - CAD$ mu'yeshinin' bissektrasi', $AC = 7 \text{ sm}$. BC kesindisiniñ' uzi'nli'g'iñ tabi'n'.
4. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshliktin' tuwri' mu'yeshinen tu'sirilgen biyikligi woni'n' bissektrisasi' da boladi'. Bul u'shmu'yeshliktin' mu'yeshlerin tabi'n'.
5. Berilgen mu'yeshke ten' mu'yesh ha'm woni'n' bissektrisasi'n jasan'.

Juwaplar ha'm ko'rsetpeler

- 2.** 7. 1. **9.** a) qa'legenshe; b) 1; c) 1 yamasa uliwma wo' tkerip bolmaydi'. **10.** 5; 10.
11. a) 3; b) 6. **12.** 6; 10.
- 3.** 1. A ha'm C; A ha'm D; A ha'm B. **3.** Ha; yo'q. **5.** a) 2; b) 3; d) 11; e) $(n + 1)$. **6.**
6. 7. 6. **8.** 4, 6. **9.** 4. **10.** Awa.
- 4.** 4. a ha'm d. **5.** 2 menen 5; 6 menen 9. **7.** 3 ha'm 14; 4 ha'm 10; 6 ha'm 9; 5 ha'm
12. **11.** 6: AB , BC , CD ; AC ; AD ; BD .
- 5.** 3. 4 sm; 5 sm; 6,5 sm; 1 sm; 2,5 sm; 1,5 sm. **4.** 6,6. **5.** 1. **6.** 9. **7.** 12,8 sm. **8.** 0,8.
10. 2 hal boli'wi' mu'mkin. B noqat AC kesindi bolsa, $AC = 800\text{ m}$. C noqat AB kesindi bolsa, $AC = 400\text{ m}$. **11.** 5. **15.** B nuqta A va C noqatlar arasi'nda jatadi.
- 6.** **8.** a) 36 mm; b) 90 sm; c) 4 m 22 sm. **10.** a) 5 sm; b) 3,5 sm; c) 57 sm. **13.** 130 sm;
14. 16 m
- 8.** 4. $\angle AOD$, $\angle COB$, $\angle DOB$, $\angle AOC$. **5.** 10, bular: $\angle AOE$, $\angle EOD$, $\angle DOC$, $\angle COB$,
 $\angle BOA$, $\angle EOB$, $\angle EOC$, $\angle AOC$, $\angle AOD$, $\angle BOD$. **10.** Awa; Yaq, yaq.
- 9.** 4. Awa. **7.** a) 72° ; b) 60° ; c) 50° . **12.** a) Awa; b) Yaq; c) Yaq. **14.** a) 90° ; b) 180° .
15. $\angle AOB = 60^\circ$, $\angle AOC = 90^\circ$, $\angle AOD = 130^\circ$, $\angle BOC = 30^\circ$, $\angle BOD = 70^\circ$;
 $\angle COD = 40^\circ$.
- 10.** **1-baqlaw jumi'si:** 1. $BC = 3\text{ sm}$. **2.** $BC = 12\text{ sm}$. **3.** $\angle BOC = 35^\circ$. **4.** 150° .
- 11.** 5. 45° . **6.** a) 8; b) 8; c) 8; d) 8 ta. **7.** 5 su'yir; 1 do'qal. **10.** a) 30° ; b) 180° ; c) 1° .
11. a) $0,5^\circ$; b) $2,5^\circ$; c) 15° . **12.** a) 105° ; b) 75° . **13.** OC nur $\angle AOD$ ni'n'; OD nur
 $\angle COE$ ni'n'; OE nur $\angle DOB$ ni'n'; OD nur $\angle AOB$ ni'n' bissektrisasi bo'ladi'.
- 12.** **2.** 180° . **6.** a) 160° ; b) 150° ; c) 135° ; d) 90° . **7.** 45° ; 135° . **8.** a) Yaq; b) Awa; c) Yaq.
9. Awa. **10.** a) 140° ; b) 45° ; c) 45° . **11.** a) 45° ; b) 60° ; c) 30° . **12.** a) 40° ; 140° ; b)
 55° ; 125° ; c) 18° ; 162° . **14.** 140° , 40° , 140° . **15.** Yaq.
- 13.** 6. 1), 2), 3), 6). **7.** Yaq, kesindiler wortasi' u'stpe-u'st tu'spey qali'wi' mu'mkin.
- 14.** 2. 1. **5.** qa'legenshe. **8.** 90° . **9.** Yaq. **10.** Awa.
- 15.** 3. 90° . **5.** OC . **6.** 60° ; 60° .
- 17.** **5-testler:** 1. E; 2. D; 3. D; 4. A; 5. E; 6. B; 7. E; 8. E; 9. B; **10.** B; **11.** A; **12.** D; **13.** E; **14.**
B; **15.** A; **16.** A; **17.** B; **18.** E. **6-ma'seleler:** **2.** 90° . **3.** 60° . **4.** Yaq. **5.** Ma'sele 2 sheshimge
iye: 1) 15° ; 2) 65° . **6.** 15° . **9.** Yaq. **10.** Ma'sele yeki sheshimge iye: 1) $0,5\text{ m}$; 2) $5,9\text{ m}$.
11. a) $AC = 9\text{ m}$, $BC = 6\text{ m}$; b) $AC = 7,5\text{ m}$, $BC = 7,5\text{ m}$; c) $AC = 6\text{ m}$, $BC = 9\text{ m}$. **13.** a) 15;
b) 21; c) 45. **15.** 1,3. **16.** 6. **17.** 4.30 yaki 7.30. **18.** 6. **19.** $\angle AOB = 110^\circ$, $\angle BOC = 70^\circ$;
b) $\angle AOB = 36^\circ$, $\angle BOC = 144^\circ$; c) $\angle AOB = 112^\circ$, $\angle BOC = 68^\circ$; d) $\angle AOB = 150^\circ$,

$\angle BOC = 30^\circ$. **20.** $50^\circ, 130^\circ, 50^\circ, 130^\circ$. **21.** a) $C \in AB$; b) $A \in BC$.

- 18.** **2-baqlaw jumisi:** 1. 106° . 2. 60° . 3. 48° .
- 19.** 7. a, b, d, e, g; b) c, f, h; c) c, f.
- 20.** 2. a) QR ; b) $\angle RPQ$ va $\angle RQP$; c) $\angle Q$ yaki $\angle PQR$; d) $\angle PQR$. **4.** a) towri; b) su'yir; c) ten' qaptalli; d) ten' ta'repli; e) dog'al mu'yeshli. **7.** a) 3 ta; b) 3 ta; c) 3 ta.
- 21.** 7. Tuwri' mu'yeshli u'shmu'yeshlikte. **8.** Awa. **9.** 3. **10.** 9 **11.** 16.
- 22.** 11. 85° . **12.** e) $\angle D = 35^\circ, \angle C = 62^\circ$. **13.** Yaq.
- 23.** 2. Ti'ykari'nda. **3.** 10. **4.** $a = 12, b = 8$. **10.** 8,8; 11.
- 24.** 4. 4. **11.** $AC = BD = 7$.
- 25.** 6. $\Delta BAC = \Delta KAN, \Delta BAN = \Delta KAC$. **9.** 3.
- 26.** 4. Ten' ta'repli u'shmu'yeshlikte. **5.** 10,4 sm. **7.** 8 sm.
- 27.** 4. $\angle C_1 = 90^\circ, \angle A_1 = 30^\circ, \angle B_1 = 60^\circ$. **5.** 10 sm, 10 sm.
- 28.** **5-testler:** 1. B; 2. D; 3. B; 4. E; 5. D. **6.** A. **7.** D; **8.** A; **9.** B; **10.** D; **11.** B; **12.** B; **13.** A; **14.** B; **15.** D; **16.** A. **6-ma'seleler:** 7. Awa. **11.** 85° . **12.** 48° . **13.** 120° .
- 29.** **3-baqlaw jumi'si':** 1. 10. **3.** $3\frac{11}{15}, 7\frac{1}{3}, 7\frac{1}{3}$.
- 30.** 7. Yaq, yaq. **10.** Awa.
- 31.** 3. $\angle 1 = \angle 3 = \angle 5 = \angle 7 = 117^\circ, \angle 4 = \angle 8 = 63^\circ$. **4.** $98^\circ, 82^\circ, 98^\circ; 70^\circ, 110^\circ, 70^\circ$.
- 32.** 5. a) Awa; b) Awa; c) Awa; d) Yaq. **7.** 1 ewi kesispewi yaki ha'mmesi kesisedi.
- 33.** 4. $\angle 3 = \angle 7 = 105^\circ; \angle 2 = \angle 4 = \angle 6 = \angle 8 = 75^\circ$. **6.** Yaq.
- 34.** 7. 1) tuwri'; 2) tuwri'; 3) tuwri'.
- 35.** 5. 45° . **8.** $\angle 2 = \angle 3 = 53^\circ$. **9.** $70^\circ, 110^\circ$. **12.** $70^\circ, 110^\circ$.
- 36.** **5-testler:** 1. A; 2. B; 3. A; 4. E; 5. D; 6. D; 7. D; 8. E; 9. B; **10.** B; **11.** D; **12.** E; **13.** A; **14.** B; **15.** E; **16.** A. **6-ma'seleler:** 1. 55° . **2.** Awa. **3.** Awa **4.** $\angle 3 = \angle 7 = 118^\circ; \angle 2 = \angle 4 = \angle 6 = \angle 8 = 62^\circ$. **6.** 128° . **11.** 59°
- 37.** **4-baqlaw jumi'si':** 1. $34^\circ, 146^\circ, 146^\circ$. **3.** $48^\circ, 132^\circ$.
- 38.** 2. 1. 3. 1. **4.** a) bar; b) joq; c) mavjud emas. **5.** a) 80° ; b) 25° ; c) 45° ; d) 45° . **6.** a) 63° ; b) 90° ; c) 15° . **7.** a) $80^\circ, 50^\circ$; b) $30^\circ, 60^\circ, 90^\circ$; c) $50^\circ, 60^\circ, 70^\circ$. **8.** a) 65° ; b) $45^\circ, 90^\circ, 45^\circ$. **9.** a) 79° ; b) 100° . **10.** $x = 20^\circ, y = 50^\circ$. **12.** 60° . **13.** $60^\circ, 60^\circ, 60^\circ$. **14.** $45^\circ, 90^\circ, 45^\circ$. **15.** a) $50^\circ, 80^\circ$ yaki $65^\circ, 65^\circ$; b) 60° ha'm 60° ; c) $37,5^\circ, 37,5^\circ$.

-
- 39.** 3. 60° , 45° , 75° . 4. 30° , 120° . 5. 75° . 6. 270° . 7. 90° . 8. 90° . 9. 110° . 10. 60° .
11. birewi boli'wi' mu'mkin. 12. 360° .
- 40.** 1. 50° ; 90° ; 40° . 2. 60° ; 48° . 5. mu'mkin. 6. 540° . 7. 24° , 36° , 60° . 9. a) 30° , 30° ; b) 70° , 40° yaki 55° , 55° . 10. a) 15° , 150° ; b) 75° , 30° . 12. 15° ; 65° . 13. 30° . 14. $67,5^\circ$.
- 41.** 5. Gipotenuza 30° qarama-qarsi'si'nda katetdan 2 yese u'lken boladi'.
7. a) 4; b) 6; c) 60° . 8. a) 5; b) 13,5; c) 9. 10. 8 ha'm 16.
- 42.** 3. a) Yaq; b) yaq; d) boladi'; e) yaq. 4. a) boladi'; b) boladi'; d) boladi'; e) yaq; f) yaq.
6. a) boladi'; b) boladi'; d) boladi'; e) yaq; f) boladi'.
- 43.** 2. 7 sm. 3. 7 sm, 7 sm.
- 44.** 2. yen' u'lkeni $\angle ACB$, yen' kishisi $\angle ABC$. 3. a) $\angle ABC > \angle BAC > \angle ACB$ mu'mkin yemes; b) $\angle ACB = \angle ABC < \angle BAC$ mu'mkin. 4. Tiykari', qaptal ta'repi. 5. Yaq. 6. a) $BC > AC > AB$; b) $BC < AC < AB$. 7. Yaq, yaq. 8. 60° ; 60° ; 120° ; 120° . 9. $0 < \angle B < 60^\circ$.
10. Su'yir mu'yeshli. 12. Gipotenuzasi.
- 45.** 3. Yaq. 4. a) bar; b) yaq; c) bar; d) bar. 5. a) 7; b) 10; c) 8 yaki 5. 8. 7; 7; 11. 9. 6.
10. U'shmu'yeshlik yaki kesispe.
- 46.** 4-testler: 1. B; 2. D; 3. B; 4. B; 5. D; 6. B; 7. B; 8. B; 9. E; 10. A; 11. D; 12. A; 13. D; 14. A; 15. D; 16. D; 17. D; 18. D.
- 47.** 5- baqlaw jumi'si': 1. 65° . 2. $40^\circ, 60^\circ, 80^\circ$. 3. 12 sm 4. $40^\circ, 60^\circ, 80^\circ$.
- 53.** 1-Testler: 1. A; 2. D; 3. B.
- 56.** 1. 20 sm. 2. 20° . 3. 15° . 4. 30° . 5. 40° ; 60° ; 80° . 6. 1 : 2. 7. 76° . 8. 42° . 9. 21° , 69° .
10. $\angle AOB = 122,5^\circ$. 11. 72° . 12. 46° .
- 58-59.** 3. Su'yir mu'yeshli. 5. a) 92° ; b) 42° . 6. 6; 6; 6; 60° . 8. 45° . 10. Kesispe. 11. Awa. 12. 9 sm. 15. 144° . 16. 54° . 17. 3,6 sm. 19. 4 ta 55° li' va 4 ta 125° .
- 60-61.** 5-Testler: 1. A; 2. E; 3. D; 4. B; 5. E; 6. A; 7. E; 8. D. 9. B. 10. A. 11. A; 12. D;
13. B; 14. D; 15. E; 16. A; 17. B; 18. E; 19. A; 20. D. 6-Ma'seleler: 2. 12 sm. 3. 12 sm. 4. 34. 5. 2,8 sm. 6. 83° . 7. 15,6 sm. 8. 55° . 10. 2 m yaki 16 m.
- 60-61. Juwmaqlawshi baqlaw jumi'si':** 1. 81° , 99° . 2. b) 22 sm. 3. 7 sm.

**ABDULLA AZAMOV, BAHODIR HAYDAROV, ERGASHVOY SARIQOV
ATAMURAT QO'CHQOROV, ULUG'BEK SAG'DIYEV**

“GEOMETRIYA”

Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik

(Qoraqalpoq tilida)

Toshkent — “Yangiyul poligraph service” — 2013

Awdarmashi’ — *D. Qoshqarov*

Redaktori’ — *S. Yusupov*

Texnikali’q redaktori’ —

Operator —

Original maketten basi'wg'a ruxsat yetilgen waqtı' _____.2013. Qag'az formatı' 70x90¹/16.
«Arial» garniturasi'. Ofset baspa usi'li'nda basi'ldi'. Sha'rtli baspa tabaq 14,0. Baspa tabaq
13,0. Nusqasi' _____. Buyi'rtpa N _____.

Sha'rtnama N _____.

“Yangiyul poligraph service” JSNJ baspaxanası'nda basi'ldi’.

Yangiyo'l q., Samaqand ko'shesi, 44.

ijarag'a berilgen sabaqli'q jag'dayi'n ko'rsetiwshi keste

N	Woqi'wshi'ni'n' ati' ha'm familiyasi'	Woqi'w ji'li'	Sabaqli'qtin' ali'ng'andag'i' jag'dayi'	Klass basshi'-si'ni'n' qoli'	Sabaqli'qtin' tapsi'ri'l-g'andag'i' jag'dayi'	Klass basshi'-si'ni'n' qoli'
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqli'q ijrag'a berilip woqi'w ji'li' aqi'ri'nda qaytari'p ali'ng'anda joqardag'i' keste klass basshi'si' ta'repinen to'mendegi bahalaw ta'rtibine tiykarlanı'p tolti'ri'ladi':

Taza	Sabaqli'qtin' birinshi ret paydalani'wg'a berilgendegi jag'dayi'.
Jaqsı'	Muqaba pu'tin, sabaqli'qtin' tiykarg'i' bo'liminen ajrati'lg'an. Barlı'q betleri bar, ji'rti'lMag'an, betleri almastı'ri'lMag'an, betlerinde jazi'w ha'm si'zi'q joq.
Qanaatlandı'rarı'	Muqaba jelingen, biraz si'zi'li'p, shetleri qayrı'lg'an, sabaqli'qtin' tiykarg'i' bo'liminen ali'ni'p qali'w jag'dayi' bar, paydalani'wshi' ta'repinen qanaatlanarı'q a'lpine keltirilgen. Ali'ng'an betler qayta islengen, aysi'ri'm betler si'zi'lg'an.
Qanaatlandı'rarsız	Muqabag'a si'zi'lg'an, ji'rti'lg'an tiykarg'i' bo'limnen aji'rati'lg'an yaması pu'tkilley joq, qanaatlandı'rarsi'z islengen. Betleri ji'rti'lg'an, betleri tolı'q emes, si'zi'p, boyap taslang'an. Sabaqli'qtı' qayta tiklewge bolmaydi'.